THE

KASHI SANSKRIT SERIES

55

(Chhanda S'āstra Section No. 1)

THE

VṚTTARATNĀKARA

OF

BHAṬṬA KEDĀRA

With a commentary of Bhaṭṭa Nārāyaṇa Bhaṭṭa

AND NOTES Etc., BY

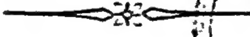
Pt. S'rī Vaidya Nātha S'āstrī Varakale

Edited with the–

MAṆIMAYI Hindi Commentary

By

Pandit S'rī Kedārnātha S'armā

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

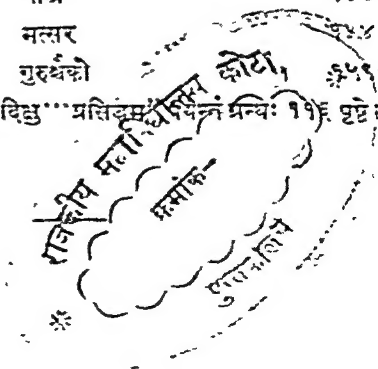
POST BOX 8, VARANASI-1 (INDIA)

1962

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
लघुमि	लघुनि	२७	३
आदिभूतण	आदिभूतगण	३०	८
म.	य.		
परीता	परीता	७०	१५
कथ्यने	कथ्यते च–	५४	६
मात्रपद	मात्रपाद	६०	१४
शिवे ! । तेऽयं	शिवेऽ–। यं ते	७८	२२
इन्द्रवज्रोरेन्द्रवज्रयोः	इन्द्रवज्रावंशस्थयोः	८२	१८
हारधृन्	हारधृक्	१११	१२
न.	ज.		
नितम्ब	नितम्ब	१३९	२१
नीलुप्पल	णीलुप्पल	१४४	२
आर्श्वं	पार्श्वं	१४८	१४
मसर	मत्सर	१५४	६
गुरथैको	गुरर्थैको	१५९	२१

११५ पृष्ठे टिप्पणे पतितः "दिशु···प्रसिद्धम्" इति पङ्क्तिग्रन्थः ११६ पृष्ठे टीकायां "तथा-" इत्यस्य पूर्वं पठनीयः ।

भूमिका

इह खलु दुःखबहुले संसारे निरन्तरं निरतिशयं सुखं परिमार्गमाणानां जनानां सुखोपलब्ध्युपायबोधनाय परादिरूपेण भगवती श्रुतिः प्रादुर्बभूव। सा च साङ्गोपाङ्गा सरहस्या सावधानं निषेविता कामधेनुरिव सर्वमभिलषितं पूरयतीति विदितमिदं विपश्चिदपश्चिमानाम्। अक्षरात्मिका सा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

इत्यादिलक्षणलक्षिता निखिलसंसारमूलरूपिणी निरन्तरमानन्दाभिलाषिभिः सेवनीया सेविता सेव्यते सेविष्यते च। सहृदयहृदयनिवासिनी ललितपदा नानाऽलङ्कारैरलङ्कृता तैस्तैः सहृदयहृदयसंवेदिनीभिर्भावभङ्गीभिरञ्चिता सुवृत्तशालिनी रुचिरवर्णवती नवरससम्भृता अमृतात्मकला कविवदनारविन्दावतीर्णा सा कं न खलु सचेतसमानन्दयति। अत एव सहृदयशिरोमणिभिर्मम्मटाचार्यैः—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परिनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे॥

इत्यादीन्यस्याः प्रयोजनान्युक्तानि। गद्यपद्यभेदेन द्विविधा हि सा। तत्र पद्यशालिनी सा छन्दःशास्त्रज्ञानमन्तरा न निषेवितुं शक्यते इति तदवश्यं ज्ञेयम्। ऋगात्मिका सा च पद्यशालिन्येवेति तन्निषेवणाय छन्दःशास्त्रज्ञानमपेक्ष्यते इत्यपि विदितं विदुषाम्। अत एव छन्दसां भगवत्याः श्रुत्याः 'छन्दः पादौ तु वेदस्य' इत्यादिभिस्तत्र तत्र पादत्वं प्रतिपादितम्। त्रैवर्णिकानामेव च वेदाऽध्ययनेऽधिकारः। स च वेदः साङ्ग एवाधीतः समुपकरोति। वेदाङ्गानि च षट् शिक्षादीनि। तथा च शिक्षायाम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥ इति।

अत एव च्छन्दसामपरिज्ञाने प्रत्यवायः श्रूयते। तथा च श्रुतिः—

भूमिका ।

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स स्थाणुं वच्छंति गर्तं वा पद्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति' इति ।

एवं च त्रैवर्णिकानां छन्दोज्ञानं नितरामपेक्षितमिति सिद्धम् । तदितरेषामपि लौकिकव्यवहारोपयोगाय छन्दोज्ञानमपेक्ष्यते । यथा वेदवाणी पद्यात्मिका तथा लोकवाण्यपि पद्यवती भवति । तस्मात् सर्वेषां छन्दोज्ञानमपेक्षितमित्यपि सिद्धम् । अत एव छन्दःशास्त्रे लौकिकवैदिकभेदेन द्वैविध्यं पिङ्गलादिभिः प्रतिपादितम् । इदमेव मनसि विभाव्य अद्यावधि बहुभिश्छन्दःशास्त्रविद्भिः प्रणीताश्छन्दोग्रन्थास्तत्र तत्र विलसन्ति । छन्दःशास्त्रं शिवादिक्रमेणाऽत्र समायातमिति श्रूयते । तथा हि यादवप्रकाशाऽभिधायां छन्दःसूत्रटीकायाम्—

छन्दोज्ञानमिदं भवाद्भगवतो लेभे सुराणां पति-
स्तस्माद् दुश्च्यवनस्ततः सुरगुरुर्माण्डव्यनामा ततः ।
माण्डव्यादपि सैतवस्तत ऋषिर्यास्कस्ततः पिङ्गल
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्याऽस्मदाद्यैः कृतम् ॥ इति ।

यद् किमपि वा भवतु परमिदानीं छन्दोग्रन्थेषु सर्वप्रथमतया पिङ्गलमुनिप्रणीतः सूत्रात्मा छन्दोग्रन्थः समुपादीयते । तन्मूलभूताश्चाऽन्ये सर्वेऽपि च्छन्दोग्रन्थाः । पिङ्गलमुनिना हि निजपूर्वजच्छन्दःशास्त्रप्रणेतॄणां काश्यपसैतवादीनां स्वग्रन्थे समुल्लिखितानि नामानि, परमिदानीं न तेषां केषामपि कोऽपि निबन्धः समुपलभ्यते । पिङ्गलसूत्रेषु च बह्व्यष्टीका अपि सन्ति । तत्र हलायुधभट्टप्रणीता मृतसञ्जीवन्यभिधा टीका सर्वतो लब्धप्रचारा साम्प्रतं बहुशो मुद्रिता सर्वजनसुलभैव । छन्दोग्रन्थेषु च केचित्केवललक्षणबोधका निबन्धाः सूत्रादयः । केचित् केवललक्ष्यबोधका वृत्त्यादय इति विचार्य तत्र भवता महनीयकीर्तिना महामहिमशालिना छन्दोनर्मज्ञेन केदारभट्टेन सहैव लक्ष्यलक्षणप्रतिपादकः अल्पायासेन च छन्दोज्ञानाय वृत्तरत्नाकरनामा निबन्धः प्राणायि । वैदिकच्छन्दःसु त्रैवर्णिकमात्राणामेवाऽधिकारात् लौकिकच्छन्दःसु च सर्वेषामधिकारात् वैदिकच्छन्दोनिरूपणं विहाय लौकिकच्छन्दसामेवात्र निरूपणं कृतम् सोऽयं वृत्तरत्नाकरः सर्वेष्वपि छन्दोनिबन्धेषु सातिशयं लब्धप्रचारः सर्वत्रेदानीं सटीको निष्टीकश्च बहुवारं मुद्रितः पठनपाठनादिषु मुख्यतया समादियमाणस्तत्र तत्र परीक्षापाठ्यग्रन्थत्वेनाऽपि निर्धारितः सर्वे

त्रैव लभ्यते। अत एवाऽस्य पञ्चविंशत्यधिकाष्टीकाः श्रूयन्ते। अनेनैवाऽस्य लोकोपकारित्वमनुमातुं शक्यते। समुपलभ्यमानटीकासु भट्टनारायणभट्टप्रणीता टीकैवाऽनतिविस्तृततयाऽनत्यल्पतया च ग्रन्थरहस्यं यथावत् सरलतयाऽवबोधयन्ती विद्यार्थिनामतीवोपकारिणीति विदुषां विदितमेव। परमद्यावधि मुम्बय्यां निर्णयसागरयन्त्रालये एव साऽप्येकवारमेव मुद्रिता बहुभिर्वर्षैरनुपलभ्यमाना श्रीयुत बाबू जयकृष्णदासगुप्तमहाशयैः साम्प्रतं सम्मुद्रय प्रकाश्यते। टीकायां चास्यां सर्वाङ्गपरिपूर्णायामपि उदाहरणान्तरप्रतिपादनमात्ररहितायामुक्तमहाशयप्रार्थनया तत्त्रुटिपूर्त्यै उदाहरणान्तराणि निरूप्य तत्र तत्र विषमस्थलेषु सुविशदं टिप्पणं विलिख्य यथामति परिशोध्य च ग्रन्थोऽयं छन्दःशास्त्रजिज्ञासूनां तद्विदां च करकमलेषूपायनीक्रियते। तमेतं ग्रन्थं निरीक्ष्य स्वाभिलषितं प्राप्य सफलयिष्यन्ति मत्परिश्रमं तत्रभवन्तो भवन्त इति बाढं समाशासे। तथा च मुम्बय्यां मुद्रितपुस्तके ग्रन्थत्रयमासीत्। तदर्थमत्राऽपि श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जर्यावपि संशोध्य सन्निवेशिते। किं च प्रसिद्धवृत्तानां कस्मिन् कस्मिन् रसे कुत्र कुत्र वा कस्य च्छन्दसो व्यवहारः समुचितो भवतीत्यादिरूपकं लघुतमं निबन्धं विद्यार्थिजनोपकारकं महाकविक्षेमेन्द्रकृतं 'सुवृत्ततिलकं' नाम छन्दोनिबन्धमत्रान्ते न्यवेशयम्। एतत्पुस्तके प्राचीनपुस्तके (निर्णयसागरमुद्रिते) च किं तारतम्यं, द्वयोरपि कतरदुत्तममित्यत्र न बहुलेखनाऽपेक्षा। भवतु।

'वृत्तरत्नाकरः' भट्टकेदारप्रणीतः। सोऽयं केदारभट्टः काश्यपसगोत्रः शैवशास्त्रवेत्ता महाविद्वान् पव्येकात्मजः इति वृत्तरत्नाकरप्रारम्भान्तिमपद्यादवसीयते। एतस्य देशकालादिविषये चाऽस्य पुस्तकस्य यथाऽवसरं प्रकाशयिष्यमाणे 'परिचये' विचारयिष्यते।

टीकाकर्त्ता च श्रीनारायणभट्टः काशीवासी महाविद्वान् महातपस्वी नानानिबन्धप्रणेता जगद्गुरुपदभाक् काशीविश्वेश्वरसंस्थापकः प्रथमपूजासम्मानसम्मानितः कमलाकरभट्टनीलकण्ठभट्टानां पूर्वपुरुषो रामेश्वरभट्टात्मजो विश्वामित्रसगोत्रो महाराष्ट्रब्राह्मण इति सुप्रसिद्धम्। प्रकृतग्रन्थनिर्माणकालः स्वपूर्वपुरुषचतुष्टयनामानि स्वगोत्रं च ग्रन्थान्ते ग्रन्थकर्त्रैव प्रतिपादितं 'भट्ट श्रीनागनाथात्' इत्यादिना। अत एतद्विषयकमपि सविस्तरं यथाऽवसरं प्रकाशयिष्यत ऐतिह्यम्।

श्रुतबोधकर्ता कालिदासः । कोऽयं कालिदासो रघुवंशादिप्रणेतैवायमाहोस्विदन्य इत्यपि यथाऽवसरं विचारयिष्यते ।

छन्दोमञ्जरीकर्त्ता च गङ्गादासः । वैद्यगोपालदाससन्तोषाम्बातनयः इति ग्रन्थत एवाऽवधार्यते । कालादिविषये यथाऽवसरं विचारयिष्यते ।

सुवृत्ततिलकप्रणेता क्षेमेन्द्रो महाकविरतिप्रसिद्धः काश्मीरदेशाऽभिजन इत्यादि सर्वं सुप्रसिद्धम् । विस्तरेण च प्रकाशयिष्यते यथाऽवसरम् ।

एवं सुपरिष्कृत्य संशोध्य सम्मुद्र्य प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः साधुरसाधुर्वेति परीक्षका गुणग्राहिण एव विचारयन्तु । अहं तु—'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्' इत्येव मन्ये ।

अन्ते च निजबहुधनव्ययमूरीकृत्याऽपि विद्यार्थिजनोपकाराय प्राचीनग्रन्थरत्नप्रकाशनैकतत्पराय श्रीयुत बाबू जयकृष्णदासगुप्तमहाशयाय प्रकृतग्रन्थरत्नप्रकाशनविनिमये आशीर्वादमन्तरा किं प्रदेयमिति तमनेकाभिराशीर्भिः संयोज्य, ग्रन्थस्यैतस्यैतादृशरीत्या मुद्रणे प्रदत्तसमुत्साहान् माननीय पं० गोपीनाथकविराज एम्० ए० (पूर्वप्रिन्सिपल गवर्नमेन्ट संस्कृतकालेज बनारस) महोदयान्, नूतननिर्मितोदाहरणप्रदानादिना समुत्साहवर्धनेन च सविशेषं साहाय्यमाचरतः महामहोपाध्यायखिस्तेश्रीनारायणशास्त्रिमहोदयांश्चाऽभिनन्द्य तथैव प्रकृतग्रन्थमुद्रणे प्रदत्तसमुत्साहान् पूज्यवर—साहित्योपाध्याय एम्० ए० पं० बटुकनाथशर्ममहोदयानभिनन्द्य साञ्जलिबन्धं परमेशमभिवन्द्य विरमामि लेखादस्मादिति शम् ।

काशी
सं० १९८४

प्रार्थयिता—
वैद्यनाथशास्त्री, वरकलोपाख्यः

अकारादिवर्णानुक्रमछन्दःसूची

* स्थूलाक्षरनिर्दिष्टानि छन्दांसि मूले, सूक्ष्माक्षरनिर्दिष्टानि तु टीकायां द्रष्टव्यानि ।

छन्दःसूची।

छन्दःसूची ।

छन्दःसूची।

छन्दःसूची।

छन्दःसूची।

॥ श्रीः ॥

वृत्तरत्नाकरः

भट्टनारायणभट्टीयव्याख्यासहितः सटिप्पणः ।

प्रथमोऽध्यायः

नत्वा गणेशं वाग्देवीं पिङ्गलं मातरं गुरुम् ।
अन्यानपि च भाष्यादिकर्तॄंश्छन्दोविशारदान् ॥
श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुर्नारायणः स्वामनुरुध्य बुद्धिम् ।
सङ्क्षेपवृत्त्या विवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्ततया तनोति ॥

विशिष्टशिष्टाचारमूलभूत "स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः" इत्यादिवैदिकलिङ्गकल्पितश्रुतिप्रमाणकविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारजनितनिर्विघ्नतादिः स्वनामकीर्तनपूर्वकं स्वग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरैर्गतार्थतां च सूचयन् सप्रयोजनं कर्तव्यं सामान्यज्ञानपूर्वकविशेषजिज्ञासुप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं सामान्यतः प्रतिजानीते सुखेत्यादिश्लोकत्रयेण—

सुखसन्तानसिध्द्यर्थं नत्वा ब्रह्माऽच्युताऽर्चितम् ।
गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥
[1]वेदाऽर्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येकोऽभूद्द्विजोत्तमः ।
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादाऽर्चने रतः ॥ २ ॥
तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥ ३ ॥

ब्रह्माऽच्युताभ्यां = विधातृविष्णुभ्याम् । अर्चितं = पूजितम् । गौर्या पार्वत्या, विनायकेन = गणाधिपेन चोपेतम् । लोकानां = चतुर्दशभुवनानां, भूरादीनां सप्तानां वा । शङ्करं = सुखकर्तारम् । एवंविधं शङ्करं

१. अत्र पञ्चिकाकारमते 'वेदान्तशैवशास्त्रज्ञः इति पाठः ।

महादेवम्। सुखसन्तानसिद्ध्यर्थं प्रणामजनिताऽविघ्नतादिसम्भूताऽव्याकुलीभाववुद्धिवैभवादिजनितसुखपरम्पराप्राप्त्यर्थम्। नत्वा, तेन केदारेणेदं छन्दः क्रियते इति तृतीयश्लोकेनाऽन्वयः। वेदानामृगादीनाम्। अर्थम्, शैवशास्त्राणि च रुद्रयासलादीनि जानतीत्येवंविधः [1]पव्येवकसंज्ञो द्विजोत्तमो ब्राह्मणोत्तमोऽभूत्। तस्य पुत्रः केदारनामा शिवचरणारविन्दपूजनतत्परोऽस्ति। लक्ष्येणोदाहरणेन मात्रावर्णाऽन्यतरनियतात्मकेन छन्दसा, लक्षणेन च तन्नियमकथनात्मकेन छन्दसा तदभिन्नेव युक्तम्। लक्ष्यमेव लक्षणमिति विग्रहः। वृत्तरत्नानामाकरः खनिर्यत्र तत्। यद्वा तेषामाकरः समूहो यत्र।

'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते।'

इति विश्वप्रकाशोक्तेः। एतयैवाऽन्वर्थसंज्ञया नाम प्रसिद्धम्। छन्दः = तत्प्रतिपादकत्वाल्लक्षितं तच्छास्त्रम्। वालानां = छन्दःशास्त्राऽज्ञानाम्। सुखेनाऽल्पोपायेन सिद्धये छन्दोज्ञानार्थं क्रियते इत्यर्थः। सुखपदस्य प्रथमप्रयोगादेतच्छ्रावयितॄणां श्रोतॄणां च सुखाऽतिशयः सूचितः। यद्वा वालप्रतिपत्तेः प्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजनत्वाऽभावादेतद्ग्रन्थजनितवालव्युत्पत्तिजनितोपकाराऽदृष्टेन जनिष्यमाणस्वर्गादिसुखपरम्परैव स्वेष्टा स्वग्रन्थप्रयोजनत्वेनाऽनेन निर्दिश्यते। ब्रह्मविष्णुगौरीविनायककीर्तनेन च मङ्गलाऽन्तरं तदनु स्मृतिरूपं सूचितम्। शङ्करमित्यत्र शंशब्दस्याऽव्ययत्वाद्विभक्त्यन्तत्वाऽभावात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" (पा० सू० २-४-७१) इति न भवति। द्विजोत्तमग्रहणेन च ब्राह्मणकर्तृत्वादेतस्य ग्रन्थस्य श्रवणे दोषाऽभावः सूचितः। लक्ष्येत्यादिना लक्ष्येभ्यः काव्यादिभ्यः केवललक्षणेभ्यश्च सूत्रादिभ्यो भिन्नलक्ष्यलक्षणेभ्यश्च वृत्त्यादिभ्योऽतिशयः सूचितः॥ १–३॥

एवं सामान्यतो ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय पूर्वाऽऽचार्योक्तिमूलकतया स्वकल्पितताशङ्काजनितश्रोतृनादरं निराकर्तुं प्रतिपाद्यमर्थं विशेषतः प्रतिजानीते—

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा।

---

१. 'पव्येक' इति पाठः पञ्जिकायाम्।

मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥ ४ ॥

पिङ्गलेन = सूत्रकर्त्रा, आदिपदाद्भाष्यकारादिभिश्च । आचार्यैरवधेयवचनैः । यल्लौकिकं छन्दोमात्रावर्णविभेदेन = इदं मात्राच्छन्दः आर्यादि, इदं वर्णछन्दः सामान्यादि, इतिभेदेन । द्विधा = द्विप्रकारमुक्तं तच्छन्दः । इह ग्रन्थे । कथ्यते इत्यर्थः लौकिकशब्देन वेदवेदाङ्गाऽनधिकारिणाम् त्रैवर्णिकानामप्यस्मिन् ग्रन्थेऽधिकार इति दर्शयति । वर्णग्रहणेन च "मात्राच्छन्दो; गणच्छन्दः" इति कैश्चिदुक्तो द्वेधा विभागः पराकृतः । तादृसविभागे ह्येकाक्षराणां श्रयार्दीनामसङ्ग्रहाऽऽपत्तेः । वर्णच्छन्दस्त्वेन विभागे च गणच्छन्दसामपि सङ्ग्रहादिति भावः । अन्ये तु गणमात्राऽक्षरच्छन्दस्त्वेन त्रैविध्यमाहुः । यदुक्तम्—

आदौ तावद्गणच्छदो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥ इति ।

गणच्छन्द आर्यादि, मात्राच्छन्दो वैतालीयादि, अक्षरच्छन्दः समान्यादीति । तदप्यनेन पराकृतम् गणच्छन्दसामपि मात्राच्छन्दःसु सङ्ग्रहात् ॥ ४ ॥

अन्यकर्तृकसम्भावितच्छन्दोऽन्तरप्रक्षेपनिक्षेपनिराकरणाय ग्रन्थं परिमाणतः परिच्छिनत्ति—

षडध्यायनिबद्धस्य च्छन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।
प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ ५ ॥

परि समन्तात्साकल्येन स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा षड्भिरध्यायैर्निबद्धस्य घटितस्याऽस्य च्छन्दसश्छन्दोग्रन्थस्य वृत्तरत्नाकराख्यस्य षट्त्रिंशदधिकं षट्त्रिंशत्सङ्ख्याधिकं द्वात्रिंशदक्षराणामनुष्टुप्छन्दसां श्लोकानां शतं १३६ परिमाणं ज्ञेयम् । अनुष्टुप्श्लोकपरिमाणमेवात्र गृह्यते ।. ग्रन्थगणनायां लोके तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । एतेनाल्पतरग्रन्थपाठे प्रयासाभावाद्बहिर्गिभाष्यवृत्त्यादिग्रन्थप्रयासनैरपेक्ष्येणैव प्रसिद्धसकलच्छन्दोज्ञानसिद्धेर्बुभुत्सुभिरयमेव ग्रन्थोऽभ्यसनीय इति सूचितम् ।

इदानीं सकलवाङ्मयव्यापित्वेन मादीन्गणान्स्तुवँल्लक्षणकथनार्थमुदिशति

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ६ ॥

मगण-यगण-रगण-सगण-तगण-जगण-भगण-नगण-गुरुभिर्लान्तैर्लघुयुक्तैरेभिर्दशभिर्गणाष्टकगुरुलघुरूपैरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं वाग्जालं व्याप्तम् । अस्तीति शेषः । अत्रोपमा विष्णुना त्रैलोक्यं यथा व्याप्तं तद्वत् । अत्र स्वरोच्चारणं सौकर्यार्थम् । एवमुत्तरत्रापि ।

वक्ष्यमाणत्र्यक्षरप्रस्तारक्रमोपपन्नक्रमनिर्देशकसूत्रानुरोधेनाऽयं गण-उक्तः, सूत्राणि तु "धी श्री स्त्री म्" (पि. सू. २–१) "वरा सा य्",(पि. सू. २–२) "का गुहा र्" (पि. सू. २–३) "वसुधा स्", (पि. सू. २–४) 'सा ते क त्", (पि. सू. २–५) "कदा स ज्", (पि. सू. २–६) "किं वद भ्", (पि. सू. २–७) "न हसन्" (पि. सू. २–८) "गृ ल्" (पि. सू. २–९) "गन्ते" (पि. सू. २–१०) इति ॥ ६ ॥

क्रमेण गणांल्लक्षयति—

सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ ।
ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥७॥

अत्र छन्दःशास्त्रेऽष्टौ त्रिकास्त्र्यक्षरा गणा भवन्ति । चतुरक्षरा गणा मा भूवन्निति त्रिका इत्युक्तम् । परिमाणे कन् । तानाह—सर्वेति । सर्वे गवो गुरवो यस्मिन्नसौ सर्वगुः । 'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति न्यायेन गुशब्दो गुरुवाची । एवं लशब्दो लघुवाची । एवं सर्वत्र । मो = मगणः । मुखे आदावन्तेमध्ये लो लघुर्ययोस्तौ य-रौ = यगण-रगणौ । अन्ते गलौ गुरुलघू ययोस्तौ क्रमेण स-तौ सगण-तगणौ । गु = गुरुः मध्य आद्यश्च ययोस्तौ ज्-भौ जगण-भगणौ । त्रिलस्त्रिलघुर्नो नगणः । एतेषां प्रस्तारो यथा—

मः	यः	रः	सः	तः	जः	भः	नः
SSS,	ISS,	SIS,	IIS,	SSI,	ISI,	SII,	III,

एतेषां क्रमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीभविष्यति । अन्यत्रापि मादीनां स्वरूपमुक्तम्—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ इति ।

अन्यैस्तु देवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि—

मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यो वृद्धिं जलं चादिलो,
रोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगः
तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं, जोऽर्को रुजं मध्यगो,
भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुरुर्नो नाक आयुस्त्रिलः ॥ इति ।

इदं च फलं काव्यनायकस्य तत्कर्तुः पठितुर्वा यथायोग्यं व्यस्तं समुच्चितं वा ज्ञेयम् । यत्र नायकादिभिः प्राचीना देवतादिः स्वकल्पितो वा तत्र कर्तुः श्रोतॄणां चेत्यादि । कश्चित्तु देवतामात्रमवादि—

पृथ्वीजलशिखिवाता गगनं सूर्यश्च चन्द्रमा नाकः ।
प्रस्तारक्रमवशतो देवा ज्ञेया यथासङ्ख्यम् ॥ इति ।

गणदेवतादिकोष्टकम् ।

गणनाम	मगण	यगण	रगण	सगण	तगण	जगण	भगण	नगण
स्वरूपम्	SSS	ISS	SIS	IIS	SSI	ISI	SII	I I I
देवता	पृथ्वी	जलम्	अग्निः	वायुः	गगनम्	सूर्यः	चन्द्र	नाकः
फलम्	श्रीः	वृद्धिः	विनाशः	भ्रमणम्	धननाशः	रोगः	सुयशः	आयुः
मित्रामित्रादिसंज्ञा	मित्रम्	भृत्यः	शत्रुः	शत्रु	उदासीनः	उदासीनः	भृत्यः	मित्रम्

अथ यदि दैवाद् दुष्टफलो गणः काव्यादौ कृतः, तदा तद्रक्षणार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः । तत्र मगण-नगणौ मित्रसंज्ञौ, भगण-यगणौ भृत्यौ, ज-तावुदासीनौ, र-सावरी नीचौ च । तदुक्तम्—

म-नौ मित्रे भ-यौ भृत्यावुदासीनौ ज-तौ स्मृतौ ।
र-सावरी नीचसंज्ञौ द्वौ कथितौ मनीषिभिः ॥ इति ।

तथा च यदि मित्रगणान्मित्रगणस्तदा समृद्धयति फलम्, मित्रगणाद् भृत्यगणे जयादिशुभम्, मित्रादुदासीने शून्यकम्, मित्राच्छत्रौ बन्धुपीडा, भृत्यान्मित्रे तु सर्वकार्यसिद्धिः, भृत्याद् भृत्ये सर्वो लाभः, भृत्यादुदासीने धननाशः, भृत्यादरिणि शोकः, उदासीनान्मित्रे किंचि

देव कार्यसिद्धिः, उदासीनाद् भृत्ये सर्वे वशाः, उदासीनादुदासीने न शुभं न चाशुभम्, उदासीनाच्छत्रौ स्वजनवैरम्, शत्रोर्मित्रे शून्यम्, शत्रोर्भृत्ये गृहिणीनाशः, शत्रोरुदासीने स्वकुलक्षयः, शत्रोः शत्रौ काव्यनायकनाशो भवति। इति गणयुगफलम्। तदुक्तम्—

मित्रान्मित्रादयः स्युर्यदि धनमुदयं शून्यकं बन्धुपीडां
भृत्यान्मित्रादयश्चेद् धृतिमधिकगुणां हानिशोकौ च कुर्युः॥
औदास्यार्थाच्च मित्रादय इह कुसुखं धैर्यमीर्ष्यां स्ववैरं
शत्रोर्मित्रादयश्चेद् भ्रममथ गृहिणीनाशमाधिं विनाशम्॥ इति।

तथा—

मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनमथो मित्रतो भृत्यसंज्ञः
स्थैर्यं मित्रादुदासो न किमपि च फलं मित्रतः शत्रुसंज्ञः।
बन्धोः पीडामथो स्याद्यदि खलु नियतं भृत्यतो मित्रसंज्ञः
सर्वं कार्यं च भृत्याद् भृतगण इह चेदायतिः सर्वलोके॥
भृत्याच्चेत्स्यादुदासो धनविगममथो भृत्यतः शत्रुसंज्ञः
शोकं कुर्यादुदासाद्यदि भवति तदा मित्रसंज्ञोऽल्पकार्यम्।
तस्माद् भृत्यः प्रभुत्वं तत इह सततं स्यादुदासो विनाशं
तस्माच्छत्रुः स्ववैरं विविधगुणहरं सर्वं सत्कार्यनाशम्॥
शत्रोर्मित्रं च शून्यं यदि भवति ततो भृत्यसंज्ञो गृहिण्या
नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्यशोकम्।
शत्रोः शत्रुर्भवेच्चेद् द्विगणसुसहितो नायकस्यैव नाशं
देशोद्वासं विधत्ते कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः॥ इति।

अत एव किरात-माघ-नैषधीयेषु दुष्फलादप्युदासीनाज्जगणादुदासीनस्य तगणस्य सत्त्वान्न शुभं न चाशुभमिति दोषाभावः।

अथ गणशुद्धिप्रसङ्गाद्गणशुद्धिरुच्यते। तच्छुद्धौ हि नायकादीनां सुखं भवति। तदुक्तम्—

अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति। इति।

अत्र ऋ-ङ-झ-ञ-ट-ड-ढ-ण-प-फ-ब-भ-म-र-ल-व-ष-ह-ळान्संयुक्ताक्षराणि च विहाय शेषाक्षराणि शुभफलानीति सङ्क्षेपः। तदुक्तं महेन—

अवर्णात्सम्पत्तिर्भवति मुदिवर्णाद्धनशता-
न्युवर्णादख्यातिः सरभसमृवर्णाद्धरहितात् ।
तथा ह्येचः सौख्यं ङ-ञ-ण रहितादक्षरगणात्
पदादौ विन्यासाद् भ-र-व-ह-ल-हाहाविरहितात् ॥

तथा—

कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशो ङस्तथा चः सुखं छः
प्रीतिं, जो मित्रलाभं, भयमरणकरौ झ-ञौ, ट-ठौ खेददुःखे ।
डः शोभां, ढो विशोभां, भ्रमणमथ च णस्तः सुखं थश्च युद्धं
दो धः सौख्यं, मुदं नः, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः ॥
यो लक्ष्मीं, रश्च दाहं, व्यसनमथ ल-वौ, शः, सुखं षश्च खेदं,
सः सौख्यं हश्च खेदं, विलयमपि च लः, क्षः समृद्धिं करोति ।
संयुक्तं चेद् न स्यात्सुखमरणपदुर्वर्णविन्यासयोगः
पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥ इति ॥

तथा दुःखदारिद्र्यवाचका दुष्टाः शब्दाः काव्यादौ न प्रयोज्याः । अयं च प्रयोगनिषेधः काव्यादौ मुक्तकश्लोके चादौ ज्ञेयः । देवतादिवाचके शब्दे तु गणविचारेऽक्षरविचारे वा दोषाऽभावः ।

तदुक्तं भामहेनैव—

देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥ इति ।

तथा च माघ-किरातयोर्जगणसंयोगयोः प्रयोगेऽपि श्रीशब्दप्रयोगाद्दोषाभाव इत्यलं भूयसा प्रसक्तेन । प्रकृतमनुसरामः ॥ ७ ॥

इदानीं मात्राच्छन्दःसूपयोगिनो गणानाह—

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।
गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥

अत्र शास्त्रे आर्यादिषु छन्दःसु स्थिताश्चतुष्कलाश्चतुर्मात्राः पञ्च गणा ज्ञेयाः । प्राकट्याय स्वरूपतस्तानाह—सर्वेति । सर्वत्रान्ते मध्ये आदौ च गुरुर्येषां ते तथा । कथम्भूताः चतुर्लघुना गणेनोपेता युक्ताः । तत्र चतुर्मात्रिकत्वात्सर्वगुरुर्द्विगुरुर्लभ्यते । यथा—

सर्वगुरुः	अन्त्यगुरुः	मध्यगुरुः	आदिगुरुः	चतुर्लघुः
SS	IIS	ISI	SII	II II
१	२	३	४	५

अयं गणक्रम आर्यानष्टोद्दिष्टयोरुपयोगीति तत्रैव वक्ष्यते पञ्चकलादयस्तु प्राकृतप्रक्रमे वक्ष्यन्ते, संस्कृतेऽनुपयोगात् ॥ ८ ॥

गणाँल्लक्षयित्वा गुरुं लक्षयति—

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।
वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः ॥९॥

असौ वर्णो ग् गुरुर्ज्ञेयः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—सानुस्वार इति । अनुस्वारेण युक्तः अं-कं-इत्यादिः, विसर्गान्तः अः-कः-इत्यादिः, दीर्घः आ.का. इत्यादिः । इदं प्लुतस्याप्युपलक्षणम् । युक्तपरो युक्तः संयुक्तः परो यस्य सः । संयोगे परभूते यः पूर्वः सोऽपि गुरुरित्यर्थः । यथा विष्णुरित्यादौ विशब्दादिः । पादान्ते श्लोकचरणान्ते अर्थान्ते, लघुर्गुरुर्वा भवति । लघुत्वेऽपेक्षिते लघुकार्यं, गुरावपेक्षिते गुरुकार्यं करोतीत्यर्थः । अयं च व्यवस्थितविकल्पः । तेन "अथ वासवस्य वचनेन"[१] (कि० १२-१) इत्यादावुक्तादिपादान्तस्य लघुत्वं । 'तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम्'[२] (रघु०२-२) इत्यादौ च गुरुत्वं । युक्तपरश्चेति व्यञ्जनोपध्मानीयजिह्वामूलीयपराणामुपलक्षणम् । तथा च— 'तनुवाग्विभवोऽपि सन्'[३] (रघु १-९) 'मन्दः कवियशःप्रार्थी'

---

१. अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥

२. तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु-मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥

३. रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥

(रघु.[१] १–३) इत्येवमादिषु सकारस्य, जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकार-शकारयोर्गुरुत्वं सिद्धं भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वा-त्सकारस्य न प्राप्नोति, जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च संयोगत्वाभावाद्द-कारशकारयोर्न प्राप्नोति । तदुक्तम्—

दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारं च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम्॥ (पिं०सू०१–४)इति ।

व्यञ्जनपरस्य गुरुत्वाल्लध्वन्तपादेषु सामान्यादिषु व्यञ्जनान्तः पादो न कार्यः । ननु, "संयोगे गुरु" (पा.सू.१–४–११) "दीर्घं च" (पा. सू.–१–४–१२) इति वदता पाणिन्याचार्येण पादान्तस्थादीनां गुरुसंज्ञायाम-नुक्तत्वात्तद्विरोध इति चेन्, मैवम् । 'कुण्डा' हुण्डा' इत्यादिषु "गु-रोश्च हलः" (पा.सू.३–३–१०३) इत्यकारप्रत्ययस्य, 'ईहाञ्चक्रे', 'ऊहा-ञ्चक्रे', इत्यादिषु च "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः (पा.सू.३–१–३६) इत्या-म्प्रत्ययस्य सिद्ध्यर्थं स्वशास्त्रे संयोगपरदीर्घयोर्गुरुत्वं पाणिनिः प्रत्य-ज्ञासीत् । अन्येषु तु स्वशास्त्रे प्रयोजनाभावान्नोचे न स्वभावादिति न किंचिदेतत् । वृत्तिकारस्तु 'गन्ते' (पि.सू.२–१०) इतिसूत्रे वाशब्दाऽश्र-वणात्सर्वत्र पादान्तस्थस्य लोगुर्भवतीति व्याचख्यौ तदयुक्तम् । गुरु-लघुभ्यां लघुभिरेव च समाप्तयोः समानीगोत्यार्ययोर्व्यभिचारात् । अथ तत्र लघुसमाप्तिविधायकशास्त्रेण विशेषशास्त्रेण सामान्यस्याऽस्य बाध इति मतम्, तदपि न सिद्धेन हि लघुना समाप्तिर्विधीयते न तु समा-प्तिस्थस्य लघुत्वं येन बाधः स्यात् । "गन्तेः" (पि.सू.२–१०) इति सूत्रं त्वन्ते पदान्ते स्थितो लघुः क्वचिद् गुरुरिति काचित्कत्वाभिप्रायं व्या-ख्येयम् । तेन न तद्विरोध इत्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः ।

स च प्रस्तारे वक्रः नागराक्षरेऽकारश्लेष(ऽ)चिह्नवज्ज्ञेयो लेख्यः । पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्योऽन्यः ल् लघुः कोऽसावन्यः मात्रिको मात्रारूपः । एतेन गुरोर्द्विमात्रत्वमुक्तं भवति ।

[१]. मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥

स प्रस्तारे कर्तव्ये ऋजू रेखाकारः (।) कार्यः[1] ॥ ९ ॥

संयोगपरस्य गुरुत्वे क्वचिदपवादमाह—

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।
पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुताऽपि क्वचिद् गुरोः ॥१०॥

इहच्छन्दःशास्त्रे पादादौ चरणादौ वर्णस्य वर्णान्तरेण संयोगः क्रमसंज्ञकः। पूर्वाचार्यैरुक्त इति शेषः। तेन पादादिसंयोगेन पुरःस्थितेन क्वचिदपेक्षितविषये संयोगपरत्वाद् गुरोरपि लघुता स्यात्। 'वा पादान्ते' (वृ.र. १-९) इत्यत्र पादान्ते लघोर्गुरुत्वं विकल्पितम्। इह तु गुरोर्लघुत्वमिति न पौनरुक्त्यमिति भावो वक्ष्यते ॥ १० ॥

गुरोर्लघुतायामुदाहरणं सप्रतिज्ञमाह इदमस्योदाहरणम्—

तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥११॥

अस्य पूर्वश्लोकार्थस्य। अत्र ग्राम्यनागरिकवरागमे ग्राम्यवरे साभिलाषां चतुरवधूं निन्दागर्भस्तुत्या निवारयन्ती सख्याह—हे सुन्दरि ! ग्राम्यजनो ग्रामीणो जनोऽल्पव्ययेन मिष्टं रसवदशनमश्नाति भुङ्क्ते किं तत् तरुणं कोमलं सर्षपानां शाकम्, नवानां तण्डुलानामोदनं वाऽपर्युषितौदनं वा, पिच्छिलानि बद्धानि दधीनीति अल्पद्रव्यो मिष्टाभासभोजो ग्राम्यजनोऽचतुरोऽयम्। त्वं च सुन्दरी अतोऽमुं परित्यज्य नागरिकं साभिलाषा भवेत्यत्र ध्वन्यम्। अत्र सुन्दरीत्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुत्वे सति तृतीये पादे त्रयोदश मात्रता माभूदिति लघुत्वं प्रतिज्ञायते। तथा च द्वादशमात्रतैवेति भावः। क्वचिदिति व्यवस्थितविकल्पार्थम्। तेन सुन्दरीत्यत्र लघुतैव।

गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥ (वास०)

---

१. अन्ये तु (⌒) गुरुरेखं (–) लघुरेखं लेख्यः। तथा च वाणीभूषणे—
गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो गजदन्तसमाऽऽकृतिः ।
लघुस्तदन्यः शुद्धोऽसावेकमात्रः प्रकीर्तितः ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य[1]।

इत्यादौ गुरुत्वेव। आर्यामुदाहरन्त आर्यासु पादव्यवस्थाभावं वदन्तो वृत्तिकृतः पराकृताः। अत एव—

त्रिभिस्त्रिभिर्गणैः पादावार्यादेर्विषमौ स्मृतौ। इति।

"यस्याः पादे प्रथमे" (श्रु० ४)[2] इत्यादि चाभियुक्तैरुक्तं, पथ्याभिप्रायं वा, तत्र पादव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात्।

ननु 'वा पादान्ते' (वृ० र० १-९) इत्यत्र वर्णमात्रस्य वा पादान्तस्थस्य गुरुता विकल्प्यते, गुरोरेव वा नित्यप्राप्ता सा विकल्प्यते, लघोरेव वा? नाद्यः, पादान्तवर्णमात्रस्य तेनैव गुरुताविकल्पे पक्षे लघुत्वस्यापि सिद्धत्वात्पादादावित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, लघ्वंशेऽप्राप्तविकल्पः, गुर्वंशे प्राप्तविकल्प इति विरुद्धार्थद्वयकृतवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः, तेनैव पाक्षिकलघुतायाः सिद्धौ पुनर्विधानवैयर्थ्यात्, 'तरुणम्' (वृ० र० १-११) इत्युदाहरण एव द्वितीयचतुर्थपादान्तयोर्लघ्वोर्गुरुत्वाभावे च्छन्दोभङ्गप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः, लघोस्तत्राप्रस्तुतत्वात्, असंयोगपरस्यापादान्तगुरोरक्रमपरत्वात्पाक्षिकलघुत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेत्, अत्र पादान्तवर्णमात्रमुद्दिश्य विकल्पितं गुरुत्वं तेन विधियत इति विधेयोद्देश्ययोरैकैकावच्छेदादर्थद्वयन्यार्थसिद्धत्वाद्वाक्यभेदाभावः पौरुषेयत्वाद्वा स न दोषः। पादादाविति च तस्यैव विषयं प्रदर्शयद्विवरणम्। तरुणमित्यादिषु गुरोर्लघुतायां तृतीयपाद उदाहरणम्, लघोर्गुरुतायां च द्वितीयचतुर्थपादयोरुदाहरणमित्यापाततउत्तरं भवति। वस्तुतस्त्वप्रस्तुतस्याप्यर्थतो बुद्धिस्थस्य लघोरेव गुरुता तेन विकल्प्यते। पादान्तगुरोस्तु लघुता संयोगपरस्यैवेत्यनेनैवोच्यते। अक्रमपरस्य तु पादान्तगुरोर्लघुता नैष्टव। अत एव 'गन्ते'

१. अस्योत्तरार्धं यथा—
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥ इति।

२. यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥ इति॥

(पि. सू. २-१०) इति सूत्रे "गृ लू" (पि. सू. २-९) इति पूर्वसूत्राद् गृग्रहणमनुवर्त्य गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञाऽतिदिश्यते इति वृत्तिकारेणोक्तम्। इदं च गुरोर्लघुत्वं संयोगनिमित्तकगुरोरेव. न दीर्घादेः। अत्र सोदाहरणो मामकः संग्रहश्लोकः—

युक्तपरत्वनिमित्तकप्रान्तगुरोरेव वेष्यते लघुता।
पादान्तस्थलघोरिह गुरुता वेष्टस्य जानीहि॥ इत्यलं प्रपञ्चेन।

इदं चोपलक्षणं प्रशब्दे ह्रशब्दे च परतोऽपादान्तस्थस्यापि लघुतायाः कविप्रयोगे दर्शनात्। तथा च कुमारसम्भवे-"गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" (कु. ७-११)[1] इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा। माघे च—"प्राप्य नाभिह्रदमज्जनमाशु"[2] (शि. व. १०-६०) इति। अन्यत्रापि-"तव ह्रियापह्रियो मम ह्रीरभूत्" इति ह्रशब्दे परतो लघुता दृष्टा। अन्ये तु संयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीवतीव्रप्रयत्नतयेत्याहुः। अत एव सरस्वतीकण्ठाभरण उक्तम्—

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्।
न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः॥ (सर. १-१२३)

तथा च कविप्रयोगाः। रामायणे—

कृतार्थाश्च कृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते॥ इति।

एवं तदार्या नृपवीरसिंह!
सीता वचः प्राह विषादयुक्तम्।
एतच्च श्रुत्वा गदितो मया त्वं
सीतोपलम्भे प्रकुरुष्व बुद्धिम्॥ इति च।

---

१. सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे॥
प्राप्य नाभिह्रदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय।
२. औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम्॥

तव ह्रियाऽपह्रियो मम ह्रीरभू-
च्छशिगृहेऽपि हृतं न धृता ततः।
बहुलभ्रामरमेचकतामसं
मम प्रिये! क्व समेष्यति नो पुनः॥ इति च।

अन्यत्र च—"धनं प्रदानेन श्रुतेन कर्णौ" इत्यादि च। प्राकृतेऽपि—

जह ण्हाउं ओइण्णो अब्भन्त(?)मुल्हासिअमंसुअद्धन्तम्।
तह अ ण्हाआसि तुमं सच्छे गोलाणईतूहे॥
(यथा स्नातुमवतीर्णे आर्द्रीभूतमुल्लसितमंशुकार्धान्तम्।
तथा च स्नातासि त्वं स्वच्छे गोदानदीतीर्थे॥ इति।)

अत्र द्वितीयैकादशत्रयोविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद् गुरुत्वेऽपि ण्हल्हादिसंयोगस्यातीवतीव्रप्रयत्नोच्चारणेन पूर्वस्य लघुतायां न च्छन्दोभङ्गो भवति। इदं च महाकविप्रयोगदर्शने भवति, न तु स्वेच्छया। अत एवाहुः—

क्वचिदपि संयुक्तपरो वर्णो लघुरत्र दर्शनेन यथा।
परिह्रसति चित्तधैर्यं दारकटाक्षेषु निर्वृत्तम्॥ इति।

तीव्रप्रयत्ने तु गुरुत्वः। "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते"[१] (रघु.२-२) इत्यादौ। तथा इ-हिं-उं हुं-काराणामेकारौकारयोश्च केवलयोः सव्यञ्जनयोर्वा प्राकृतादिभाषासु विभाषा गुरुता भवति। तदुक्तम्—

इ-हिं-कारौ बिन्दुयुतौ ए-ओ शुद्धौ च वर्ण-मलितौ च।
रहयोर्व्यञ्जनयोगे सविभाषं सर्वमेव लघु॥ इति।

अत्र इ-हिं-कारावित्युपलक्षणम्। इं-हिं-ए ओ एतदुदाहरणम्—

माणिणि माणहं काइं फलएओ जे चरणमिलु कन्त।
सहजे भुअङ्गमु जइ णमइ तह किं करिअ मणिमन्त॥
(मानिनि! मानैः किं फलमेष यच्चरणमिलितः कान्तः।
सहजेन भुजङ्गमो यदि नमति तत्र किं क्रियते मणिमन्त्रैः॥)

अत्र इं-हिं-ए-ओ इत्येतेषां गुरुतायां दोहाच्छन्दसोऽधिकमात्रताऽऽ-

१. अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच॥

पद्येत । रहव्यञ्जनसंयोगे तूदाहृतम् । तथा प्राकृतादिषु दीर्घस्यापि त्वरितपाठे लघुता । तथा द्वयोस्त्रयाणां वा वर्णानां त्वरितपाठे एकवर्णता भवति । तदुक्तम्—

दीर्घाक्षरमपि जिह्वा ह्रस्वं चेत्पठति तदपि भवति लघु ।
द्वौ वा त्रीनथ वर्णानेकं जानीहि शीघ्रपठनाच्च ॥ इति ।

अत्रोदाहरणमूह्यम् । अयं प्राकृतविचारः पञ्चमाध्यायान्तवक्ष्यमाणप्राकृतच्छन्दःसूपयोगात्कृत इत्यलं बहुना ॥११॥

परिभाषान्तराण्याह—

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।
ज्ञेयः पादश्चतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसंज्ञितः ॥ १२ ॥

लोकतो लोकव्यवहारादब्ध्यादीनां संज्ञाः संक्षेपेण संज्ञया ज्ञायन्ते इति संज्ञाः संज्ञीभूताः । चतुरादिसङ्ख्या इति यावत् । ज्ञेया यतिनियमेषु । तद्यथा—अब्धयश्चत्वारः, भूतानि पञ्च, रसाः षट् । आदिपदादश्वा मुनयश्च सप्त, वसवो नागाश्चाष्टौ, ग्रहा नव, दिशो दश, रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश, इत्येवमादि ज्ञेयम् । अब्ध्यादिशब्दाः स्वपर्यायाणां स्वार्थसंख्यासमानसंख्यार्थानां चाप्युपलक्षकाः । तेन समुद्रवेदादयोऽपि लोकतो ज्ञेयाः । तथा छन्दःशास्त्रस्याच्छन्दसश्चतुर्थो भागः पादो ज्ञेयः पादादिव्यवहारेषु । अंशः समचतुर्थांशोऽत्र न ग्राह्यः । किं तु यावान्यत्रोक्तः । तथा च समानां विषमाणां चोद्गतादीनां पादाः सङ्गृहीता भवन्ति । पादशब्दः स्वपर्यायाणामङ्घ्रिचरणादिशब्दानामुपलक्षकः । तथा यतिर्यतिशब्दो विच्छेदे विरामे संज्ञितः परिभाषितः संज्ञाकृतो ज्ञेयः । 'संज्ञिता' इति पाठे यतिशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता ज्ञेयेति च विपरिणतानुषङ्गः । इयं च यतिस्तृतीया-
१ न्तेष्वब्ध्यादिनिर्देशेषूपतिष्ठते । साकाङ्क्षत्वात् । अब्ध्यादिसङ्ख्येष्वक्षरेषु यतिः स्यादित्यर्थः । इयं च यतिः श्रुतिसौकर्यार्थं नियतस्थानेषु कार्या । यतिनियमस्थानानि च वृद्धैः सङ्गृहीतानि—

२. यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।
समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

कचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ कचिदेव परादिवत् ।
एष्ट्व्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक्पदसम्बद्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
परेण नित्यसम्बद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥ इति ।

एषामर्थ उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । "यतिः सर्वत्र पादान्ते" इत्यस्योदाहरणम्—

अत्र मे सखि ! शिखण्डमण्डने
पुण्डरीककमनीयलोचने ।
श्यामतामरसदामकोमले
रामनामनि मनो मनोरमे ॥ (प्र० रा० २-२३) इत्यादि ।

प्रत्युदाहरणं तु—

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे । इत्यादि ।

"श्लोकार्धं तु विशेषतः" इत्यस्योदाहरणं पूर्वोदाहरणे "दर्शानि । अल्पव्ययेन" (वृ० र० १-११) इत्यत्र । सन्धिर्न भवति स्पष्टविभक्तिकता च भवतीति विशेषः । सन्धौ प्रत्युदाहरणम्—

श्यामा कामाकुला रामा वामा भोगाय चाप्यतेऽ—।
नेकजन्मसु पुण्यानां निचयो न चितो यदि ॥

अत्र पूर्वरूपकरणम् । स्पष्टविभक्तिकतायां प्रत्युदाहरणम्—

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ।

अत्र समासकरणम् । "समुद्रादि" इत्यत्रोदाहरणम्—"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी"[1] (मे० १-२) इति । अत्र

---

१. तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥

मन्दाक्रान्तायां चतुर्षु स्पष्टविभक्तिकता। ततः षट्स्वव्यक्तविभक्तिकता। 'पादान्ते' इत्यस्यापि विशेषणं "व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके" इति। तत्रोभयोदाहरणम्—

स्यन्दने गरुडकेतुलाञ्छने कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता।
केन चिन्नवतमालकोमल-श्यामलेन पुरुषेण नीयते॥

क्वचिदिति। समुद्रादौ या यतिः सा पदमध्येऽपि क्वचिद्भवति। यदि पदस्य यत्यपेक्षया पूर्वपरभागावेकवर्णौ न भवत इत्यर्थः। अत्रोदाहरणम्—"पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ" इति। समुद्रादावित्युक्तेः पादान्तयतिः पदमध्ये न भवति। प्रत्युदाहरणम्—

"प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा-
यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम्"।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दोषाय। सा च धातुनामप्रत्ययाऽव्ययभागभेदेन चतुर्धा। तत्र क्रमेणोदाहरणानि—"एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि", "स्वीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वते च", "दुःसोढो दाशरथिमहिमा राक्षसानां बभूव", "सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिवः" स्खलति सुरवधूकल्पासु रामासु को न" "भुवि सुरगुरुदेशीयाः कियन्तो न सन्ति", "कलिवशविवशः सम्प्रत्ययं जीवलोकः" "रामेशं वा प्रतिदिनमुताहो रमेशं भजामः"। एवमन्यान्यपि सङ्कीर्णान्युदाहरणानि ज्ञेयानि। "पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ" इत्यस्यार्थः योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरः सन्धौ सवर्णदीर्घादिः, स प्रायः पूर्वान्तवत्क्वचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्य इति। अत एव "अन्तादिवच्च" (पा० सू० ६-१-८५) इति पाणिनिः सस्मार। पूर्वान्तवद्भावे यथा—"कस्ते दारिद्र्यदावानल! वदतु यशो वावदूकोऽपि दाने" – "स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा"[1] (मे. १-५१)

१. तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययाऽसौ
२ स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा॥

परादिवद्भावे यथा—'अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना' (वेणी० ३-९)[1] अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति। तद्भक्तत्वात्।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ। इति।

पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धावित्यादेरपि शेषः। तेन—'अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति' इत्यादौ यतिर्दुष्यति। तत्रापि पूर्वभागस्यैवैकवर्णतायां दोषः न तूत्तरस्य। तदर्थमेव स्वरसन्धावनेनापवादकरणात्। यणादेशः परादिवदित्यत्रोदाहरणम्—'सप्ताकूपारपारप्रथितपृथुयशास्त्वर्थिसार्थे कृतार्थे।' व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भाव इष्यते। यथा—'इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे' (मे० १-५)[2] इति। 'नित्यं प्राक् पदसम्बद्धा' इति। तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कार्येत्यर्थः। यथा—'बाले भूपतिमौलिलालितपदद्वन्द्वत्वबुद्धेऽपि च'। आदिपदात् 'रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा'। प्रत्युदाहरणं तु—

नमः शिवाय कृष्णाय च दानवविनाशिने।

'नित्यं प्राक्पदसम्बद्धा' इति किम्? 'तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' (नै० १-१)[3]। चादय इति किम्?

---

१. सम्पूर्णः श्लोक एवम्—

किं भीमाद् गुरुदक्षिणां गुरुगदां भीमप्रियः प्राप्तवान्
अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना।
गोविन्देन सुदर्शनस्य निशितं धारापथं प्रापितः
शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ॥ (वेणी० ३-९)

२. पूर्णः श्लोक एवम्—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु ॥ (मे० १-५)

३. पूर्णः श्लोक एवम्—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ (नै० १-१)

सम्पत्तिः सैव रमणीसखैर्या भुज्यते भुवि ।

अत्र समासान्तटच्प्रत्ययान्तसखिशब्दस्य नित्यं प्राक्पदसम्बद्धत्वेऽपि यतिर्न दुष्यति । 'परेण नित्यसम्बद्धा' इति । परादिति तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । 'प्रस्मृतः किमथवा पठितो नु' (नै० ५–१२१)[1] आदिपदात् 'निजगृहे जयिनं तिसृणां पुराम्' परेण नित्यसम्बद्धा इति किम् ? कर्मप्रवचनीयेभ्यः पराऽपि यतिर्भवत्विति । यथा—

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।

प्रादय इति किम् ?

'राक्षसाधिपबलं प्रणाशयाञ्चक्रतू रघुवरौ वरौ रणे' ।

अयं त्वनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनां चादिवद्भावः पादान्तयतावेवेष्यते । एकाक्षराणां तु पादान्तयतौ पादमध्ये समुद्रादियतौ च । तदुक्तं कविकल्पलतायाम्—

एक स्वरोपसर्गेण विच्छेदः श्रुतिसौख्यकृत् । इति ।

पादान्ते यतौ प्रत्युदाहरणं तत्रैवोक्तम् , यथा—

पिनाकपाणिं प्रणमामि स्मरशासनम् । इति ।

पादमध्ययतौ प्रत्युदाहरणम्—'विष्णुं रुद्रं च खलु भजतां नैव संसारबन्धः' अनेकाक्षराणां तु पादमध्ये चामीकरादिष्विव पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वाद्यतिरिष्टैव । तत्र चादीनां यथा—'प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्' (मे० २–२२)[2] इत्यादि । प्रादीनां यथा—'दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पृष्टमाशासखीभिः' । अत्र 'नित्यं प्राक्पदस-

---

१. पूर्णः श्लोक एवम्—

नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि ॥
इत्यमर्थिजनसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥ (नै० ५–१२१)

२. पूर्णः श्लोक इत्थम्—

रुद्धाऽपाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ (मे० २–२२)

म्बद्धा' इत्यत्र च 'स्वादु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात्' इति । 'नित्यं प्राक्पदसम्बद्धा इति किम् ? 'मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः' (मे० १–३८)[1] इति । 'परेण नित्यसम्बद्धा' इत्यत्र च 'दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्तद्वियोगः' इत्यादि वृत्तिकारैः समुद्रादियतिरुदाहृता । अन्ते च अयं तु पादान्तयतावन्तादिवद्भाव इष्यते, न तु पादमध्ययतौ' इत्यादि स्वयमेवोक्तं तद्विचारणीयम् । तथा—

अनुक्तयतिकेऽप्येवं कार्या श्रुतिसखा यतिः ।

तदुक्तं कविकल्पलतायाम्—

एवं यथा यथोद्वेगः सुधियां नोपजायते ।
तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते ॥

शुक्लाम्बरादयस्तु पादान्त एव यतिमाहुः । भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति । अत एव कविप्रयोगाः । तत्र भर्तृहरेः—

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ॥
कदाचिदपि पर्यटञ्शशविषाणमासादये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ (नी०श० ५) इति ।

जयदेवस्यापि—'भावं श्रृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि' (गी० गो० १२–१२)[2] इति । तदुभयं बहुविरोधाचिन्त्यम् । इयं

---

१. पूर्णः श्लोक एवम्—

तां कस्यां चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ॥
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ (मे० १–३८)

२. पूर्णः श्लोक एवम्—

साध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्कशासि
द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत ! मृतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ॥
माकन्द ! क्रन्द कान्ताऽधर ! धर न तुलां गच्छ यच्छन्ति यावद्
भावं श्रृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ (गी० १२–१२)

च यतिर्वृत्तस्वरूपाद्भिन्नाऽपि गुणालङ्कारायपेक्षयान्तरङ्गाङ्गत्वात्सूत्रकारादिभिर्लक्षणमध्ये निबद्धा, न तु वृत्तस्वरूपतया। मात्रागुरुलघुनियमनं हि वृत्तलक्षणं, विरामात्मकत्वं च यतेः। अत एव वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रेषु 'न वृत्तदोषात्पृथग्यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात्' (वा० सू० २-२-५) इत्याशङ्क्य 'न लक्ष्मणः पृथक्त्वात्' (वा० सू० २-२-६) इति परिहृतमित्यलम् ॥ १२ ॥

परिभाषान्तरमाह—

युक्समं विषमं चायुक्स्थानं सद्भिर्निगद्यते ॥

समं द्वितीयचतुर्थादिस्थानं युगिति सद्भिर्निगद्यते कथ्यते। विषमं चैक आदि स्थानं सद्भिरयुक् निगद्यते। चकारात्समस्य युग्मानोजसंज्ञे विषमस्य युग्मौजसंज्ञे इत्यादि ज्ञेयम्।

पदैः पादाख्यैर्घटितं पद्यम्। तद् द्विविधम्-जातिर्वृत्तं चेति। जातिर्नियतमात्रिका। वृत्तं नियतगुरुलघुविन्यासम्। तत्र जातिरार्यादि। वृत्तमुक्तादि समार्धसमविषमात्मकम्। तदुक्तम्—

पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ इति।

इत्येतत्सर्वं मनसि निधाय वृत्तस्य भेदानाह—

सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम् ॥ १३ ॥

समाख्यमर्धसमाख्यं विषमाख्यं चेति त्रिधा वृत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

त्रिविधस्यापि वृत्तस्याऽन्वर्थसंज्ञामाश्रित्य क्रमेण स्वरूपमाह श्लोकत्रयेण—

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ १४ ॥
प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्।
द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ १५ ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥

यस्याश्चयः पादाश्चत्वारोऽपि तुल्येन लक्षणेन लक्षिता युक्ताः, तच्छन्दःशास्त्रविशारदाश्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं वदन्ति । द्वितीयश्चरणस्तुर्यवच्चतुर्थवत् । तथा चार्धं समं यस्य तदर्धसममित्यन्वर्थसंज्ञा । यस्य पादचतुष्टयेऽपि परस्परं लक्ष्म लक्षणं भिद्यते तद्विषममाहुः, विगतं समं यस्मादिति व्युत्पत्तेः । तत्र समं पथ्यादि, अर्धसमं द्रुतमध्यादि, विषमं पदचतुरूर्ध्वादि ॥ १४ । १५ । १६ ॥

तत्र समवृत्तभेदानाह—

आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पृथक्छन्दो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतम् ॥ १७ ॥

एकाक्षरं पादमारभ्यैकेनाक्षरेण कविना वर्धितैः पादैः कृत्वा पृथग्भिन्नं भिन्नं छन्द उक्तादि भवेत् । वृद्ध्यवधिमाह—यावदिति । यावत्षड्विंशति २६षड्विंशतिसङ्ख्याकं पादं प्रति गतं गमनं भवति । षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तं वृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अधिकाक्षरपादस्य छन्दसः संज्ञामाह—

तदूर्ध्वं चण्डवृष्टयादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ।

षड्विंशत्यक्षरपादाच्छन्दस ऊर्ध्वं सप्तविंशत्याद्यक्षरपादं छन्दश्चण्डवृष्ट्यादिदण्डकसंज्ञं भवति । सप्तविंशत्यक्षरादेकैकेन रगणादिना वृद्धिः, न त्वेकैकाक्षरेण । आदिपदादर्णवादिः ॥

इह शास्त्रे विशेषलक्षणेनाऽलक्षितस्य छन्दसः कविभिश्च प्रयुज्यमानस्य सामान्यसंज्ञामाह—

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥

शेषं विशेषनिरूपितादन्यत् । तदेवाह—त्रिभिरिति । क्वचित्त्रिभिः,

क्वचित्षड्भिः, चकाराद्दशभिर्विलक्षणगुरुलघुक्रमवद्भिर्न्यूनाधिकाक्षरैश्च चरणैर्युक्ता यास्ता गाथा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तानामेकाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादावधिकानां छन्दसां सामान्यतो जातिसंज्ञा आह—

उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ १९ ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता ।
शक्करी साऽतिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी ततः स्मृते ॥ २० ॥
धृतिश्चाऽतिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः ॥ २१ ॥

एकाक्षरपादा 'उक्ता' नाम । इयं च जातिसंज्ञा । अवान्तरसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते । एवमितरत्रापि द्व्यक्षरपादा 'अत्युक्ता' । एवं शेषा अपि ज्ञेयाः । अन्या सुपूर्विका, अनन्तरोक्ता प्रतिष्ठैव, सुपूर्वा सती सुप्रतिष्ठा नामाऽन्या जातिरित्यर्थः । साऽतिपूर्वेति । सा शक्वर्यतिपूर्वा । अतिशक्वरीत्यर्थः । ननु सूत्रकारेण समच्छन्दसां गायत्र्यादीनामेवोक्तत्वादुक्ताद्युक्तेरुत्सूत्रत्वमिति चेन्न । 'द्विकौग्लौ' (पिं० सू०) इत्यादिसूत्रोक्तैकाक्षरादिप्रस्तारस्य तत्संज्ञायां ज्ञापकत्वात् । कविभिः प्रायेणाप्रयुक्तत्वात्तेषां लक्षणावसरेऽनुक्तिरिति भावः । ताः—१ उक्ता, २ अत्युक्ता, ३ मध्या, ४ प्रतिष्ठा, ५ सुप्रतिष्ठा, ६ गायत्री, ७ उष्णिक्, ८ अनुष्टुप्, ९ बृहती, १० पङ्क्तिः, ११ त्रिष्टुप्, १२ जगती, १३ अतिजगती, १४ शक्करी, १५ अतिशक्करी, १६ अष्टिः, १७ अत्यष्टिः, १८ धृतिः, १९ अतिधृतिः २० कृतिः, २१ प्रकृतिः, २२ आकृतिः, २३ विकृतिः, २४ सङ्कृतिः, २५ अतिकृतिः, २६ उत्कृतिः । अत्र प्रतिपादमेकैकाक्षरवृद्धौ सकले छन्दसि चतुरक्षरा वृद्धिर्भवति । तत्रोक्ता चतुरक्षरा । अत्युक्ताऽष्टाक्षरा । एवमुत्तरत्रापि । उत्कृतिश्चतुरधिकशताक्षरा ॥ १९ । २० । २१ ॥

उक्तादिभेदज्ञानोपयोगि कोष्ठकम् ।

क्रमाङ्कः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
जाति-नाम	उक्ता	अत्युक्ता	मध्या	प्रतिष्ठा	सुप्रतिष्ठा	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती
अक्षर-सङ्ख्या	१	२	३	४	५	६	७	८	९
जातिभेद सङ्ख्या	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२
सं.अ.सं.	४	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२	३६

तदग्रिमम् ।

क्रमाङ्कः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
जाति-नाम	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती	अतिजगती	शक्वरी	अतिशक्वरी	अष्टिः	अत्यष्टिः
अक्षर-सङ्ख्या	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
जातिभेद सङ्ख्या	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	१६३८४	३२७६८	६५५३६	१३१०७२
सं.अ.सं.	४०	४४	४८	५२	५६	६०	६४	६८

तदग्रिमम् ।

क्रमाङ्कः	१८	१९	२०	२१	२२	२३
जातिनाम	धृतिः	अतिधृतिः	कृतिः	प्रकृतिः	आकृतिः	विकृतिः
अ.सं.	१८	१९	२०	२१	२२	२३
जा.भे.सं.	२६२१४४	५२४२८८	१०४८५७६	२०९७१५२	४१९४३०४	८३८८६०८
सं.अ.सं.	७२	७६	८०	८४	८८	९२

तदग्रिमम् ।

क्रमाङ्कः	२४	२५	२६
जातिनाम	सङ्कृतिः	अतिकृतिः	उत्कृतिः
अक्षरसङ्ख्या	२४	२५	२६
जातिभेदसङ्ख्या	१६७७७२१६	३३५५४४३२	६७१०८८६४
सं. अ. सं.	९६	१००	१०४

उक्तानुवादपूर्वकं वक्तव्यमाह—

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमतो वच्मि साम्प्रतम् ।
लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्ताऽनुपूर्वकम् ॥ २२ ॥

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे संज्ञाभिधानो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

छन्दसामित्यमुना प्रकारेण जातिसंज्ञा उक्ताः । साम्प्रतमिदानीं मात्रावृत्ताऽनुपूर्वकं मात्रावृत्तमादितः कृत्वा सर्वेषां वृत्तादीनामुक्तानां क्रमशः क्रमेण लक्षणं वच्मि वदामीति योजना । प्रथमं मात्रावृत्तमुच्यते । तत उद्देशक्रमेण वर्णवृत्तमुच्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीमद्भट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां परिभाषाऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथ मात्रावृत्तानि विवक्षुः प्रथममार्यां लक्षयति लक्ष्मै तदितिद्वयेन ।

लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥

---

१. षष्ठजगणवत्या आर्याया उदाहरणान्तरं यथा मम (वरकलवैद्यनाथस्य)—

अं.गु. १ नलघू २ स.गु. ३ नलघू ४ स.गु. ५ ज. ६ स.गु. ७ गु. ८
अरुणा—रुणकिर— णाली—ललितत— मं त्रा— मरस्य—माप—नम् ॥
।।ऽ. ।।।।, ऽऽ, ।।।।, ऽऽ, ।ऽ।, ऽऽ, ऽ,
स.गु. १ स.गु. २ अं.गु. ३ स.गु. ४ स.गु. ५ ल. ६ स.गु. ७ गु. ८
तस्याऽ- तीतं क्षिमपि स्थानं शैवं स—दा पा—तु ॥
ऽऽ, ऽऽ, ।।ऽ, ऽऽ, ऽऽ, ।, ऽ ऽ, ।,

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥[1]

अर्यायाः प्रथमेऽर्धे एतन्नियतं सार्वत्रिकं लक्ष्म लक्षणं ज्ञेयम् । किं तत् । सप्तसङ्ख्याका गोपेता गुरुणा युक्ता गणाश्चतुर्मात्राः पूर्वोक्ताः । गुरूपेतत्वोक्त्या यद्यपि 'स्वरा अर्धं चार्यार्धम्' (पिं० सू०) इति सूत्रे अर्धं चेति ग्रहणात्सार्धाः सप्त गणा भवन्तीति सामान्यत उक्तम् , तथाप्यर्धगणस्थाने एको गुरुरेवान्ते कार्यः, न तु लद्वयमिति सञ्चेतम् । इहार्यार्धे । विषमे प्रथमतृतीयादौ । स्थाने जो जगणो मध्यगुरुर्गणो न कार्यः । षष्ठस्त्वयं जगणः कार्यः । नलघू वा कार्यौ । नश्च लघुश्चेति नलघू । चतुर्लघुर्वा गणः कार्य इत्यर्थः । अन्ये तु स्वेच्छया ज्ञेयाः । षष्ठे इति । द्वितीयलादित्यतः परं पूर्वमिति शेषः । षष्ठे न्ले षष्ठस्थाने चतुर्लघौ गणे कृते सति द्वितीयलात्तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघ्वनन्तरं सयतिपदनियमो यतिसहितं पदं नियमेन समाप्यत इत्यर्थः । 'न्ले' इति प्रथमाद्विवचनं वा । ततश्च षष्ठे स्थाने यदि न्ले नलघू स्याताम् , तदा द्वितीयलात्पूर्वं यतिरित्यर्थः । परके न्ल, न-ले षष्ठापेक्षया परस्मिन्सप्तमे चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात्सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयति पदं नियम्यते । चरमे द्वितीये पुनरर्धे पञ्चमके न्ले चतुर्लघौ तस्मान्मुखलघोः पूर्वम् , अर्थाच्चतुर्थान्ते, पदं समाप्यत इत्यनुषङ्गेण पूर्वपदाध्याहारेण च योज्यम् । इहेति । इहार्याचरमार्धे षष्ठो गणो लो लघुरेव भवति । न चतुर्मात्रिक इति पूर्वार्धाद्विशेषः । उत्तरार्धे

1. षष्ठनलघुपक्षे आर्योदाहरणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

प्र.गु. १ ज. २ स.गु. ३ स.गु. ४ अं.गु. ५ नलघू ,६ अं.गु. ७ गु. ८

वृन्दा—वने स—लीलं वल्गु—द्रुमका—ण्डनिहित—तनुय—ष्टिः ॥
ऽ ऽ, । ऽ ।, ऽ ऽ, ऽ,ऽ, ।।,ऽ, ।।।।, ।।ऽ, ऽ,

गा.गु.१ आ.गु. २ स.गु. ३ स.गु. ३ नलघू ५ ल. ६ स.गु. ७ गु. ८

२ स्मेरमु—खार्पित— वेणुः कृष्णो यदि म न—सि कः स्व—र्गः ॥
ऽ।।, ऽ।।, ऽ ऽ, ऽ ऽ, ।।।।, ।, ऽ ऽ, ऽ,

एतावन्मात्र विशेषं वदतोऽन्यत्पूर्वार्धलक्षणमेव भवतीति द्योतितम्।

यतिनियमं छन्दोमाणिक्यकारोऽप्याह—

पूर्वार्धे षष्ठो जः खो वा खे चास्य लघुमि भवति यतिः।
षष्ठः खपरोऽत्र यतिस्तुर्योऽप्यथ भवति चरमदले ॥ इति।

अस्यार्थः—ख इति चतुर्लघोर्गणस्य संज्ञा। पूर्वार्धे षष्ठो गणो जगणः खो वा कार्यः। खे तु षष्ठे गणे, अस्य लघूनि तदीयप्रथमलघ्वन्ते यतिर्भवति। यदि षष्ठः खपरः=खश्चतुर्लघुः परो यस्य स तथा सप्तमश्चतुर्लघुः स्यादित्यर्थः। तस्मात्र षष्ठान्ते वा यतिः। चरमदले=द्वितीयार्धे यदि तुर्यश्चतुर्थः खपरस्तत्रापि चतुर्थान्ते यतिरिति। यद्वा मूले पञ्चम्यो ल्यब्लोपे। तेन द्वितीयलमादाय सयतिपदनियमः, सयतिकपदप्रारम्भनियम इत्यादिरर्थः। उभयथापि लक्ष्येऽविसंवाद एव। किं त्वेतस्मिन्व्याख्याने 'न्लौ चेत्पदं द्वितीयादि' (पिं. सू. ४–१८) 'सप्तमः प्रथमादि' (पिं. सू. ४–१९) इति सूत्रानुग्रहो भवति। पूर्वपदाध्याहारश्च कर्तव्यो न भवति। अत एव चेत्रराज आह—

षष्ठो द्वितीयमादाय लमेवारभ्यते पदम्।
सप्तमे न्ले पुनर्मुख्यं पूर्वार्धेऽसौ यतिः स्मृता ॥
पदमारभ्यते नित्यं गृहीत्वा प्रथमं लघु।
पञ्चमे न्ले बुधैरेवं चरमार्धे स्मृता यतिः ॥ इति।

छन्दोमाणिक्यं स्वार्थसूत्रार्थकथनेनापि सङ्गच्छते। अत्र यतिमात्रे नियते सति चामीकरादिवत्पूर्वापरभागयोरनेकाक्षरत्वे पदमध्ये यतिर्मा भूदिति पदस्यापि नियम उक्तः। तत्र स्पष्टास्पष्टविभक्तिकत्वयोर्न विशेषः। अत्र प्रथमाऽर्या षष्ठजगणपक्षे सामान्यलक्षणोदाहरणम्। षष्ठस्य चतुर्लघुत्वे पूर्वार्धद्विविधयतौ च द्वितीयाऽऽर्यापूर्वार्धमुदाहरणम्। उत्तरार्धयतेस्तल्लक्षणस्य तदुत्तरार्धमिति विवेकः। अत्र विषमे जगणनिषेधात्प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः। यथा—

१ २ ३ ४
SS, IIS, SI, IIII इति। समस्थाने तु जगणस्याऽनिषेधात्प्रत्येकं पञ्च।

१ २ ३ ४ ५
यथा—SS, IIS, ISI, SII, IIII, इति। ततश्च पूर्वार्धे प्रथमे भेदाः ४, द्वितीये ५, तृतीये ४, चतुर्थे ५, पञ्चमे ४, षष्ठे २ जन्लयोरेव विकल्पनात्। सप्तमे ४, अष्टमे गुरुरेकः। एतेषामन्योन्यगुणने द्वादश सहस्राणि, अष्टौ

शतानि पूर्वार्धभेदाः। उत्तरार्धे तु षष्ठे लघुनियमनात्तदतिरिक्तं सर्वं पूर्ववदेव।[१] तथा चान्योन्यगुणने षट्सहस्राणि चत्वारिंशतानि भेदा उत्तरार्धे। उभयविकल्पानां परस्परगुणनेऽष्टौ कोटय एकोनविंशतिर्लक्षाणि विंशतिः सहस्राणि। इयमार्याणां भेदसङ्ख्या। अङ्कतोऽपि—८१९२००००। तदुक्तम्—

जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि, चतुर्मात्राः।
षष्ठे द्वाविति च गणास्तथाऽङ्कतः प्रथमदलसङ्ख्या॥
एवमपरार्धसङ्ख्या षष्ठे स्याल्लघुनि चैकस्मिन्।
आर्यासङ्ख्योभयदलसङ्ख्याघाताद्विनिर्दिष्टा॥ इति॥ २॥

अत्रैव प्रसङ्गादार्यासु नष्टोद्दिष्टे उच्येते—

लोके प्रसिद्धनामा सीमा विद्याविनोदविभवानाम्।
जयतीह शुद्धचरितो रामेशाख्यो गुरुः काश्याम्॥

यदा कश्चिज्जिज्ञासेतेयमार्या कतिथेति, तदास्या गणान्स्थापयेत्। गणाधश्चतुः पञ्चादिकं सङ्ख्याविकल्पं यथासङ्ख्यं स्थापयेत्। तत उपान्त्यमन्त्येन हत्वेष्टाद्विकल्पादधस्तनाञ्शेषान्विकल्पसङ्ख्यापूरकान्विकल्पानपनीय शेषया सङ्ख्यया तदाद्यं गणविकल्पाङ्कं हत्वा इष्टविकल्पाधस्तनविकल्पान्राशेरपनीय शेषाङ्कं पूर्वपूर्वेण गुणयित्वेष्टविकल्पाधस्तनविकल्पाङ्कं पातयेत्। एवं यावदाद्यगणं कुर्यात्। शेषसङ्ख्याऽऽर्यासङ्ख्यां जानीयात्। अत्र सर्वगुर्वन्तगुरुमध्यगुर्वादिगुरुसर्वलघुक्रमेणावस्थानेऽधस्तनत्वं ज्ञेयम्। अत्र न्यासः—

१	२	३	४	५	६	७	८ गु.
लोके	प्रसिद्ध-	नामा	सीमा	विद्या-	विनोद-	विभवा-	नाम्॥
ऽऽ,	।ऽ।,	ऽऽ,	ऽऽ,	ऽऽ,	।ऽ।,	।।ऽ,	ऽ,
४	५	४	५	४	२	४	१

१. तथा हि—प्रथमे भेदाः ४ द्वितीये ५ तृतीये ४ चतुर्थे ५ पञ्चमे ४ षष्ठे २ लघुरेकः सप्तमे ४ अष्टमे गुरुरेकः। एवं च ४ × ५ × ४ × ५ × ४ × ४ परस्परगुणने षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि उत्तरार्धभेदाः।

१	२	३	४	५	६	७	८ गु.
जयती-	ह शुद्ध-	चरितो	रामे-	शाख्यो	गु-	रुः का-	श्याम् ॥
।।ऽ,	।ऽ।,	।।ऽ,	ऽऽ,	ऽऽ,	।,	ऽऽ,	ऽ,
४	५	४	५	४	१	४	१

अत्रान्ते न्यस्तस्याऽर्धगणस्य विकल्पाभावादधस्तनाङ्कस्य द्वितीयाऽर्धे सप्तमाधस्तनैश्चतुर्भिर्गुणने जाताश्चत्वारः। सप्तमस्येष्टस्य सर्वगुरुत्वात्तस्याधस्तनान् ज (।ऽ।) गणव्यतिरिक्तानन्तगुर्वादिगुरुसर्वलघूंश्चतुर्षु पातयेत्। शेष एकः। षष्ठस्य लघुमात्ररूपत्वाद्विकल्पाऽभावः। पञ्चमाधस्थचतुर्भिरेकगुणने तत्राऽपि पूर्ववत्त्रयाणां त्यागे शेषस्यैकस्य चतुर्थाधस्थपञ्चभिर्हतौ चतुर्षु पातितेषु शेषस्यैकस्य तृतीयाधस्थैश्चतुर्भिर्हतौ शेषयोर्द्वयोस्त्यागे शेषद्वयस्य द्वितीयस्थैः पञ्चभिर्हतौ द्वये त्यक्ते शेषा अष्टौ। तेषां प्रथमस्थैश्चतुर्भिर्हतौ जगणातिरिक्ते द्वयेत्यक्ते त्रिंशत्। एवमुत्तरार्धम्। पूर्वार्धान्त्यगणार्धं त्वविकल्पम्। सप्तमस्थैश्चतुर्भिस्त्रिंशतो द्वये पातिते शतमष्टादशाधिकम्। तस्य षष्ठस्थाभ्यां द्वाभ्यां हतौ एकस्य त्यागे पञ्चत्रिंशदधिकं शतद्वयं शिष्टम्। तस्य पञ्चमस्थैश्चतुर्भिर्हतौ त्रिषु पातितेषु शिष्टा सप्तत्रिंशदधिका नवशती। तस्यां चतुर्थस्थैः पञ्चभिर्हतायां चतुर्णां त्यागे एकाशीत्यधिकानि षट्चत्वारिंशच्छतानि। तेषु तृतीयस्थैश्चतुर्भिर्हतेषु त्रिषु पातितेषु अष्टादशसहस्राणि एकविंशत्यधिकानि सप्तशतानि च। तेषां द्वितीयस्थैः पञ्चभिर्हतौ द्वयोरपाये सहस्राणां त्रिनवतिस्त्र्यधिकाषट्शती च। तस्यां प्रथमस्थैश्चतुर्भिर्हतायां त्रयत्यागे सिद्धोऽङ्को लक्षत्रयं चतुःसप्ततिः सहस्राणां नवाधिकानि चत्वारि शतानि च। अङ्कतोऽपि ३७४४०९। एतावत्सङ्ख्येयं पूर्वोक्ताऽऽर्या भवति। तदुक्तम्—

गणानुद्दिष्टगाथायाः संस्थाप्य तदधो लिखेत्।
चतुःपञ्चादिकां सङ्ख्यां स्थानस्थानोचितां ततः॥

हृत्वा हृत्वाद्यमन्त्येन चोपरिस्थगणादधः ।
पृथग्घातगणेभ्योऽथ गणसङ्ख्यां विकल्पयेत् ॥
हृताद्धार्योचिता तावद्यावदाद्याङ्कसम्भवः ।
तत्सङ्ख्यामुद्दिशेदार्यामुद्दिष्टप्रत्यये बुधः ॥ इति

इत्यार्योद्दिष्टविधिः ॥

अथ तन्नष्टम् । यदा लक्षत्रयं चतुःसप्ततिसहस्राणि चत्वारि शतानि नव चेत्येतत्सङ्ख्याऽऽर्या कीदृगिति जिज्ञासा, तदा नष्टाङ्कं लिखित्वा आदिभूतगणविकल्पैर्भागं हरेत् । भागे हृते योऽङ्कः शिष्टस्तत्सम्मितं तद्गणविकल्पेषु गणं लिखेत् । भागहारे यल्लब्धं तत्सैकं कृत्वा पुनः पुनरुत्तरगणविकल्पैर्भागेहृते भाज्यशेषसङ्ख्याकोगणस्तुत्तद्गणविकल्पेषु पूर्वं स्थापितगणानन्तरं स्थाप्यः । इत्येवं यावत्पूर्ति कार्यम् । यत्र तु गणविकल्प एव शिष्यते, तत्र तत्सङ्ख्य एव गणो ग्राह्यः । परं लब्धं सकं न कार्यम् । शिष्टं पूर्ववत् । तद्यथा-प्रथमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिः पूर्वोक्ते नष्टाङ्के हृते लब्धं त्रिनवतिसहस्राणि द्व्यधिकानि षट्शतानि च शेष एकाङ्क इति । प्रथमगणविकल्पेषु प्रथमः सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके कृते द्वितीयगणस्य पञ्चविकल्पत्वात्तैर्भक्ते लब्धं सहस्राण्यष्टादश विंशत्यधिकसप्तशती-च शेषास्त्रय इति । तद्विकल्पेषु तृतीयो मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके तृतीयस्य चतुर्विकल्पत्वात्तैर्भक्ते लब्धमशीत्यधिकषट्चत्वारिंशच्छती शेष एक इति । तद्विकल्पेष्वाद्यः सर्वगुरुः कार्यः । लब्धे सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं नवशती षट् त्रिंशदधिका शेष एक इति । तद्विकल्पेष्वाद्यः सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके पञ्चमस्य चत्वारो विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धं चतुस्त्रिंशदधिकं शतद्वयं शेष एक इति । तद्विकल्पेषु सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके षष्ठस्य जगणन्लयोरेव विकल्पाद् द्वाभ्यां भक्ते लब्धं सप्ताधिकं शतं शेष एक इति । तद्विकल्पयोराद्यो मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके सप्तमस्य चत्वारो विकल्पा इति, तैर्भक्ते लब्धं एकोनत्रिंशत् शेषं द्वयमिति । तद्विकल्पेषु द्वितीयोऽन्तगुरुः । ततः सर्वार्यानियतं गुरुं
२ न्यसेत् । एवं पूर्वार्धं स्थितम् । ततो लब्धे सैके आर्योत्तरार्धादिगणश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्भक्ते लब्धं सप्त शेषं द्वयमिति । द्वितीयविकल्पो-

ऽन्तगुरुः। लब्धे सैके द्वितीयस्य पञ्च विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धमेकः शेषं त्रय इति। तृतीयस्त्रिकल्पो मध्यगुरुः। लब्धे सैके तृतीयश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्भक्ते लब्धं शून्यं शेषं द्वे इति। द्वितीयविकल्पोऽन्तगुरुः। लब्धे शून्ये सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं शून्यं शेष एक इति। प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः। लब्धे सैके पञ्चमश्चतुर्विकल्प इति तैर्भक्ते लब्धं शून्यमवशेष एक इति। प्रथमः सर्वगुरुः। अन्त एको गुरुर्लेख्यो नियतत्वात्। एवं सत्येतादृशीयमिति पूर्वोक्तामेवार्या वदेत्। यदुक्तम्—

नष्टाङ्के प्रथमे भक्ते गणाङ्कैश्चतुरादिकैः।
शेषसङ्ख्यो गणो ज्ञेयो लब्धं कुर्यात्सरूपकम्।
पुनर्भजेत्पुनर्लब्धं सरूपं शेषसङ्ख्यया।
गणान्दद्याद्गते शेषे गाथायाः प्राग्गणक्रमः॥ इति।

एवमार्यान्तरेषु गीत्यादिषु च ज्ञेयम्। इत्यार्यानष्टविधिः॥

अथ काँश्चिदार्याविशेषानाह—

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः।
पथ्येति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन[1]॥ ३॥

आद्येषु त्रिष्वंशकेषु चतुर्मात्रिकेषु त्रिषु गणेषु यस्या दलयोरर्धयोः पादो दृश्यते कविप्रयोगेषु तस्या आर्याया नागश्रेष्ठेन पिङ्गलेन पथ्येति नाम प्रकीर्तितमुक्तम्। 'त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च' (पिं. सू. ४–२२)

1. अत्रोदाहरणान्तरं यथा सामुद्रिकतिलके—

१	२	३	४	५	६	७	गु.
करमू—	ले यव	— माला —	द्विपरि—	क्षेपा	मनोह—	रा य	—स्य॥
।।ऽ,	ऽ,।।,	ऽऽ,	।।ऽ,	ऽऽ,	।ऽ।,	ऽऽ,	ऽ,

१	२	३	४	५	६	७	गु.
मनुजः	स राज—	मन्त्री	विपुलम—	तिर्जा—	य—	ते धन—	वान्॥
।।ऽ,	।ऽ।,	ऽऽ,	।।।।,	ऽऽ,	।,	ऽ।।,	ऽ,

इति सूत्रे इत्यर्थः। सर्वत्रात्र ऋषिनामनिर्देशः समूलताप्रदर्शनार्थः, न त्वन्यतमत्वप्रदर्शनार्थः। इदमेवात्रोदाहरणम्। एवमुत्तरत्राऽपि ॥ ३ ॥

सँलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥१॥[1]

यस्या = आर्याया आद्यं गणत्रयं लङ्घयित्वा परतो यत्र कचिद् द्वयोः शकलयोरर्धयोर्न्यस्तयोः समस्तयोर्वा पादयोर्यतिः स्यात्, तामार्यामित्येवं प्रकारतया पिङ्गलनागो विपुला समाख्याति कथयति। 'विपुलान्या' (पिं. सू. ४-२३) इति सूत्रे इतिशब्दं प्रकारवचनमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। तेन इतिनाऽनुक्तत्वाद्विपुलामिति कर्मणि द्वितीयाया न विरोधः। प्रकारवाचिनेतिशब्देन चपलादीनामपि गणत्रयानन्तरविरामत्वप्रकारे सति विपुलात्वमपि भवतीति सङ्कीर्णभेदा अपि सङ्गृहीताः। इयं च त्रिविधा। पूर्वार्धे एव त्रिगणानन्तरविरामा मुखविपुला, उत्तरार्धे एव तादृग्जघनविपुला, उभयोरर्धयोस्तादृगुभयविपुलेति। इयमेव महाविपुलाऽपि। तत्र 'षष्ठे' (वृ. २-२) इत्यादिर्मूलस्याद्या। द्वितीया ममैव यथा—

करुणाविषये करुणां करुणावरुणालयाशु मयि धेहि।
राघव! करुणाशीलवतां विषमा न मनसो वृत्तिः॥

तृतीया मूलस्यैव ॥ ४ ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

१	२	३	४	५	६	७	गु.
या स्त्री	कुचकल—	शनित—	म्बमण्ड—	ला जा—	यते म—	हाविपु—	ला ॥
ऽ ऽ,	।।।।,	।।ऽ	।ऽ।,	ऽ ऽ,	।ऽ।,	ऽ।।,	ऽ,

१	२	३	४	५	६	७	गु.
गम्भी—	रनाभि—	रतिदी—	र्घलोच—	ना भ व—	ति	सा शु भ	गा ॥
ऽ ऽ,	।ऽ।,	।।ऽ,	।ऽ।	ऽ।।,	।,	ऽ।।,	ऽ,

उभयार्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥

यस्यां द्वयोरर्धयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा द्वितीयतुर्यौ गणौ पश्चात्पुरःस्थितगुरुमध्यगतौ जगणौ स्याताम् . साऽऽर्या चपला । एतदुक्तं भवति— प्रथमो गणो द्विगुरुरन्त्यगुरुर्वा, तृतीयो द्विगुरुः, पञ्चमो द्विगुरुरादिगुरुर्वा, द्वितीयचतुर्थौ मध्यगुरू इति नियममस्यामिति । अत्रार्धे प्रथमे द्वौ विकल्पौ (SS, IIS). द्वितीये एकः (ISI). तृतीयेऽप्येकः (SS), चतुर्थेऽप्येकः (ISI), पञ्चमे द्वौ (SS, SII), षष्ठे द्वौ (ISI, IIII), सप्तमे चत्वारः (SS, IIS, SII, IIII). अष्टमे गुरुरेव । अन्योन्यगुणने द्वात्रिंशत् । उत्तरार्धे षष्ठस्य लघुमात्रत्वात्षोडश । उभयार्धविकल्पानामन्योन्यगुणने द्वादशाऽधिका पञ्चशती विकल्पानाम् , अङ्कतोऽपि ५१२ ॥५॥

मुखविपुलादीनां सूत्रकारानुक्तत्वात्स्वयं स्फुटतया लक्षणाऽनुक्तावपि चपलाभेदौ सूत्रोक्तत्वाल्लक्षयति—

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।
शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं यथा मम—

स. गु. १ जं० २ स. गु. ३ ज० ४ स. गु. ५ ज० ६ नल ७ ८ गु.

बाला— र्ककोटि— वर्ण त्रिलोक— सौन्द— र्यमार—घटितमि— व ॥
SS, ISI, SS, ISI, SS, ISI, IIII, S,

स० १ ज० २ स. गु. ३ ज० ४ स. गु. ५ ल० ६ भ० ७ गु. ८

करुणं— करााग— रं त— न्मदो म— माल म्ब— नं जय— ति ॥
IIS, ISI, SS, ISI. SS, I, SII, S,

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा ममैव—

स. गु. १ ज० २ स. गु. ३ ज० ४ स. गु. ५ ज० ६ स० ७ ८ गु.

विश्व— प्रकाश— हेतुः स्वतन्त्र— भूता यतस्त्व— मखिका— ऽपि
SS, ISI, SS, ISI, SS, ISI IIS, S,

यस्या आर्याया आद्यं प्रथमं दलमर्धं चपलानिष्ठं लक्ष्म लक्षणं भजेत। शेषे द्वितीयार्धे पूर्वजं सामान्यार्याभवं लक्ष्म यस्याः सा तथा सा मुनिना=पिङ्गलेन मुखचपलोक्ता। अत्र चपलापूर्वार्धविकल्पानां द्वात्रिंशतामार्याऽपरार्धविकल्पानां चतुःषष्टिशतरूपाणां परस्परताडनेन द्वौ लक्षौ चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि च विकल्पा भवन्ति। अङ्कतोऽपि २०४८०० ॥ ६ ॥

प्राक्प्रतिपादितमर्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः।
लक्ष्माश्रयते सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ७ ॥[1]

प्राक्प्रतिपादितं पूर्वोक्तं लक्ष्म सामान्यलक्षणं प्रथमार्धे भवति। प्रथमेतरे द्वितीयार्धे चपलाया लक्षणं भवति, साऽऽर्या विशुद्धा विवेकचतुरा धीर्बुद्धिर्येषां तैः पिङ्गलादिभिर्जघनचपलोक्ता। अत्रापि चपलायामिवोत्तरार्धविकल्पाः षोडश। पूर्वार्धे त्वष्टशताधिकद्वादशसहस्रसङ्ख्या आर्यापूर्वार्धविकल्पा अविकृता एव। परस्परं गुणने द्वौ लक्षौ चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि विकल्पाः। अङ्कतोऽपि २०४८००। उभयार्धयोश्चपलालक्षणयोगे महाचपला। सा च प्रथमैव मूले। अत्र चैका

स० १ ज० २ स. गु. ३ स. गु. ४ स. गु. ५ ल० ६ स. गु. ७ गु०८

शरणं ततःप्र पद्ये त्वामे— वाऽहं ज— गन्मा— तः ॥
ıı S, ı S,ı S S, S S, S S. ı, S S, S,

१. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. गु. १ म० २ स. गु. ३ म० ४ स० ५ ज०६ म. गु. ७ गु० ८

यत्पा—दस्य क—निष्ठा न स्पृश—ति मही—मनामि—का वाऽ—पि ॥
S S, S ı ı, S S, S ı ı, ı ı S ı S ı, S S, S,

स. गु. १ ज० २ स. गु. ३ ज० ४ स. गु. ५ ल० ६ नल ७ गु० ८

सा स—र्ववृत्त—भोग्या भवेद—वश्यं ज—घनचप— ला ॥
S S, ı S ı, S S, ı S ı, S S, ı, ı ı ı ı, S,

पथ्या विपुलाभेदत्रयं चेति चत्वारो भेदाः । पुनश्चैत एव प्रत्येकं चपला-भेदत्रयेण सम्पन्नाः सन्तो द्वादश एवं मिलित्वा षोडशाऽऽर्याभेदाः स्थूलदृशा भवन्ति । एषां भेदानां मध्येऽनुक्तोदाहरणानि स्वबुद्ध्या ग्रन्थान्तराच्चात्राऽवगन्तव्यानि । अस्माभिस्तूक्तप्रायत्वाद् ग्रन्थविस्तर-भयाच्च नोक्तानि ॥ ७ ॥[1]

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायामार्याप्रकरणम् ।

अथार्यालक्षणज्ञानपूर्वकज्ञेयस्वरूपत्वात्कैश्चिदार्याभेदत्वाङ्गीकाराद्गीतीं-र्लक्षयति—

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥
दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥८॥[2]

तदाशब्दोऽत्राध्याहार्यो यदिशब्दयोगाय । तथा च यद्यार्याप्रथमा-र्धोक्तं लक्षणमुभयोरर्धयोः कथमपि विकल्पितषष्ठजगणचतुर्लघुगणा-न्यतमप्रकाराश्रयणेनापि भवेत् तदा कृतयतिशोभां कृता यत्या विच्छे-दात्मिकया शोभा श्रुतिसौभाग्यं यस्यास्ताम् । एतेनार्योक्तो यस्तत्त-

१. ते च भेदा नामतो यथा—

(१) पथ्यार्या (२) मुखविपुलार्या
(३) जघनविपुलार्या (४) उभयविपुलार्या
(५) मुखचपलापथ्यार्या (६) मुखचपलामुखविपुलार्या
(७) मुखचपलाजघनविपुलार्या (८) मुखचपलोभयविपुलार्या
(९) जघनचपलापथ्यार्या (१०) जघनचपलामुखविपुलार्या
(११) जघनचपलाजघनविपुलार्या (१२) जघनचपलोभयविपुलार्या
(१३) महाचपलापथ्यार्या (१४) महाचपलामुखविपुलार्या
(१५) महाचपलाजघनविपुलार्या (१६) महाचपलोभयविपुलार्या

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा मम—

स. गु. १	स. गु. २	स. गु. ३	स. गु. ४	स. गु. ५	ज० ६	स. गु. ७	गु० ८
याचे	याचे !	तुभ्यं	दीनो	दीनो	गुणैर-	हं नू	नम्
SS,	SS,	SS,	SS,	SS,	ISI,	SS,	IIS,

द्गणविशेषे सति विरामविशेषः सोऽप्यस्यां भवतीति दर्शितम्। भुजङ्गेशः=पिङ्गलस्तां गीतिं गीतवानुक्तवान्। 'आद्यार्धसमा गीतिः' (पि. सू. ४-२८) इति सूत्रेणेत्यर्थः। ततश्चात्र द्वितीयार्धेऽपि पूर्णाः सगुरवः सप्त गणाः। न तु षष्ठे लघुमात्रमित्यादि ज्ञेयम्। इयमेका पथ्या; तिस्रो विपुलाः; द्वादश चपलाः। एतत्पूर्वोक्तत्वात्षोडशधा। तत्र पथ्यागीतिर्मूले। अन्याः स्वयमुदाहार्याः। अत्राचार्यमार्यावत्। द्वादश सहस्राण्यष्टौ शतानि च विकल्पाः। उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव। परस्परहतौ कोट्यः षोडशाऽष्टत्रिंशल्लक्षाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि च विकल्पाः। अङ्कतोऽपि १६३८४०००० ।

पथ्यागीत्यादिषु चतुर्षु भेदेष्वियं सङ्ख्या ज्ञेया। द्वादशसु चपलागीतिषु पूर्वापरार्धविकल्पघाते सङ्ख्या स्वयमूह्या ॥ ८ ॥[1]

आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ॥
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥ ९ ॥

न्लौ १	न्लौ २.	स. गु. ३	स. गु. ४	स. गु. ५	ज० ६	स० ७	गु० ८
निजतन—य	इति	वि—चार्य—प्रेम्णा		माने—श्वार—मपि		प—	रय ॥
।।।।,	।।।।,	SS,	SS,	SS,	।S।,	।।S,	S.

१. गीतेः षोडशभेदानां नामानि यथा—

(१) गीतिपथ्यार्या (२) गीतिमुखविपुलार्या
(३) गीतिजघनविपुलार्या (४) गीत्युभयविपुलार्या
(५) मुखचपलागीतिपथ्यार्या (६) मुखचपलागीतिमुखविपुलार्या
(७) मुखचपलागीतिजघनविपुलार्या (८) मुखचपलागीत्युभयविपुलार्या
(९) जघनचपलागीतिपथ्यार्या (१०) जघनचपलागीतिमुखविपुलार्या
(११) जघनचपलागीतिजघनविपुलार्या (१२) जघनचपलागीत्युभयविपुलार्या
(१३) महाचपलागीतिपथ्यार्या (१४) महाचपलागीतिमुखविपुलार्या
(१५) महाचपलागीतिजघनविपुलार्या (१६) महाचपलागीत्युभयविपुलार्या

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. गु. १	आ. गु. २	आ. गु. ३	स. गु. ४	स. गु. ५	ल. ६	आ. गु. ७	गु. ८
गान्ध—र्वे	मक—	रध्वज—	देव	—स्यान्त्रे	ज—	गद्विज—	यि॥
SS,	S।।,	S।।,	SS,	SS,	।,	S।।,	S.

अत्रापि तदेति शेषः । यथार्याद्वितीयार्धे यदुक्तं लक्षणं पष्ठलध्वादि, तदुभयोरर्धयोः स्यात् । तदोपगीतिं पिङ्गलः 'अन्त्येनोपगीतिः' (पिं० सू० ४–५६) इत्यत्राहेत्यर्थः । अस्यां पूर्वार्धे पट्सहस्राणि चत्वारि शतानि विकल्पाः । उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव । अन्योन्यघाते चतस्रः कोट्यो नव लक्षाः षष्टिः सहस्राणां विकल्पाः । अङ्कतोऽपि ४०९६००००॥ ९ ॥[1]

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः ।
सोद्गीतिः किल गदिता तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता ॥ १० ॥[2]

श्लो १	आ. गु. २	आ. गु. ३	अ. गु. ४	स. गु. ५	ल. ६	स. गु. ७	गु. ८
इतिसम—वेदय	सु—सुखभि—	उपगी—तिस्तय—		उय—		ते दे—शः ॥	
।।।।,	ऽ।।,	ऽ।।,	।।ऽ, ऽऽ,	।,		ऽऽ,	ऽ,

१. उपगीतेः षोडशभेदानां नामानि यथा—

(१) उपगीतिपथ्यार्या (२) उपगीतिमुखविपुलार्या
(३) उपगीतिजघनविपुलार्या (४) उपगीत्युभयविपुलार्या
(५) मुखचपलोपगीतिपथ्यार्या (६) मुखचपलोपगीतिमुखविपुलार्या
(७) मुखचपलोपगीतिजघनविपुलार्या (८) मुखचपलोपगीत्युभयविपुलार्या
(९) जघनचपलोपगीतिपथ्यार्याः (१०) जघनचपलोपगीतिमुखविपुलार्या
(११) जघनचपलोपगीतिजघनविपुलार्या (१२) जघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्या
(१३) महाचपलोपगीतिपथ्यार्या (१४) महाचपलोपगीतिमुखविपुलार्या
(१५) महाचपलोपगीतिजघनविपुलार्या (१६) महाचपलोपगीत्युभयविपुलार्या

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

स.गु. १	ज. २	भ. ३	स.गु. ४	स. गु. ५	ल. ६	स. गु. ७	गु. ८
नारा—यणस्य		मन्तत	नुद्री—	तिः नं—	स्तु—	निर्भे—	दधा ।
ऽऽ,	।ऽ।,	ऽ।।,ऽ	ऽ	ऽऽ,	।	ऽऽ,	ऽ

आर्यार्धद्वयं यस्या व्यत्ययेन विपर्यासेन यत्पूर्वार्धं तदुत्तरार्धम्, यदुत्तरार्धं तदत्र पूर्वार्धमित्येवंरूपेण रचितम्, सा किलेति प्रसिद्धा। उद्गीतिरुक्ता। तेनैव तद्वदिति पथ्याद्यार्याभेदवदेव यस्या विरामेण योंऽशभेदः पादभेदस्तेन युक्तेत्यर्थः। अत्रार्योवद्विकल्पसङ्ख्या। यथा—८१६२०००० ॥ १० ॥[1]

आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्।
इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदीयमर्द्धमुदितार्यागीतिः ॥११॥[2]

आर्यापूर्वार्धं यद्येकेनाधिकेन गुरुणा निधने अन्ते युक्तं स्यात्। इतरच्च द्वितीयं समस्तं यदीयमर्धं तद्वत्पूर्वार्धवदियमार्यागीतिरिति मुनिनोक्ता। आर्यायां हि पूर्वार्धे सगुरुकाः सप्त गणाः। इह तु पूर्णा अष्टौ

स. गु. १	स गु. २	स. गु. ३	भ. ४	स. गु. ५	ज. ६	भ. ७	गु. ८
आर्या—	याया—	सक्ति—	र्दुस्तर—	संसा—	रसाग—	रे तर—	णिः ॥
SS,	SS,	SS,	S I I,	SS,	I S I,	S I I,	S,

1. उद्गीतिः षोडशभेदानां नामानि यथा—

(१) उद्गीतिपथ्यार्या (२) उद्गीतिमुखविपुलार्या
(३) उद्गीतिजघनविपुलार्या (४) उद्गीत्युभयविपुलार्या
(५) मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्या (६) मुखचपलोद्गीतिमुखविपुलार्या
(७) मुखचपलोद्गीतिजघनविपुलार्या (८) मुखचपलोद्गीत्युभयविपुलार्या
(९) जघनचपलोद्गीतिपथ्यार्या (१०) जघनचपलोद्गीतिमुखविपुलार्या
(११) जघनचपलोद्गीतिजघनविपुलार्या (१२) जघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्या
(१३) महाचपलोद्गीतिपथ्यार्या (१४) महाचपलोद्गीतिमुखविपुलार्या
(१५) महाचपलोद्गीतिजघनविपुलार्या (१६) महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्या

2. अत्रोदाहरणान्तरं यथा—

लौ १	न्लौ २	स. गु. ३	स. गु. ४	स. गु. ५	ज. ६	स. गु. ७	स. ८
नजमज—	रममर—	मेकं—	प्रत्यक्—	चेत—	न्यमीश्व—	रं ब्र—	ह्म परम् ॥
I I I,	I I I I,	SS,	SS,	SS,	I S I,	SS,	I I S,

गणा अर्धद्वयेऽपि भवन्ति । अन्तिमस्तु गणो द्विगुरुरेव । अन्यत्सर्वमार्यापूर्वार्धतुल्यमेवेति भावः । अत्रार्यापूर्वार्धविकल्पानामष्टमगणे विकल्पाभावात्परस्परताडने जातोऽङ्को द्वादशसहस्राण्यष्टौ शतानि च पूर्वार्धे उत्तरार्धेऽपि तावदेव । अन्योन्यहतौ जाता मुख्यगीतिवद् भेदसङ्ख्या । अङ्कतोऽपि १६३८४०००० ।[1]

केचित्तत्रोत्तरार्धेऽर्धशब्दमपठित्वा इतरदार्याया एवोत्तरार्धं तद्वदन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं स्यात्साऽऽर्यागीतिरिति । आर्यापूर्वार्धमित्यत्र समस्तमप्यार्याशब्दं षष्ठ्यन्तं समासान्निष्कृष्टमनुपठ्य पूर्वार्धस्याष्टगणत्वेन द्वात्रिंशन्मात्रताम्, उत्तरार्धस्यैकोनत्रिंशन्मात्रतां चाभिप्रेत्य व्याचक्षते । भवतु नामैतद्व्याख्याकौशलम्, किं तु बहूनामसम्मतम्, सूत्राननुगुणं च 'अर्धे वसुगण आर्यागीतिः' (पि० सू० ४–३१) इति हि सामान्यतोऽर्धे वसुगणेऽष्टगणे सतीति । यद्वा द्वे अप्यर्धे यद्यष्टगणे स्यातामिति सूत्रकार आह । कैश्चित्त्वियं सङ्गीतिरिति सञ्ज्ञिता । अपरैः स्कन्धकमिति । गीतीनामप्यार्यापूर्वकत्वादार्यात्वमस्त्येव । एताश्चतस्रोऽपि गीतयः प्रत्येकं पथ्यादिपूर्वोक्तषोडशप्रकारार्यासम्भिन्नतया षोडशेति

स. गु. १. स. गु. २ स. ३ स. ४ स. गु. ५ ज. ६ स. गु. ७ स. गु. ८

आत्मा—नं मा— वयतो भवतु— किः स्या—दितीय—मार्या— गीतिः ॥
SS, SS, IIS IIS, S S, ISI, SS SS,

१. आर्यागीतेः षोडशभेदानां नामानि यथा—

(१) आर्यागीतिपथ्यार्या (२) आर्यागीतिमुखविपुलार्या
(३) आर्यागीतिजघनविपुलार्या (४) आर्यागीत्युभयविपुलार्या
(५) मुखचपलार्यागीतिपथ्यार्या (६) मुखचपलार्यागीतिमुखविपुलार्या
(७) मुखचपलार्यागीतिजघनविपुलार्या (८) मुखचपलार्यागीत्युभयविपुलार्या
(९) जघनचपलार्यागीतिपथ्यार्या (१०) जघनचपलार्यागीतिमुखविपुलार्या
(११) जघनचपलार्यागीतिजघनविपुलार्या (१२) जघनचपलार्यागीत्युभयविपुलार्या
(१३) महाचपलार्यागीतिपथ्यार्या (१४) महाचपलार्यागीतिजघनविपुलार्या
(१५) महाचपलार्यागीतिजघनविपुलार्या (१६) महाचपलार्यागीत्युभयविपुलार्या

मिलिताश्चतुःषष्टिः पूर्वाश्च षोडशार्या इति मिलित्वाऽशीतिः। तदुक्तं हलायुधेन—

एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलास्ततश्चतस्रस्ताः।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्याः स्युः॥
गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात्।
साकल्येनार्याणामशीतिरेवं विकल्पाः स्युः॥ इति।

छन्दोविचितौ त्वेकादशाऽपरे गीतिभेदाः प्रदर्शिताः। ते यथा, आर्यैव दलद्वयेऽप्यधिकैकगुरुयुता सङ्गीतिः। ममैव यथा—

आगमविवेकनिधिर्विबुधेन्द्रशतैरधीतनिगमविलासः।
रामेश्वरभट्टगुरुर्जयति पिता मे पितामहतुल्यः॥(१)

पूर्वार्ध एवाधिकैकगुरुयुक् सुगीतिर्नाम। पितामहगुरुरिति पठित्वा पूर्वमेवोदाहरणम्(२)। यद्युत्तरार्ध एव तादृक्तदा प्रगीतिर्नाम। 'अधीतनिगमार्थः' इति पठित्वा प्रथममेवोदाहार्यम्(३)। सुगीतिरेव व्यत्यस्तार्धानुगीतिः। सुगीत्युदाहरणमेव व्यत्यस्तार्धं ज्ञेयम्(४)। प्रगीतिरेव व्यत्यस्तार्धा मञ्जुगीतिः। प्रगीत्युदाहरणं व्यत्यस्तार्धमत्रोदाहरणम्(५)। यद्युपगीतिरर्धद्वयेऽप्यधिकैकगुरुयुक् स्यात्तदा विगीतिः। ममैव यथा—

विषयान्विषधरविषमान्संसृतिमपि नीरसां ज्ञातवतः।
संसारसारभूते दशरथबाले मतिः स्थैर्यमीयात्॥(६)

यद्युद्गीतिर्द्वयोरप्यर्धयोरधिकगुरुयुक्ता तदा चारुगीतिः। अत्र पूर्वोक्तं सङ्गीत्युदाहरणमेव विपर्यस्तार्धं ज्ञेयम्(७)। आर्यागीतेरेवैकगुरुहीनोत्तरार्धतायां वल्लरीत्वम्। ममैव यथा—

पीनोन्नतकुचकलशा पीवरजघनोरुभारमन्थरयाता।
पश्यन्ती प्रणयदृशा तरुणी कं वा न चालयेत्पुरुषम्॥(८)

तस्या एव पूर्वार्ध एव तथात्वे ललितेतिसंज्ञा अर्धयोर्व्यत्यासेनाऽनन्तरमेवोदाहरणम्(९) उपगीतिरेवाद्यार्धेऽधिकैकगुरुयुता प्रमदानाम। ममैव यथा—

यस्य विलासवतीनां केलिकलाकौशले रतिविरतिः।
मैथुनमात्ररसज्ञः शृङ्गविहीनः पुमान्स पशुः॥(१०)

सैवोत्तरार्धेऽधिकैकगुरुयुता चन्द्रिका नाम। व्यन्यस्तार्धं पूर्वमेवोदाहरणम् (११) एतासामपि पूर्वोक्तपथ्यादिषोडशार्याणां सम्भिन्नतया प्रत्येकं षोडशधात्वे सति सङ्ख्या १७६। एतासामुदाहरणानि स्वयमूह्यानि। विस्तरभयात्तु नोच्यन्ते। पूर्वोक्तानां चतुर्विधगीतीनां च तथैव षोडशधात्वे सङ्ख्या ६४ ऐक्ये गीतिसङ्ख्या २४०। पूर्वोक्तषोडशशुद्धार्याभेदैक्ये सङ्ख्या २५६ ॥ ११ ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां गीतिप्रकरणम्

मात्राच्छन्दस्त्वां प्रकृतत्वाद्वैतालीयप्रकरणमारभते—

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ॥

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रला गुरुः ॥१२॥[1]

वैतालीये छन्दसि विषमे, अर्थात्पादे, प्रथमे तृतीये च षट् कला मात्राः स्युः। समे पादे द्वितीये चतुर्थे चाष्टौ कलाः स्युः। अन्ते उक्तानां कलानामन्ते परस्ताद् रलौ रगणलघू गुरुश्च भवतीति वैतालीयस्वरूपपरिच्छेदः। एतदुक्तं भवति विषमे पादे चतुर्दश, समे च षोडश मात्राः कार्याः। तन्मध्येऽन्तिमा अष्टौ मात्रा रेफलघुगुरुभिः कार्या इति। विषमे पश्चात्षट् समेऽष्टौ अवशिष्यन्ते, तासां निवेशने नियमविशेषमाह—ताश्चेति। समे ताः षट् कला निरन्तराः नो न स्युः केवलाः षट् लघव एव न कार्याः, किं तु गुरुमिश्रा इत्यर्थः। समे विशेषोक्त्या

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

षण्मात्राः	र.	ल.	गु.	अष्टौमात्राः	र	ल.	गु.
कुसुमोगरा—	रीरस—	ञ—	ना	व्यसनीभूतशि-रोऽभिधा	—ञ—		राः ॥
SSII,	SIS,	I,	S,	SSSII, SIS.		I,	S,
ष. मा.	र.	ल.	गु.	अ. मा.	र.	ल.	गु.
सेवाम्पद—	पैस्तता—	ऽर	यो	वैतालीयक- नु	विन—	न्त—	ते ॥
SSII,	SIS	I,	S,	SSSII, SIS.		I,	S.

विषमे स्वरुचिः। अत्राऽवशिष्टासु षट्स्वष्टसु च कलासु च कला द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च परया तृतीयपञ्चमसप्तमकलयाश्रिता मिलिता न भवति, द्वितीयतृतीयकलादीनामेकेन गुरुणोपादानं न कार्यमित्याशयः।
अत्र विषमपादयोराद्यासु षण्मात्रास्वष्टौ विकल्पाः। यथा—[1] SSS; [2] ||SS, [3] S||S, [4] ||||S, [5] SS||, [6] ||S||, [7] S||||, [8] ||||||, समपादयोराद्यास्वष्टमात्रासु त्रयोदश विकल्पाः—[1] SSSS, [2] ||SSS, [3] |S|SS, [4] ||||SS, [5] SS||S, [6] ||S||S, [7] S||||S [8] SSS||, [9] ||SS||, [10] S||S||, [11] ||||S||, [12] SS||||, [13] ||S||||। एते आर्याभिर्वर्णक्रमेण निबद्धाः केश्चित्—'मीनाङ्काः (१) सुरसङ्गैः (२) पङ्कजसौ (३) रभिवजलाः (४) तत्सारस (५) खगसम्भृत (६) सज्जनमुदि (७) ककुभिककुभि (८) ॥

एते विषमे पादे। हंसस्नेरा (१) अतिकेशाढ्या (२) नीरजवक्त्राः (३) कुवलयनेत्राः (४) सुस्वच्छजलाः (५) सुतरङ्गभुजाः (६) केशरदशना (७) राजन्ते कृत (८) जनहर्षा भुवि (९) शारदरात्रिषु (१०) विमलनिशाकर (११) भानुप्रभृतिषु (१२) ननु पश्य सुतनु (१३) ॥' एते समे॥ ततोऽष्टभिस्त्रयोदश गुणिताश्चतुरधिकशतं वैतालीयस्याद्यार्धे भेदाः। एतावन्त एवाऽपरार्धे। परस्परहता जातं दश सहस्राण्यष्टौ शतानि षोडश च। अङ्कतोऽपि १०८१६। इयमेवौपच्छन्दसिकापातलिकयोर्वक्ष्यमाणयोः सङ्ख्या॥ १२॥

वैतालीयभेदानाह—

पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ॥१३॥[1]

विषमसमपादयोः षण्णामष्टानां च कलानामन्ते र्यौ रेफयगणौ स्यातां, शेषं षडष्टकलानियमादि तथैव सामान्यवैतालीयवदेव यदा तदा-

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ।

६ मात्रा.	र.	य.	८ मात्रा.	र.	य.
वाक्यैर्मधु—	रैः प्रता—	यं पूर्वं	यः पश्चादभि—	द्रुन्धा—	ति मित्रम्॥
SS||,	S|S,	|SS,	S SS||,	S|S	|SS.

च्छन्दोविद्भिरौपच्छन्दसिकसंज्ञं वैतालीयमुक्तम् । वैतालीय एव प्रतिचरणमेकगुर्वाधिक्येन विषमपादे षोडश, समपादे चाष्टादशमात्राः कार्या इति भावः ॥ १३ ॥

आपातलिका कथितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥ १४ ॥

षण्णामष्टानां च मात्राणां पर्यन्ते भाद्भगणात्परौ गुरुकौ गुरू स्यातामिति रेफलघुगुरूणामपवादः । अथान्यच्छेषं पूर्ववद्वैतालीयवत् । सेयमापातलिका सुधीभिः कथितेति पर्यन्तसुधीशब्दानुषङ्गेण योज्यम् ॥ १४ ॥

तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥

समस्तेषु चतुर्ष्वपि पादेषु द्वितीयलो द्वितीया मात्रा तृतीयया युग्

---

६ मात्रा. र. य. ८ मात्रा. र. य.

तं दुष्टम— ति विशि—ष्टगोष्ठया— मौपच्छन्दसि— क वद— न्ति बाह्यम् ॥
S S I I, S I S, I S S, S S S I I, S I S I S S.

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

६ मात्राः भ. गु. गु. ८ मात्राः भ. गु. गु.

पिङ्गलके— शी कपि—लः— क्षा वाचाटा विक— टोन्नत— द— न्ती ॥
S I I S, S I I, S, S. S S S I I, S I I, S, S.

६ मात्राः भ. गु. गु. ८ मात्राः भ. गु. गु.

आपातलि— का पुन— रे— षा नृपतिकुलेऽपि न भावयनु— पै— ति ॥
S S I I, S I I, S, S, I I I I S I I, S I I S, I.

(२) उदाहरणान्तरं यथा मम—

२-३ र. ल. गु. २-३ र. ल. गु.

यदीदपा— दाब्जयु— म— या पलायनं पा—पानि दु— द— ते ॥
I S I S, S I S, I, S, I S I S S, S I S, I, S.

युक्ता चेत्स्यात्, तदा दक्षिणान्तिका नाम स्यादिति। चेत्तदाशब्दयोरध्याहारः कार्यः। सर्वेषु पादेषु द्वितीयो वर्णो गुरुरेव कार्य इति। तेन 'न समात्र पराश्रिता कला' (वृ० र० ३-१२) इत्यस्यापवादः। शेषं यथाप्राप्तमेवेति भावः। इयं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधोदाहार्या। अस्मिन्भेदत्रयेऽपि विषमपादयोर्विकल्पौ द्वौ। यथा—ISIS, ISIII. समयोश्चत्वारो यथा—ISISS, ISIIIS, ISISII, ISIIIII. द्वयोश्चतुर्णां च परस्परहतावष्टौ पूर्वार्धे। द्वितीयार्धेऽपि तावन्त एव। तयोरन्योन्यघाते चतुःषष्टिर्भेदा भवन्ति ॥ १५ ॥

उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ १६ ॥

अयुग्मयोर्विषमयोः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वितीयलो द्वितीयमात्रा अग्रेण तदग्रिमेण लेन सक्तो युक्तश्चेत्, तदा उदीच्यवृत्तिरुदितेति वक्ष्यमाणानुषङ्गः। शेषं यथाप्राप्तम्। इयं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रेधोदाहार्या। अत्र तु द्वौ विषमयोर्विकल्पौ। यथा—ISIS,

---

२-३ र. ल. गु. २-३ र. ल. गु.

सदैव भ—ण्डासुरा— न्त— कं तमादिदेवं मानसे— द— धे ॥
ISIS, SIS, I, S, ISISS, SIS, I, S.

(१) उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

२-३ र. ल. गु. ८ मात्राः र. ल. गु.

अवाचकम—नूर्जिता— क्ष रं श्रुतिदुष्टं यति—दुष्टम—क्र— मम्।
ISIII, SIS, I, S, IISSII, SIS, I, S.

२-३ र. ल. गु. ८ मात्राः र. ल. .

प्रसादरहि—तं च ने— ष्य— ते कविभिः काव्यमु—दीच्यवृ—त्ति—भिः ॥
ISIII, SIS, I, S, IIS SII, SIS, I, S.

²
।ऽ।॥ समयोः पूर्वोक्तास्त्रयोदश । परस्परहतौ षड्विंशतिः पूर्वार्धभेदाः । तावन्त एवाऽपरत्र । परस्परहतौ जाता भेदाः षट्शतानि षट्सप्ततिश्च । अङ्कतोऽपि ६७६ ॥ १६ ॥

पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥

अथेति यदीत्यर्थे वैलक्षण्ये वा, निपातानामनेकार्थत्वात् । युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पञ्चमो लः पञ्चमी मात्रा पूर्वेण चतुर्थेन लघुना यदि युतः, एकेन गुरुणा चतुर्थपञ्चममात्रयोरुपादानं यदि स्यादित्यर्थः । तदा प्राच्यवृत्तिरुदितोक्ता पिङ्गलादिभिरिति । समासान्निष्कृष्टं लशब्दमनुषज्य व्याख्येयम् । शेषं यथाप्राप्तम् । अनयोरपि उदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः 'न समात्र पराश्रिता कला' (वृ०र०२-१०) इत्यस्य पूर्ववदेवापवादः । संयमपि पूर्ववत्त्रेधा । विषमयोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः । समयोश्चत्वारः यथा—।ऽ¹।ऽ।ऽ, ।।।ऽ²।ऽ, ऽ³।ऽ।।।,
।।।ऽ⁴।।। अष्टानां चतुर्भिर्हतौ द्वात्रिंशत्पूर्वार्धभेदाः । तावन्त एवोत्तरार्धे । परस्परहतौ भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रम् । अङ्कतोऽपि १०२४ ॥ १७ ॥

---

(१) अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

६ मात्राः	र.	ल.	गु.	४-५	र.	ल.	गु.
विपुलार्थसु—	वाचका—	क्ष—	राः—	छस्य नामनह—	रन्तिमा—	न—	सम् ॥
।।ऽ।।,	ऽ।ऽ,	।,	ऽ,	ऽ।ऽ।।।	ऽ।ऽ	।,	ऽ.
६ मात्राः	र.	ल.	गु.	४-५	र.	ल.	गु.
रसमानवि—	शेषभे—	दा—	लाः—	प्राच्यवृत्तिकवि—	चाल्पम—	न्प—	द ॥
।।ऽ।।,	ऽ।ऽ,	।,	ऽ,	ऽ।ऽ।।।,	ऽ।ऽ,	।,	ऽ,

वैतालीयविषमपादरचितोत्तरान्तिका । यथा—

विषयान्विषमान्विषोपमानवधार्य ततोऽवधार्य च ।
कुरु राघवचिन्तनं सदा यदि ते हितमाहितं स्वकम् ॥

तथाऽऽपातलिकाप्राच्यवृत्त्योर्विषमपादाभ्यां क्रमेण रचितोपपातलिका नाम । यथा—

यः पुरतो वक्त्यतिमिष्टं दोषभाषणरतः परोक्षतः ।
वाञ्छसि सौख्यं त्यज तं द्राङ् मित्रसंज्ञितमरिं विषोपमम् ॥

तथा यद्यापातलिकादीनां सप्तानां छन्दसां प्रतिपादमन्तेऽधिकैकगुरुयोगः स्यात्, तदा तन्नामकान्यौपच्छन्दसिकानि सप्त भवन्ति । तत्रापातलिकौपच्छन्दसिकम् । यथा—

आपातलिकादिषु चेदेको गुरुरधिको भवति प्रतिपादान्ते ।
आपातलिकादिकसंज्ञायुगौपच्छन्दसिकं तदभिप्रेतम् ॥

एवं दक्षिणान्तिकौपच्छन्दसिकादौ ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादस्मदनुक्तान्युदाहरणान्यूह्यानि । एवं च वैतालीयसङ्ख्या सप्तत्रिंशत् ३७ ॥ २० ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां वैतालीयप्रकरणम् ॥

अथ वक्त्रस्याऽष्टाक्षरत्वेनानुष्टुभि वक्तव्यस्याऽपि तद्वत्सकलस्य नियतगुरुलघुत्वाभावात्पथ्याचपलादिसंज्ञा कार्या । मात्रावृत्तनामसाङ्कर्याच्च मात्रावृत्तप्रस्ताव एव लक्षणमाह—

वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ २१ ॥[1]

---

१. एतदुदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

ल.	य.	य.	गु.	ल.	य.	य.	गु.
न-	वधारा-	म्बुसंभि-	क्तं	व-	सुधाग-	न्धिनिश्वा-	मम् ॥
I,	I S S,	I S S,	S,	I,	I S S,	I S S	S,

गु.	ज.	य.	गु.	ल.	त.	य.	गु.
कि-	चिदुन्न-	तघोणः-	ग्रं	म-	ही काम-	यतेत्र-	क्रम ।
S,	I S I,	I S S,	S,	I,	S S I,	I S S,	S,

आद्यादक्षरादूर्ध्वं न्सौ नगणसगणौ न स्याताम्, मगणादिर्यथेच्छं स्यात्, अब्धेश्चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यो यगणः स्याद्यदि, तदा वक्त्रं नाम ख्यातम्। तच्चानुष्टुभि ख्यातमुक्तमाचार्यैरिति। यदातदाशब्दाध्याहारेण ख्यातशब्दावृत्त्या च व्याख्येयम्। यद्यप्याद्यादब्धेश्चेति गणग्रहणमपि सम्भवति तथाप्यनुष्टुभि ख्यातमित्यष्टाक्षरत्वसूचनाद्गणचतुष्टयासम्भवादब्धिग्रहणस्याऽक्षरपरता। आद्यग्रहणस्यापि च तत्समभिव्याहाराद्गणग्रहणे चतुर्थाक्षरमादाय गणारम्भाच्चतुर्थाक्षरादूर्ध्वं यगणारम्भायोगाच्चाक्षरपरतैव। आद्यात्परतो नगणसगणनिषेधेन द्वितीयतृतीयवर्णान्यतरस्य गुरुताऽवश्यं भवतीति सूचितम्। अनुष्टुभि ख्यातमित्यनेनाष्टाक्षरपादता सूचिता। अतश्चाऽनुक्तोऽप्यष्टमो वर्णो ज्ञेयः। समयोश्च पादयोः प्रथमादक्षरादूर्ध्वं रगणोऽपि न कार्य इति सम्प्रदायः। अत्राद्ये पादे प्रथमस्थाने गुरुलघुरूपौ द्वौ विकल्पौ, द्वितीये नसनिषेधाच्छेषाः षड्गणाः, तृतीयस्थान एको य एव, चतुर्थस्थाने ग्लौ। अन्योन्यघाते चतुर्विंशतिः। एवं द्वितीयादिपादत्रयेऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः। तेषां परस्परहतौ जातं त्रयो लक्षाः एकत्रिंशत्सहस्राणि सप्तशतानि षट्सप्ततिश्चेति सङ्ख्या। अङ्कतोऽपि ३३१७७६। एषैव सङ्ख्या प्रत्येकं पथ्यावक्त्रादिषु त्रिषु भेदेषूह्या। सम्प्रदायमाश्रित्य द्वितीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयस्थाने रगणस्यापि निषेधात्समयोः प्रत्येकं विंशतिर्भेदाः, विषमयोश्चतुर्विंशतिरेव। तेषामन्योन्यघाते जाता सङ्ख्या लक्षद्वयं त्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि। अङ्कतोऽपि २३०४००॥ २१॥

अब्धेर्य इत्यस्यापवादेनास्यैव भेदानाह—

युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्॥ २२॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ।

गु.	त.	य.	ल.	गु.	म.	ज.	ल.
नि-	त्यं नीति-	निषण्ण-	स्य	रा-	ज्ञो राष्ट्रं	न सीद	ति॥
ऽ,	ऽ ऽ ।,	। ऽ ऽ,	।,	ऽ,	ऽ ऽ ऽ,	। ऽ ।,	।.

युजोर्युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थचरणयोः सरिद्भर्तुश्चतुर्थाक्षरात्परेण जगणेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्। पिङ्गलेन 'पथ्या युजो ज्' (पिं० सू० ५-१४) इति सूत्रे इत्यर्थः। विषमयोस्तु यगणः सामान्यप्राप्तः ॥ २२ ॥

ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥२३॥

विषमपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणेन तदेव पथ्यावक्त्रं विपरीतशब्दादि विपरीतपथ्येति ज्ञेयमित्यर्थः। समयोर्य एव ॥ २३ ॥

चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥ २४ ॥

ल.　य.　य.　गु.　गु.　म.　ज.　गु.

न　हि पथ्या-शिनःका— ये　जा—यन्ते व्या-धिवेद—नाः ॥

I,　I S S,　I S S,　S,　S,　S S S,　I S I,　S,

१. उदाहरणान्तरं तत्रैव यथा—

गु.　य.　ज.　गु.　गु.　म.　य.　गु.

भ—र्तुराज्ञा— ऽनुवर्त्ति— नी　या स्त्री स्यात्सा- स्थिरा ल-क्ष्मीः ॥

S,　I S S,　I S I,　S,　S,　S S S,　I S S,　S

गु.　य.　ज.　गु.　ल.　म.　य.　गु.

स्व—प्रभुत्वाऽ—भिमानि—नी　वि— परीता　परित्या—ज्या ॥

S,　I S S,　I S I,　S,　I,　I S S,　I S S,　S,

२. उदाहरणान्तरं यथा तत्रैव—

गु.　य.　न.　गु.　गु.　म.　य.　गु.

क्षी— यमाणाऽप्रदश—　ना　व— क्त्रानिर्मो- सनासा—ग्रा ॥

S,　I S S, I I I,　S,　S,　S S S,　I S S,　S,

गु.　य.　न.　गु.　ल.　य.　य.　गु.

क— न्यका व- क्त्रचप— ला　ल— मते धू—र्तसौमा—ग्यम् ॥

S,　I S S, I I I,　S,　I,　I S S,　I S S,　S,

अयुजोर्विषमयोः पयोराशेश्चतुर्थान्नकारश्चेन्नगणश्चेच्चपलावक्त्रम् । समयोर्य एव ॥ २४ ॥

यस्या लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥

युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादे सप्तमो वर्णो लो लघुः सा युग्मविपुला मता सम्मता । यद्यपि पथ्यायामपि युजोः सप्तमो लस्तथापि तत्र जगणेनैव अत्र तु नभजतैः सप्तमस्य लघुतेति न सङ्करः । तथाऽपि जगणपक्षे सङ्कर एवेति चेत् तर्हि तत्र संज्ञाविकल्प एवास्तु । ये त्वत्र जेन सप्तमस्य नैव लघुतेत्यसङ्करमाहुस्तेषां मूलस्य लक्ष्यविरोधः । जगणेन लघुकरणात् ।

सैतवेन पथाऽर्णवं तीर्णो दशरथात्मजः ।

रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥

इति सैतवमतेन विपुलोदाहरणे जकारेणैव वृत्तिकृता लघुकरणात्तद्विरोधश्चेति पूर्वमेवोत्तरं युक्तं संज्ञाविकल्प इति । अत्र समपादयोस्तृतीये स्थाने चत्वारो विकल्पाः शेषेषु प्राग्वत् । तेन समयोः परस्परहता षण्णवतिर्भेदाः विषमयोः प्रत्येकं पूर्ववच्चतुर्विंशतिः । परस्परहतौ सङ्ख्याऽपि त्रिपञ्चाशल्लक्षाः, अष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि षोडश च अङ्कतोऽपि ५३०८४१६ । अत्राऽयुग्मे यस्यां लः साऽयुग्मविपुलेत्यकारप्रश्लेषेणापि केचिद्व्याचक्षते । पादव्यत्ययं यत्रोदाहरणमाहुः । विपरीतपथ्याचपलावक्त्राभ्यां चैवं भेदः । तत्र जगणनगणाभ्यां सप्तमस्य लघुता, अत्र तु भन्ताभ्यामपि तस्य तथात्वमिति । उदाहरणं च सप्तमस्य लघुत्वमात्रतात्पर्येण जगणे भराभावेनोक्तमिति चाहुः ॥ २५ ॥

सैतवस्याऽखिलेष्वपि ॥ २६ ॥

सैतवस्याऽऽचार्यस्य मतेऽखिलेष्वपि पादेषु सप्तमो लः स्यादिति । स्मृत इत्यध्याहारेण सप्तमो ल इति पादानुषङ्गेण व्याख्येयम् । संज्ञा तु विपुलेति निरुपपदैव । अत्र प्रतिपादं षण्णवतिर्भेदाः । तेषां परस्परहतौ सङ्ख्या अष्टौ कोट्य एकोनपञ्चाशल्लक्षाश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षट्शती षट्पञ्चाशच्च । अङ्कतोऽपि ८४९३४६५६ ॥ २६ ॥

भेनाऽब्धितो भाद्विपुला ॥ २७ ॥

अब्धितश्चतुरक्षरात्परेण भेन भगणेन भाद् भ इत्यक्षरात्परा विपुला ।

भविपुलेत्यर्थः। केचिदत्र 'अखिलेष्वपि' इत्यनुवर्तयन्ति। वृत्तिकृतस्तु 'औ न्तौ च' (पिं० सू० ५-१६) इति सूत्रे 'सर्वतः सैतवस्य' (पिं० सू० ५-१८) इति निवृत्तम् 'चपलायुजोर्न्' (पिं० सू० ५-१६) इत्यस्मादयुग्ग्रहणमनुवर्तते' इति वदन्तो विषमपादविषया एव भविपुलाद्या इत्याहुः॥ २७॥

इत्थमन्या रश्चतुर्थात्॥ २८॥

चतुर्थाद्वरात्परतश्चेद्रः रगणस्तदेत्थमन्या यथा भाद्विपुला तथा रादिति रविपुलेत्यर्थः॥ २८॥

नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला॥ २९॥

अम्बुधेश्चतुर्थान्नो नगणश्चेत्तदा नपूर्वाऽन्या विपुला। नविपुलेत्यर्थः॥ २९॥

तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत्॥ ३०॥

अब्धेश्चतुर्थात्परस्तगणश्चेत्तदा तत्पूर्विका तकारपूर्विकाऽन्या विपुला तविपुलेत्यर्थः। एवं मयाभ्यां तत्पूर्वे विपुले भवतः। अत्रैतासु चतसृषु पादचतुष्केऽपि तत्तद्गणयोगस्य ये सत्त्वमाहुस्तेषां मतेन यत्रैकस्मिन्द्वयोर्वा तत्तद्गणयोगस्तत्रासां परस्परसंसर्गेणान्ये भेदा ज्ञेयाः। वृत्तिकृन्मते तु विषमपादयोरेतद्गणयोगः, अन्ययोस्तु सप्तमस्य लघुत्वमात्रम्। यत्र तु चतुर्ष्वपि पादेषु भादियोगस्तस्यानुष्टुभ्यमेव। न तु वक्त्रत्वमिति विवेकः। तत्राप्ययुक्पादस्य जातिपरत्वे द्वयोरप्ययुजोर्भगणादियोगः, व्यक्तिपरत्वे त्वन्यतराङ्गीकारेणापि लक्षणार्थसिद्धेराद्ये तृतीये वा भगणादियोगः जातिपक्षे भ-विपुलोदाहरणम्—

इयं सखे! चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी।
इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे॥

आद्ये भ-विपुलोदाहरणम्

उत्तिष्ठमानस्तुपरो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च॥ (शि.२-१०)

तृतीये—

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा।
कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवीम्॥ (शि.२-१९)

रेफविपुलायाः क्रमेणोदाहरणानि—

सकारनानारकासकायसाददसायका ।
रसाहवा वाहसारनादवाददवादना (शि. १९–२९)
महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतां गुरुम् ।
यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥
कामिनीभिः सह प्रीतिः कस्मै नाम न रोचते ।
यदि न स्याद्वारिवीचिचञ्चलं हन्त जीवितम् ॥

न–विपुलोदाहरणानि क्रमेण—

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।
तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ (कि. ११–१५)
अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ (र. १२–१२)
तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

तत्र न–विपुलोदाहरणानि—

सा वैदुष्ये प्रौढिर्यदि सर्वशास्त्रानुगामिनी ।
सा शूरता श्रेष्ठा यदि सर्वशास्त्रानुगामिनी ॥
वन्दे गुरुं रामेश्वरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
विस्मेराः कम्प्रशिरसो यस्योक्तौ पण्डिताः परे ॥
लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।
लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ ॥

म–विपुलोदाहरणानि—

सखा गरीयाञ्शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ (शि. २–३६)
यियक्षमाणेनाऽऽहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ (शि. २–१)
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।
ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ (शि. २–२६)

च–विपुलोदाहरणानि—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥
नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥
तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।
तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ शि. २-७१)

एवं ज-विपुलाप्युदाहार्या । तत्र तु समपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणेन पथ्यावक्त्रता, सप्तमस्य लघुतामात्रत्वे ज-विपुलात्वमिति विवेकः । सविपुला तु कविप्रयोगाभावान्नास्ति । अन्येषां तु मते 'युयुत्सुनेव' (कि. ११-१५) इत्यादीनां विषमयोश्चपलादित्वात्समयोस्तु पथ्यात्वाच्चपलापथ्यावक्त्रादिसंज्ञा भवन्ति । एवं विपुलापथ्येत्यादिसंज्ञा ज्ञेयाः । अत्र वृत्तिकृन्मते सर्वासु भ-विपुलादिषु विषमपादयोः प्रत्येकं चतुर्विंशतिर्भेदाः, समयोः प्रत्येकं षण्णवतिः । परस्परहतौ युग्मविपुलावत्सङ्ख्या ज्ञेया । अन्येषां मते तु मुख्यवक्त्रवत्सङ्ख्या । तथा सङ्कीर्णगणतायां सङ्कीर्णविपुलावक्त्रं भवति । भारवेः—

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदाप्लुत्य निघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥[1]

कुमारे—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याऽविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ (कु. ६-१७)

माघे—

भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।
पूर्वरङ्गप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ (शि. २-८)

इत्यादयो विपुलाभेदा अनन्ता एव कविप्रयोगेषु द्रष्टव्याः । सर्वेषु तु प्रायेण चतुर्थवर्णस्य गुरुतेति साम्प्रदायिकाः ॥ ३० ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां वक्त्रप्रकरणम्

---

(१) नायं श्लोकः समुपलभ्यते भारवेः सुप्रसिद्धायां कृतौ किरातार्जुनीयमहाकाव्ये इति विचारणीयं पण्डितैः । अधुनाऽवधि भारविकृतेरन्तरेण किरातार्जुनीयं न काऽपि कृतिरन्या नयनपथं श्रवणपथं वा समारूढा ।

अथ मात्रासमान्याह—

द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति ॥ ३१ ॥[3]

वर्णच्छन्दोऽप्येतद् द्विगुणितवसुपदस्योत्तरत्रानुवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्रकीर्णकेष्वभ्यधायि । तेन मात्रासमकादिषु षोडशमात्रत्वमधिकृतं भवति । द्विगुणाः वसुलवशोऽष्टौ लघवो यस्यां साऽचलधृतिरिति कथ्यते । चकाराद् गीत्यार्येत्यपि संज्ञा भवति, इति पिङ्गलमतसङ्ग्रहः । षोडशलघुपादेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मात्रासमकं नवमो लगान्तम् ॥ ३२ ॥

---

(१) उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
म–द–क–ल–ख–ग–कु–ल–क–ल–र–व–मु–ख–रि–णि

। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वि–क–सि–त–स–र–सि–ज–प–रि–म–ल–सु–र–भि–णि ॥

। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि–रि–व–र–प–रि–स–र–स–र–सि–म–ह–ति–ख–लु

। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र–ति–र–ति–श–य–मि–ह–म–न–ह–दि–वि–ल–स–ति ॥

। । । । । । । । । । । । । । । ।

(२) उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

ल. गु. (१) ल. गु. (९)

अरमश्रुनुजो विरलैर्दन्तैः— गम्भीराक्षो मितनासाग्रः ॥
S S I I S, I, I I S S, S S S S, I, I S S S.

ल. गु. (१) ल. गु. (९)

निर्मांसहनुः स्फुटितैः केशैः— मात्रासमकं लभते दुःखम् ॥
S S I I S, I, I S S S, S S I I S, I, I S S S.

यत्र पादे नवमो ल लघुरेव गुरुश्चाऽन्ते नियतस्तन्मात्रासमकसंज्ञम्। नवमाऽन्त्ययोर्लघुगुरुनियमाच्छेपे नियमाऽभावः सूचितः। सर्वथा षोडशमात्रता कार्येति भावः। सर्वेषु मात्रासमेषु सममात्रा परेण युक्ता न कार्येत्यपि सम्प्रदायः। ततश्च प्रथमे जगणाभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः। यथा—१ SS, २ ।। S, ३ S ।।, ४ ।।।।. द्वितीये त्रयः—१ SS, ।। २ S, ३ S ।।, मध्यगुरुसर्वलघुगणौ विश्लोकस्येष्टत्वान्न भवतः। तृतीये एकः—।। १ S. 'नवमो ल्' इति वचनादादिगुरुसर्वगुरू न भवतः। मध्यगुरुसर्वलघू तु वानवासिकालक्षणस्पृष्टत्वान्न भवतः। चतुर्थे द्वौ—१ SS, ।। २ S. गन्तत्वाभिधानादन्ये गणा न भवन्ति।[1] एतेषां विकल्पानामन्योन्यघाते प्रतिचरणं चतुर्विंशतिर्भेदाः। चतुर्णां चतुर्विंशत्यङ्कानामन्योन्यहतौ वक्त्रवदेव जाता सङ्ख्या लक्षत्रयं एकत्रिंशत्सहस्री षट्सप्तत्यधिकसप्तशती चेति। अङ्कतोऽपि ३३१७७६ ॥ ३२ ॥

जो न्लावथाम्बुधेर्विश्लोकः ॥ ३३ ॥

अथेत्यथवेत्यर्थे। अम्बुधेः कलाचतुष्टयादूर्ध्वं जगणोऽथवा न्लौ चतुर्लघुर्वा गणः स्यात्। शेषं पूर्ववत्। स विश्लोको नाम मात्रासमकम्। यद्यपि 'विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ' (पि० सू० ४-४४) इति सूत्रे पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वमात्रमुक्तम्, तथाऽपि पञ्चमाष्टमयोर्लघुता चतुर्थमात्रानन्तरं जगणचतुर्लघ्वोरेव भवति, नान्यथेत्यभिप्रायेणैवमूचिवान्।

---

१. उदाहरणान्तरं यथा मम—

(ज. — गु. — ज. — गु.)

यो नै-वचिन्त— येत्ते पा-दौ नामाऽ—पि नो स्म—रेत्तन्ना-तु ॥
S S, । S ।, S S S, S, S S, । S ।, S S S, S.

(ज. — गु. — ज. — गु.)

नूनं कृपानि— धे हे मा-त र्लोके स जाय—ते विश्लो कः ॥
SS, । S ।, S S S, S, S S, । S ।, S, S S, S.

जपक्षे इदमेवोदाहरणम् । लपक्षे तु 'सेव्यो रघुपतिरात्महितार्थम्' । अत्राद्ये गणे विकल्पाश्चत्वारः । यथा—SS[1], IIS[2], SII[3], IIII[4]. द्वितीये द्वौ—ISI[1], IIII[2]. तृतीयेऽपि द्वौ—SS[1], SII[2]. मध्यगुर्वन्तगुरुसर्वलघुरूपं भेदत्रयं तु चित्रापादकत्वान्न भवति । चतुर्थे गुर्वन्तं गणद्वयम्—IIS[1], SS[2]. एतेषां परस्परघाते द्वात्रिंशत्प्रतिपादभेदाः । एतेषां घाते जाता सङ्ख्या दश लक्षा अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि षट्सप्ततिश्चेति । अङ्कतोऽपि १०४८५७६ ॥ ३३ ॥

तद्युगलाद्वानवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥[1]

तद्युगलाद्द्वितीययुगलादष्टमात्रानन्तरं यदि जो न्लौ वा सा वानवासिकेति । 'जो न्लावथ' (वृ.र.२-३३) इति पदत्रयमनुवर्त्य योज्यम् । अत्रापि 'द्वादशश्च वानवासिका' (पि.सू.४-४२) इति सूत्रे द्वादशचकारलभ्यनवमयोर्लघुतोक्ता, सा चैवमेव नान्यथेत्येवमेवोक्तम् । जपक्ष इदमुदाहरणम् । लपक्षे यथा—'लोकहितार्थं हरिहरमूर्ती' । अत्राद्ये गणे विकल्पाश्चत्वारः.SS[1], IIS[2], SII[3], IIII[4]. द्वितीये त्रयः.SS[1], SII[2], IIS[3]. तृतीये द्वौ-ISI[1], IIII[2]. चतुर्थेऽपि द्वौ-SS[1]. IIS[2], एतेषामन्योन्यताडने भेदाः प्रतिपादमष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यहतौ जाता सङ्ख्या त्रिपञ्चाशल्लक्षा अष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि षोडश च । अङ्कतोऽपि ५३०८४१६ ॥ ३४ ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं यथा मम—

ज. गु. ज. गु.

या निजभर्तु—र्हिताय नि-त्यं दुःखहते न न्यते हृ—पा—म्याद् ॥१
S IISS, ISI, S S, SIIS S, ISI, S S.

ज. गु. ज. गु.

सैरन्ध्री स्व-प्रियनि—पा स्था—ना स्तनौ पा-नवाभि—चाऽदि ॥
SIIS, S, ISI, S, S, S, IIS S, ISI, SS.

वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा ॥ ३५ ॥[1]

वाणाः पञ्च । पञ्चमाष्टमनवसु यदि लघुः स्यात् । शेषं पूर्ववत् । तदा चित्रा नाम । अस्यामाद्ये गणे चत्वारो विकल्पाः यथा–ऽऽ,[1] ।।ऽ,[2] ऽ।।,[3] ।।।।[4] द्वितीयेऽपि द्वौ–।ऽ।,[1] ।।।।[2] तृतीये त्रयः–।।ऽ,[1] ।ऽ।,[2] ।।।।[3] चतुर्थे द्वौ–ऽऽ,[1] ।।ऽ[2] अन्योन्यघाते प्रतिपादं भेदसङ्ख्या अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यगुणने पूर्वेव सङ्ख्या ॥ ३५ ॥

उपचित्रा नवमे परयुक्ते ॥ ३६ ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

ल. ल. ल. गु.

यदि वा-ञ्छ-सि-प-र-प-द-मारोढुं

।। ऽ । । । । । । ऽऽऽ

ल. ल. ल. गु.

मैत्रीं प-रि-ह-र-स-ह-व-निताभिः ॥

ऽऽ । । । । । । । ।ऽऽ.

ल. ल. ल. गु.

मुह्यति मु-नि-र पि वि-पयास-ङ्गा-

ऽ।।। । । । । ।ऽऽ ऽ.

ल. ल ल. गु.

चित्रा भ-वति हि म-नसोवृत्तिः ॥

ऽऽ । ।। । । ।ऽऽऽ.

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

गु. गु. गु. गु.

९-१० ९-१०

नवमे मात्रास्वरूपे परेण दशमेन युक्ते मिलिते सत्युपचित्रा नाम । शेषं प्राग्वत् । जयदेवस्त्वेकादशादिमात्रास्वपि नियममाह— 'अष्टभ्यो गोल्यावुपचित्रा' इति । अष्टकलानन्तरं गुरुलघुयगणा इत्यर्थः । अत्र तृतीये गणे द्वौ विकल्पौ–SS, S।। । अन्ये गणविकल्पा मात्रासमकवत् । अन्योन्यघाते प्रतिपादं भेदा अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यघाते सङ्ख्या प्राग्वत् ॥ ३६ ॥

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ।
अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥३७॥

अतीतानि पूर्वोक्तानि कृतानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि लक्ष्माणि लक्षणानि तद्युक्तैर्मात्रासमादीनां पञ्चानां पादैः कलितं रचितं तथाऽनियतवृत्तं पादचतुष्केऽपि नियतैकवृत्तलक्षणहीनं परिमाणेन च षोडशमात्रपादत्वेन युक्तम् । ततः कर्मधारयः । एतादृशं यद्वृत्तं तत्पादाकुलकमित्यन्वर्थसंज्ञया ज्ञेयमिति तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । अथ प्रथमपादे मात्रासमकविश्लोकचित्राणां लक्षणयोगः, विश्लोकोपचित्रयोर्द्वितीये, मात्रासमकवानवासिकयोस्तृतीये, उपचित्राविश्लोकयोश्चतुर्थे इति । इदं च प्रतिपादमनेकपूर्वोक्तलक्षणं मत्वोदाहरणं मन्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिपादमेकैकलक्षणयोगं वदन्तः समुदितेषु विविधलक्षणयोगाभिप्रायेणेदं व्याचक्षते । वयं तूभयथा व्याख्याने दोषाभावं वदामः । अत एव मात्रासमकादिप्रकृत्या 'एभिः पादाकुलकम्' (पि. सू. ४–४७) इति सूत्रकारः सामान्यत एवाह । तथा मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणामसङ्कीर्णपादवदुदाहरणमाह यथा—

यच्चित्तं गुरु—स—त्समुदा—रं विद्याभ्यासम—हा—व्यसनं च ॥
SSS ।।, S, ।।S S, SS S।।, S, ।।S S.
९–१० गु. ९–१० गु.

दृष्टो तस्य गु-णं-रुपचि—त्रा—चन्द्रमरीचिनि—मैः—संवृता—यम् ॥
S S S । । S, ।।S, S. S।।S।।, S, ।।S, S.

अलिवाचालितविकसितचूते काले मदनसमागमदूते ।
स्मृत्वा कान्तां परिहृतसार्थः पादाकुलकं धावति पान्थः ॥ इति ।

सङ्कीर्णोदाहरणं तु मूल एव। तेनोभयथापि न दोषः। अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसङ्करे अनन्ता एव भेदाः। तत्र यथा द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं भेदा भवन्ति। तद्यथा—

१ २	२ ३	३ ४	४ ५
१ ३	२ ४	३ ५	१४
१ ४	२ ५	२८	
१ ५	४२		
५६			

१४ + २८ + ४२ + ५६ = १४०

अत्रैककोष्टस्याङ्कद्वयसङ्ख्याकवृत्तद्वयस्य सङ्करे वक्ष्यमाणोपजातिप्रस्तारमार्गेण चतुर्दश प्रतिकोष्टं भेदा भवन्ति। एवं प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः प्रथमपञ्चमयोः सङ्करे चत्वारश्चतुर्दशका मिलिताः षट्पञ्चाशद् (५६) भवन्ति। द्वितीयतृतीयद्वितीयचतुर्थद्वितीयपञ्चमानां सङ्करे द्विचत्वारिंशत् (४२)। तथा तृतीयचतुर्थतृतीयपञ्चमानां सङ्करेऽष्टाविंशतिः (२८) तथा चतुर्थपञ्चमयोः सङ्करे चतुर्दश (१४) इति। सर्वेषां मेलने शतमेकं चत्वारिंशच्च (१४०) एवं त्रयाणां चतुर्णां सङ्करेऽप्यूह्याः। एतेषामुदाहरणान्यूह्यानि। विस्तरभयात्तु नोच्यन्ते। अत्राचलधृत्यादीनां सर्वेषां षोडशमात्रपदत्वेन समत्वान्मात्रासमकसंज्ञा ॥ ३७ ॥

अथोक्तानां वक्ष्यमाणानां च वृत्तानां गुरुलघुमात्रावर्णयत्तापरिज्ञानोपायमाह—

वृत्तस्य ला विना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा ।
गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ३८ ॥

वृत्तस्य ला मात्रा वर्णैर्विना गा गुरवो ज्ञेया इत्यध्याहारः। ला वर्णा गा इत्यादिभिर्वर्णैस्तत्सङ्ख्या लक्ष्यते। ततश्चायमर्थः—यदि वृत्तस्य मात्रावर्णयोः सङ्ख्या विज्ञाता, गुरुलघुसङ्ख्या च न ज्ञाता तदा मात्रासङ्ख्यायां वर्णसङ्ख्यामपनीयाऽवशिष्टा गुरुसङ्ख्या ज्ञेयेति, वर्णसङ्ख्यामध्ये च ज्ञातां गुरुसङ्ख्यामपनीयावशिष्टा लघुसङ्ख्या ज्ञेयेत्याशयः। यदि तु मात्राणां गुरूणां च ज्ञातसङ्ख्यत्वं वर्णाश्चाऽज्ञातसङ्ख्यास्तदा तज्ज्ञानोपायमाह—वर्णा इति। तथा वृत्तस्य मात्रा गुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेया इत्यर्थः। वृत्तमात्रासङ्ख्यायां गुरुसङ्ख्यामपनीयाऽवशिष्टा वर्णसङ्ख्येत्यर्थः। वृत्तमात्रालघुसङ्ख्याज्ञाने सति गुरुज्ञाने प्रकारान्तरमाह—गुरव इति। वृत्तस्य ला इत्यनुषङ्गः। वृत्तस्य मात्राः लैर्लघुभिर्विना दलेऽर्धे कृते गुरवो ज्ञेयाः। वृत्तमात्रासङ्ख्यायां लघुसङ्ख्यामपनीयाऽवशिष्टां सङ्ख्यामर्धीकृत्य तावत्प्रमाणा गुरुसङ्ख्येत्यर्थः। उक्तां गुर्वादिसङ्ख्यामुपसंहरति—नित्यमिति। इत्यमुना प्रकारेण प्रमाणं गुर्वादीनां नित्यं सर्वदा निश्चितं भवतीति शेषः। वृत्तस्येत्युपलक्षणम्। गद्यादावपि सम्भवात्। अत्र च गुरुवर्णसङ्ख्याया ज्ञानोपायप्रदर्शनमुपलक्षणार्थम्। तथा हि मात्रावर्णगुरुलघुचतुष्टयात्मके वृत्ते द्वयोर्द्वयोरियत्तापरिच्छेदेऽन्ययोः सङ्ख्यापरिच्छित्तेः। तद्यथा-मात्रावर्णयोर्मात्रागुर्वोर्मात्रालघ्वोर्वर्णलघ्वोर्गुरुलघ्वोश्च षट्सु द्विकेष्वेकैकद्विकज्ञानेऽपरं द्विकमुक्तया दिशा ज्ञेयमिति। इदं सर्वमुदाहरणे योज्यते—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' (रघु १-१) इत्यत्र चतुर्दशमात्रास्वष्टरूपां वर्णसङ्ख्यामपनीयाऽवशिष्टाः षड् गुरवः। वर्णसङ्ख्यापूरकौ च द्वौ। एवं षड्रूपां गुरुसङ्ख्यामपनीयाऽवशिष्टा वर्णा अष्टौ। गुरूणां षट्त्वादवशिष्टौ द्वौ लघू। एवं लघुद्वयमपनीयावशिष्टायां द्वादशसङ्ख्यायामर्धितायां षट्सङ्ख्या गुरवः, गुरुभिर्द्वादशमात्रासिद्धेश्चतुर्दशमात्रासिद्ध्यर्थं द्वौ लघू इति। एवं वर्णगुरुज्ञाने वर्णलघुज्ञाने गुरुलघुज्ञाने चेतरद्वयज्ञानं योज्यम् एवं सर्वेषु गद्यपद्येषु॥ ३८॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां मात्रासमकप्रकरणम्।

मात्रानियमघटितत्वान्मात्रावृत्तप्रसङ्गेन द्विखण्डकान्याह—

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् ।
सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति
शिखा ॥ ३६ ॥[1]

शिखिनो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्न्याख्यास्त्रयोऽग्नयः । तैस्त्रित्वाख्या तत्सङ्ख्या लक्ष्यते । तेन शिखिभिर्गुणितास्त्रिगुणीकृता ये दश लघवस्तै रचितमेकं शकलमित्यध्याहारः, अपरमित्यग्रेऽभिधानात् । तत्राऽपगतं न्यूनं लघुद्वयं यस्मात्तादृक्कार्यम् । अपरं द्वितीयं शक-

1. अत्रोदाहरणान्तरं यथा मम—

२८ लघवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
भ–ग–व–ति–पु–र–म–थ–न–म–हि–पि–सु–र–मु–नि
। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ गु.

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
ग–ण–प–रि–च–रि–त–च–र–ण–क–म– ले ॥
। । । । । । । । । । । । ऽ

३० लघवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
भ–व–नि–ज–च–र–ण–क–म–ल–यु–ग–ल–प–रि–च
। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ गु.

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
र–ण–द–ट–म–ति–वि–त–र–ण–कृ–द्–वि–र–तम् ॥
। । । । । । । । । । । । । । ऽ

वृत्तरत्नाकरमतेनेदमुदाहरणम् । पिङ्गलमते तु पादचतुष्टयघटितम् । तत्र च प्रथमतृतीयपादयोः २८ अष्टाविंशतिलघवः गुरुश्चान्त एकः ।

द्वितीयचतुर्थपादयोश्च ३० त्रिंशल्लघवः अन्ते गुरुश्चैकः । तदुदाहरणं छन्दोवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

लमित्यर्थः। इदं पूर्वोक्तमखिलं समग्रं लघुद्वयान्न्यूनं त्रिंशल्लघुकं भवति। शकलयुगलकमर्धद्वयमपि सगुरु अन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तम्। सुष्ठु परिघटिता रचिता ललिता पदविततिः पदरचना यत्र तत् तादृशं च भवति शकलयुगलं यस्यां सा शिखेति, यत्तच्छब्दाऽध्याहारेणार्थः। अयं भावः-पूर्वार्धेऽष्टाविंशतिर्लघवः एको गुरुरिति एकोनत्रिंशदक्षराणि, उत्तरार्धे त्रिंशल्लघवः एकश्च गुरुरित्येकत्रिंशदक्षराणि यत्र सा शिखेति। सुपरिघटितेतिपदेन श्रुतिसुखकर्त्री यतिः कार्येति सूचयति॥

विनिमयविनिहितशकलयुगल-

कलितपदविततिविरचितगुणनिचया।

श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जि

जशिर उपगतवति सति भवति खजा॥४०॥[1]

इयमेव शिखा यदि विनिमयेन व्यत्यासेन विनिहितं निवेशितं यच्छकलयुगलं तेन कलिता घटिता पदसमुदायकृतसौकुमार्यादिगुणसमुदायवती च; कलितान्तस्य पदादिना कर्मधारयः। श्रुतिसुखकारिणी चेति पूर्ववद्यतिः कार्येति सूचितम्। जि जकारे। जशिर इति जकारप्रागुच्चारणे प्राप्ते सति खजा भवति। खञ्जेति यावत्। गुरुद्वयस्य छन्दसि प्रवेशयितुमशक्यत्वादुक्तिप्रकारोऽयम्। विनिमयविनिहितशकलयुगललघुललितपदविततिरचितेति पाठे युगलान्तस्य लघ्वित्यादिना कर्मधारयः। यद्यपि सूत्रकारेण 'अर्धे' (पिं. सू. ५-३१) इत्यधिकृत्य 'शिखैकान्नत्रिंशदेकत्रिंशदन्तग्' (पिं. सू. ५-४३) इति 'खञ्जामहत्स्वयुजीति' (पिं. सू. (५-४४) इति च वदता पूर्वोक्तनियमवदेकोनत्रिंशदक्षरैकोनत्रिंशदक्षररचितक्रमवद्व्युत्क्रमवत्पादद्वयघटितार्धद्वयवत्यौ त्रिंशत्यधिकशताक्षरे शिखाखञ्जे उक्ते, अत्र तु षष्ट्यक्षरे एवेति विरोधस्तथापि ग्रन्थान्तरपर्यालोचनयैवमुक्तिः। यद्वा सूत्रकारोक्तशिखाखञ्जाभ्यामेते अन्ये एव सूत्राऽनुक्ते एवात्रोक्ते। सूत्रोक्ते तु चतुर्थेऽध्याये अर्धसमत्वात्त्वयमूह्यः। अथवोभयत्रापि शकलशब्दावयववचन-

1. एतदुदाहरणं 'भगवति' इति व्यस्तस्तं पठनीयम्।

त्वात्पादरूपावयवपरौ कृत्वा मूलोदाहरणे चार्धविषये मत्वार्धसमत्वेऽपि च मात्रानियमात्मकत्वान्मात्रावृत्तप्रकारेणोक्तिं समाधाय सूत्रानुसारः कार्य इति सर्वं सुस्थम् ॥ ४० ॥

अष्टावर्धे गा द्व्यभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडोक्ता ।
दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघु कविरचितं
पदविततिर्भवति ॥ ४१ ॥[1]

यस्या अर्धेऽष्टौ गा गुरवो द्व्यभ्यस्ता द्विगुणाः षोडशेत्यर्थः । अपिश्चार्थः । अपरं च दलं द्वितीयमर्धं वसवोऽष्टौ तैर्गुणिताः सलिलनिधिलघवश्चत्वारो लघवो द्वात्रिंशद्यत्र तत्तादृक्कविना रचिता पदानां विततिर्विस्तरो यत्र तादृक् भवति साऽनङ्गक्रीडेति संज्ञयोक्ता वृत्तज्ञैः । पूर्वार्धे षोडश गुरवः, उत्तरार्धे द्वात्रिंशल्लघवः कार्या इति तात्पर्यार्थः । कवीत्यादिना श्रुतिसुखा यतिर्भवतीत्यसूसुचत् । पैङ्गले त्वियं सौम्येति संज्ञिता । इयमेव व्यत्यस्तार्धतायां ज्योतिराख्या भवति । उदाहरणं तु—

यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासाद् दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः ।
अनयोर्द्वयोः शिखेति सामान्यसंज्ञा पैङ्गले उक्ता ॥ ४१ ॥

---

1. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

१६ गुरवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
सौ-म्यां दृ-ष्टिं दे-हि क्ले-द्दा-दृ-द्देऽ-स्मा-कं मा-नं मु-क्त्वा ॥
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

३२ लघवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श-श-ध-र-मु-खि-मु-ख-म-प-न-य-म-म-हृ-दि
। । । । । । । । । । । । । । । ।

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म-न-सि-ज-रु-ज-म-प-ह-र-ल-घु-त-र-मि-ह ॥
। । । । । । । । । । । । । । । ।

त्रिगुणनवलघुरवसितिगुरुरिति
दलयुगकृततनुरतिरुचिरा ॥ ४२ ॥[1]

त्रिगुणा नव लघवो यत्र, सप्तविंशतिरित्यर्थः । अवसिताववसाने गुरुर्यस्याः सा तथा इत्यमुना प्रकारेणार्धद्वयरचितशरीरातिरुचिरा-संज्ञा । पैङ्गले त्वियं चूलिकेत्युक्ता । अर्धसमत्वेऽप्यस्या मात्रामात्रघटितत्वादत्रोक्तिः । 'चूलिकैकोनत्रिंशदन्ते ग्' (पिं० सू० ४-५२) इति सूत्रपाठपक्षेणैवमुक्तम् । 'चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्' इति पाठे तु प्रथमं द्वितीयं चार्धं क्रमेणैकोनत्रिंशदेकत्रिंशन्मात्रं भवति, अन्ते च मात्राद्वयस्थाने गुरुरेकः स्यात्सा चूलिकेति सूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे मूलानुक्तमुदाहरणं ममैव—

रघुकुलनलिनविकसनशशभृति दशमुखमुखरिपुतिमिरहरे ।
विषधरविषमविषयविषहरमहसि कुरु रतिमिह दशरथतनये ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं छन्दोवृत्तौ यथा—

२७ लघवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र-ति-कु-र-म-ल-य-म-द-ति-शु-म-श-श-स-मि
। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ गु.

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
हृ-त-हि-म-न-ह-मि-म-दु-ख-न-दे ॥
। । । । । । । । । । । ऽ

२९ लघवः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
न-द-न-गि-द-पि-क-दि-र-हि-त-र-द-मि-ह-नु
। । । । । । । । । । । । । । । ।

१ गु.

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
प-रि-हृ-त-पु-य-ति-र-ति-च-प-ल-त-या ॥
। । । । । । । । । । । । । ऽ

अत्र सूत्रेऽर्धग्रहणात्पादनियमो नास्ति । इह चावसितिगुरुरिति पदेन गुरावेवावसानं नान्यत्रेति सूचितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां मात्रावृत्ताधिकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

—oooooo—

तृतीयोऽध्यायः

एवं मात्रावृत्तान्यभिधायाऽधुना वर्णवृत्तेषु समवृत्तानि कीर्त्तयति-उक्ता इति । अधिक्रियत इति शेषः । सप्तम्यन्तपाठे तु भेदा अभिधीयन्त इति । एवमत्युक्तादिष्वपि व्याख्येयम् ॥

अथोक्ता (१)—

गुः श्रीः ॥ १ ॥[1]

एकाक्षरपादायामुक्तायां गुरेकश्चेत्पादस्तदा श्रीर्नाम । तद्द्यलक्षणयोरेकाक्षरेण पादेनासङ्ग्रहादद्योदाहरणमेतत् ।

नोक्ता उक्तादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभीतितः ।
तांस्तथा शब्दचिह्नेन वदामोऽन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा—

अस्मत्पितृकृते नव्ये काव्ये रामकुतूहले ।
उक्ता उक्तादयो व्यक्ता विवेक्तव्याः सुयुक्तिभिः ॥

अत्र वक्ष्यमाणसङ्ख्याऽऽख्यानप्रकारेण वृत्तभेदौ २ । न च सुप्रतिष्ठान्तानां पञ्चानां जातीनां सूत्राऽनुक्तत्वान्निर्मूलतेति शङ्क्यम् । 'द्विका ग्लौ' (पिं०सू०८-२०) इति प्रस्तारकथने, 'परे पूर्णम्' (पिं०सू०८-३३) इति मेरुप्रस्तारकथने च सूत्रकारेणाऽपि दर्शितत्वात् । बहुतरप्रचाराभावात्तु गाथाभेदवल्लक्षणानुक्तेरुपपत्तिः ॥ १ ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं यथा वाणीभूषणे—

गु. गु. गु. गु.
वि–ष्णुं । व–न्दे ॥
ऽ, ऽ. ऽ, ऽ.

(उक्ताभेदयोः प्रथमभेदोऽयम् ।)

अथाऽत्युक्ता (२)—

गौ स्त्री ॥ २ ॥[1]

द्वौ गुरू यदि पादे स्तस्तदा स्त्री नाम । अत्र वृत्तसङ्ख्या ४ ॥ २ ॥

अथ मध्या (३)—

मो नारी ॥ ३ ॥[2]

मो मगणश्चेत्पादस्तदा नारी नाम ॥ ३ ॥

रो मृगी ॥ ४ ॥[3]

रगणश्चेत्पादस्तदा मृगी । अत्र सङ्ख्या ८ ॥ ४ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

गु. गु. गु. गु.   गु. गु. गु. गु.
गो–प–स्त्री–भिः । कृ–ष्णो–रे–मे ॥
ऽ, ऽ, ऽ, ऽ.   ऽ, ऽ, ऽ, ऽ.
(अत्युक्ताभेदेषु प्रथमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म.   म.   म.   म.
गो–पा–नां ना–री–भिः ॥ क्लि–ष्टोऽ–व्या–त्कृ–ष्णो–वः ॥
ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ.
(मध्याभेदेषु प्रथमोऽयं भेदः ।)

३. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

र.
गा–मृगी–लोचना । राधिका श्रीपतेः ।
ऽ । ऽ,
(मध्याभेदेषु तृतीयोऽयं भेदः ।)

अथ प्रतिष्ठा (४)—

म्गौ चेत्कन्या ॥ ५ ॥[१]

म्गौ मगणगुरू चेत्पादश्चतुर्गुरुरित्यर्थस्तदा कन्या। अत्र सङ्ख्या १६ ॥५॥

अथ सुप्रतिष्ठा (५)—

भ्गौ गिति पङ्क्तिः ॥ ६ ॥[२]

भगणगुरू पुनर्गुरुश्चेत्येवं पङ्क्तिः। सङ्ख्या ३२ ॥ ६ ॥

अथ गायत्री (६)—

त्यौ स्तस्तनुमध्या ॥ ७ ॥[३]

त्यौ=तगण-यगणौ यदि स्तो भवतस्तदा तनुमध्येति। यदि तदेत्यध्याहार्यम् ॥ ७ ॥

---

१. अत्रोदाहरणान्तरं छन्दोमञ्जर्यां यथा—

म. गु.

भास्वत्क-न्या सैका धन्या ॥ यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत् ॥
ऽ ऽ ऽ, ऽ.

(प्रतिष्ठाभेदेषु प्रथमो भेदोऽयम्।)

२. अत्रोदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

भ. गु. गु.

कृष्णस-ना-था तर्णकपङ्क्तिः ॥ यामुनकच्छे चारु चचार ॥
ऽ । ।, ऽ, ऽ.

(सुप्रतिष्ठाभेदेषु सप्तमोऽयं भेदः)

३. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

त. य.

तेन प्र—विभक्ता कामं वयसा सा ॥ येन प्रविलासं धत्ते तनुमध्या ॥
ऽ ऽ । । ऽ ऽ.

(गायत्रीभेदेषु त्रयोदशोऽयं भेदः।)

शशिवदना न्यौ ॥ ८ ॥[1]

नगण-यगणौ यदि पादस्तदा शशिवदना नाम ॥ ८ ॥

विद्युल्लेखा मो मः ॥ ९ ॥[2]

मगणौ चेत्पादस्तदा विद्युल्लेखा नाम ॥ ९ ॥

त्सा चेद्वसुमती ॥ १० ॥[3]

तगण-सगणौ चेत्पादस्तदा वसुमती । गायत्र्यन्तेषु सर्वेषु पादेषु पादान्तयतिरित्याम्नायः । तत्र सङ्ख्या ६४ ॥ १० ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. य.

शशिव—दनानां व्रजतरुणीनाम्
।।।, ।ऽऽ.
अधरसुधोर्मिं मधुरिपुरैच्छत् ॥
(गायत्रीभेदेषु षोडशोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. म.

गोपस्त्री—णांमुख्या । विद्युल्लेखारूपा ॥
ऽऽऽ, ऽऽऽ.
कालिन्दीतीरे सा । रेमे श्रीकृष्णेन ॥
(गायत्रीभेदेषु प्रथमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा मम—

त. स.

राजीव—नयना । बिम्बाऽधरवती ॥
ऽऽ।, ।।ऽ.
रामा भवति सा । नूनं वसुमती ॥
(गायत्रीभेदेषु एकोनत्रिंशो भेदः ।)

अथोष्णिक् (७)—

म्सौ गः स्यान्मदलेखा ॥ ११ ॥[१]

मगणसगणगुरुभिर्मदलेखा नाम ॥

तथा—

सरगैर्हंसमाला ॥

मधुमति ननगाः ॥

कुमारललिता ज्सौ ग ॥

चूडामणिस्तभगात् ॥

अत्र द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमाहुः केचित् । अन्ये तु पादान्त एव । अत्र सङ्ख्या १२८ ॥ ११ ॥

अथानुष्टुप् (८)—

भौ गिति चित्रपदा गः ॥ १२ ॥[२]

भगणौ गुरू च यत्र पादे सा चित्रपदा । पादान्ते यतिः ॥ १२ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म स. गु.

रङ्गे वा—हुविरु—रणात् । दन्तीन्द्रान्मदलेखा ॥
SS S, ।। S, S
लग्नाऽभून्नुरशात्रौ । कस्तूरीरसचर्चा

(उष्णिग्भेदेषु पञ्चविंशो भेदः ।

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

भ. भ. गु. गु.

यस्यनु—ख प्रिय—वा—णी । चेतसि सज्जनता च ॥
S ।।, S ।।, S, S.
चित्रपदाऽपि च लक्ष्मी—। स्तं पुरुषं न जहाति ॥

(अनुष्टुब्भेदेषु ५५ तमो भेदः ।)

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥ १३ ॥[1]

मगणौ द्वौ च गुरू विद्युन्मालेति । चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः १३

माणवकं भात्तलगा ॥ १४ ॥[2]

भाद्गणात्तलगास्तगणलघुगुरवो यदि तदा माणवकम् । 'माणवकाक्रीडितकम्' इति पैङ्गले संज्ञा । पूर्ववद्यतिः ॥ १४ ॥

म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ॥ १५ ॥[3]

मगण-नगणौ गुरू च द्वावेतद्धंसरुतं नाम ॥ १५ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

म. म. गु. गु.

मौनं ध्या–नं भूमौ–शा–य्या । गुर्वी तस्याः कामाऽवस्था ॥
S S S, S S S, S S.
मेघोत्सङ्गे वृत्तासक्ता । यस्मिन्काले विद्युन्माला ॥

(अनुष्टुब्भेदेषु प्रथमो भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा—

भ त. ल. गु.

माणव– का क्रीडि– त–कं । यः कुरुते वृद्धवयाः ।
S I I, S S I I, S.
हास्यमसौ याति जने । भिक्षुरिव क्षीबमदः ॥

(अनुष्टुब्भेदेषु १०२ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. न. गु. गु.

सम्भागा—मिशरि–त—ह्नी– । मञ्जीरक्वणिततुल्यम् ॥
S S S, I I I, S, S.
तीरे राजति नदीनां । रम्यं हंसरुतमेतत् ॥

(अनुष्टुब्भेदेषु ५७ तमोऽयं भेदः ।)

र्जौ समानिका गलौ च ॥ १६ ॥[1]

रेफ-जकारौ गुरुलघू च समानिका नाम ॥ १६ ॥

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ १७ ॥[2]

जगणरेफौ लघुगुरू च प्रमाणिका । समान्येव समानिका, प्रमाण्येव प्रमाणिका । स्वार्थे कश्छन्दोऽनुरोधात्कृतः ॥ १७ ॥

वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥ १८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यद्यदनुष्टुब्जातीयं छन्दो वितानसंज्ञम् । आभ्यामन्यदित्युक्तलक्षणनियमाऽभावोपलक्षणम् । केचित्तु—'समानिकायां गुरुलघुक्रमेण समाप्तिः, प्रमाणिकायां लघुगुरुक्रमेण, विताने तु द्वौ गुरू द्वौ लघू, द्वौ लघू द्वौ गुरू वा, द्वौ गुरू एको लघुः पुनरेको गुरुरिति वा, द्वौ लघु एको गुरुरेको लघुरिति वा, इत्येवं वा नियमः' इत्याहुः । तत्र द्वौ गुरू द्वौ लघू इत्यत्रोदाहरणम्—

तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

र. ज. गु. ल.

यस्यकृ—ष्णपाद—प—द्म— मस्ति हृत्तडागसद्म ॥
S I S, I S I, S, I.
धीः समानिका परेण । नोचिताऽत्र मत्सरेण ॥
(अनुष्टुब्भेदेषु १७१ तमो भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

ज. र. ल. गु.

लघु श्रु—तं मदो—द्ध—तं । गुरुप्रमाय केवलम् ॥
I S I S I S, I, S.
न यत्परोपकारकृद् । वृथैव तत्प्रमाण्यपि ॥
(अनुष्टुब्भेदेषु ८६ तमो भेदः)

द्वौ लघू द्वौ गुरू इत्यत्रोदाहरणम्—

हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । वयं तु गृह्णीम एतत्, एतेषां वितानतेति न तु नियमः । अतएवोक्तनियमातिक्रमेणैवोदाहरणं मूले । सूत्रमपि 'वितानमन्यत्' (पि० सू० ५—८) इति सामान्यत एव, न तु नियमं कं चिदाह । वृत्तिकृदपि 'सूत्रकारो वितानस्याऽनेकप्रकारतां दर्शयति' इति वदन्ननेकतामात्रमाह, न तु नियममिति ।

तथा—

नाराचिका तरौ लगौ ॥

अत्र सङ्ख्या २५६ ॥ १८ ॥

अथ बृहती (९)—

रान्नसाविह हलमुखी ॥ १९ ॥[1]

रगणानन्तरं नगणसगणौ चेदिह छन्दःशास्त्रे हलमुखी नाम । त्रिभिः षड्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ॥ १९ ॥

भुजगशिशुभृता नौ मः ॥ २० ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

र. न. स.

गण्डयो—रतिश — वक्रगं—यन्मुखं प्रकटदशनम् ।
ऽ।ऽ, ।।।, ।।ऽ.
आयतं कलहनिरतां—तां प्रियं त्यज हलमुखीम् ॥
(बृहतीभेदेषु २५१ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. न. म.

इगम—धिकम—रं रम्या । विकचकमलकान्ताना[illegible]
।।।, ।।।, ऽऽऽ.
रमयति हृदयं यूनां । भुजगशिशुभृता नारी ॥
(बृहतीभेदेषु ६४ तमोऽयं भेदः ।)

द्वाभ्यां नगणाभ्यामेकेन च मगणेन भुजगशिशुभृता। सप्तभिर्द्वाभ्यां च यतिः।

तथा—

भद्रिकेति रनरैरियम्॥

वृत्तसङ्ख्या ५१२॥ २०॥

अथ पङ्क्तिः (१०)

म्सा ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम्॥ २१॥[1]

मगण-सगणौ जगणगुरू च तच्छुद्धविराण्मतं छन्दोविदाम्। पादान्तेऽत्र यतिः॥ २१।

म्नौ ज्गौ चेति पणवनामकम्॥ २२॥[2]

मगणनगणौ जगण-गुरु चेति पणवनामकम्। पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिः॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. स. ज. गु.

विश्वं ति—ष्ठति कु—क्षिकोट—रे। वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा॥
SSS, IIS, ISI, S.
अस्मद्वंशपितामहो गुरु-। र्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः॥
(पङ्क्तिभेदेषु ३४५ तमो भेदोऽयम्।)

२. उदाहरणान्तरं यथा मम—

म. न. ज. गु.

भक्ता ये—शरण—मुपाग—ता- स्तेषां नो विकृतमपि प्रभुः॥
SSS. III, ISI, S.
छेत्तुं कोऽपि जगति हे शिवे!। तेऽयं कीर्तिपणवनिःस्वनः॥
(पङ्क्तिभेदेषु २७७ तमो भेदोऽयम्।)

नारायणभट्टसम्मतमिदं लक्षणम्। अन्येषां मते तु मनयगघटितः पणवः।

जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ २३ ॥[1]

रगण-जगण-रगण-गुरुभिर्मयूरसारिणी । पादान्ते यतिः ॥ २३ ॥

भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥ २४ ॥[2]

भ-म-स-गणौ-गुरुणा च रुक्मवती नाम । चम्पकमालेत्यन्ये । पादान्ते यतिः ॥ २४ ॥

मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता ॥ २५ ॥[3]

म-भ-स-गणगुरुयुता मत्ता । चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः ॥ २५ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

र. ज. र. गु.

या वना—न्तराण्यु—पैति र—न्तुं—या भुजङ्गभोगमुक्तचित्ता ॥
S । S, । S ।, S । S, S.
या द्रुतं प्रयाति सन्ततांसा । तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥
(पङ्क्तिभेदेषु १७१ तमो भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

भ. म. स. गु.

भ्रमम—सत्यैः का—यसह—स्रै— । मोहमयी गुर्वी तव माया ॥
S । ।, S S S, । । S. S
स्वप्नविलासा योगवियोगा । रुक्मवती हा कस्य कृते श्रीः ॥
(पङ्क्तिभेदेषु १९९ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. भ. स. गु.

पीत्वा म—त्ता मधु—मधुपा—ली । कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ॥
S S S, S । ।, । । S, S.
उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः । कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
(पङ्क्तिभेदेषु २४१ तमो भेदोऽयम् ।)

नरजगैर्भवेन्मनोरमा ॥ २६ ॥[1]

न-र-जगणगुरुभिर्मनोरमा पादान्ते यतिः ॥ २६ ॥

त्जौ जो गुरुणेयमुपस्थिता ॥ २७ ॥[2]

त-ज-जगण- गुरुभिरुपस्थिता नाम । पादान्ते यतिः । द्वाभ्यामष्टभिश्चेत्येके ॥

अत्र सङ्ख्या १०२४ ॥ २७ ॥

अथ त्रिष्टुप् (११)—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ २८ ॥[3]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. र. ज. गु.

तरणि— जातटे विहारि— णी । व्रजविलासिनीविलासतः ॥
।।।, ऽ।ऽ, ।ऽ।, ऽ.

मुररिपोस्तनुः पुनातु वः—सुकृतशालिनां मनोरमा ॥

(पङ्क्तिभेदेषु २४४-तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

त. ज. ज. गु.

एषा ज—गदेक मनोह— रा । कन्या कनकोज्ज्वलदीधितिः ।
ऽऽ।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ.

लक्ष्मीरिव दानवसूदनं । पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता ॥

(पङ्क्तिभेदेषु ३६५ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

त. त. ज. गु. गु.

ये दुष्ट लोकाड— ह भूमि—लो—के
ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽ ऽ.

द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ॥

तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान् ।

व्याजीवयद् यः सततं नमस्ते ॥

(त्रिष्टुब्भेदेषु ३५७ तमो भेदोऽयम्)

त-त-जगणैर्गुरुभ्यां चेन्द्रवज्रा नाम। पादे यतिः॥ २८॥

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ॥ २९॥

ज-त-जगणा गुरू चोपेन्द्रवज्रा नाम। पूर्वोक्तैव यतिः॥ २९॥

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ॥
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः॥ ३०॥

अव्यवहितोक्तेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणवन्तौ पादौ यत्सम्बन्धिनौ

---

१. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

ज.	त.	ज.	गु.	गु.
जितो ज-	गत्येव	भवन्न-	म-	न्तः
। S ।	S S ।	। S ।	S	S

गुरूदितं ये गिरिशं स्मरन्ति॥
उपास्यमानं कमलासनाद्यै-
रुपेन्द्रवज्रायुधधारिणाद्यैः॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ३५८ तमो भेदोऽयम्।)

२. अत्रेदमवधेयम्—समानजातिकयोरेव द्वयोर्वृत्तयोः सङ्करे उपजातित्वम्। न विषमजातिकयोः। किं च मेलनमपि वृत्तद्वयस्य कविजनसमाचरितस्य श्रुतिसुखकरस्य च। किं च यत्र चरणद्वयस्य जातिर्भिन्ना, अपरचरणद्वयस्य च जातिर्भिन्ना तत्र नोपजातित्वं, किं तु अर्धसमत्वम्। समजातिकयोरपि किञ्चिद्विशिष्टं विहाय सर्वेष्ववयवेषु यत्र साम्यं सम्भवति तत्रैव मेलनम्। यथा इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः स्वागतारथोद्धतयोः इन्द्रवंशावंशस्थयोरित्यादि। सर्वेषूपजातिषु चतुर्दश भेदा भवन्ति। तत्र इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्भेदा नामतो यथा—

१ कीर्तिः (उइइइ)	२ वाणी (इउइइ)
३ माला (उउइइ)	४ शाला (इइउइ)
५ हंसी (उइउइ)	६ माया (इउउइ)
७ जाया (उउउइ)	८ बाला (इइइउ)
९ आर्द्रा (उइइउ)	१० भद्रा (इउइउ)
११ प्रेमा (उउइउ)	१२ रामा (इइउउ)
१३ ऋद्धिः (उइउउ)	१४ बुद्धिः (इउउउ)

तत्र उपजातिभेदेषु प्रथमभेदोदाहरणं यथा रघुवंशे—

१ की०
उ. ततः सुनन्दावचनाऽवसाने
इ. लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ॥
इ. दृष्ट्या प्रसादाऽमलया कुमारं
इ. प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥

द्वितीयभेदोदाहरणं यथा सुभाषितावलौ कस्याऽपि—

२ वा०
इ. उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं
उ. क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ॥
इ. शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च
इ. लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः ॥

तृतीयोदाहरणं यथा मङ्खकस्य—

३ मा०
उ. विना न साहित्यविदाऽपरत्र
उ. गुणः कथञ्चित्प्रथते कवीनाम् ॥
इ. आलम्बते तत्क्षणमम्भसीव
इ. विस्तारमन्यत्र न तैलबिन्दुः ॥

चतुर्थोदाहरणं यथा कुमारसम्भवे—

४ शा०
इ. पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या-
इ. न्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ॥
उ. ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
इ. स्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचेः स्मित

पञ्चमोदाहरणं यथा श्रीमदुत्पलराजस्य—

५ हंसी
उ. हृताञ्जनश्यामरुचस्तवैते
इ. स्थूलाः किमित्यश्रुकणाः
उ. भृङ्गा इव व्यायतपङ्क्तयो ये
इ. तनीयसीं रोमलतां श्रयां

षष्ठभेदोदाहरणं यथा ध्वन्यालोके—

उ. प्रतीयमानं पुनरन्यदेव
६ मा इ. वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ॥
इ. यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं
उ. विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

सप्तमोदाहरणं यथा रघुवंशे—

उ. कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
उ. गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ॥
७ जा० उ. स्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
इ. रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥

अष्टमोदाहरणं यथा सुभाषितावलौ कस्यापि—

इ. धन्यः स पुंसां त्रिदशाभिनन्द्यः
इ. कारुण्यपुण्योपचयक्रियाभिः ॥
८ बा० इ. संसारसारत्वमुपैति यस्य
उ. परोपकाराऽऽभरणं शरीरम् ॥

नवमोदाहरणं यथा सुभाषितावलौ कस्यापि—

उ. गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति
इ. ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ॥
९ आ० इ. सुस्वादुतोयप्रभवा हि नद्यः
उ. समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

दशमोदाहरणं यथा कुमारसम्भवे—

इ. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
उ. हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥
१० भ० इ. पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
उ. स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

एकादशोदाहरणं यथा—

उ. वितीर्णशिक्षा इव हृत्पदस्य-
उ. सरस्वतीवाहनराजहंसैः ॥
११ प्रे० इ. ये क्षीरनीरप्रविभागदक्षा
इ. विवेकिनस्ते कवयो जयन्ति ॥

ता उपजातयो नाम। अत्र पूर्वोक्तलक्षणेन पादद्वयेन यथायोगमेकद्वि-वारावृत्त्या निष्पत्तिर्विवक्षिता, न तु द्वाभ्यामेव वृत्तपूर्तिः। पादद्वय-

---

द्वादशोदाहरणं यथा जल्हणस्य—

१२ रा०
इ. व्यालाश्च राहुश्च सुधाप्रसादा-
इ. ज्जिह्वाशिरोनिग्रहमुग्रमापुः॥
उ. इतीव भीताः पिशुना भवन्ति
उ. पराङ्मुखाः काव्यरसामृतेषु॥

त्रयोदशोदाहरणं यथा जयवर्धनस्य—

१३ ऋ०
उ. हृतोऽङ्गरागस्तिलकं विमृष्टं
इ. लब्धान्तरैरेभिरितीव मत्वा॥
उ. सुसंहतेनेति सदा जलाना-
उ. मदायि मध्यं न कुचद्वयेन॥

चतुर्दशोदाहरणं यथा अमृतवर्धनस्य—

१४ बु०
इ. दीपाः स्थितं वस्तु विभावयन्ति
उ. कुलप्रदीपास्तु भवन्ति केचित्॥
उ. चिरव्यतीतानपि पूर्वजान्ये
उ. प्रकाशयन्ति स्वगुणप्रकर्षात्॥

एते चतुर्दशोपजातिभेदा इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रासम्भवाः प्रदर्शिताः। उपरि जगद्गुरुनारायणभट्टपादैरुपजातिभेदानामाद्यमुदाहरणं यत्प्रदर्शितं तत्र एकैकलघुहासक्रमः। मत्प्रदर्शितेषूदाहरणेषु च एकैकगुरुहासक्रमः। अयमेव क्रमो बहुत्र ग्रन्थेषु समादृतस्तत एव मयाऽपि तेनैव क्रमेणोपजातिभेदा दर्शिताः। किंचमूलकृतः 'अनन्तरोदीरित' इत्युदाहरणप्रदर्शनेन 'पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य' (वृ. र. ६-२) इति प्रस्तारपथप्रदर्शनेन च मत्प्रदर्शितः क्रम एव सामञ्जस्यमावहति। अत्र विषये भट्टपादा अप्यनुकूला, एव। अत एव 'पादे सर्वगुरावाद्यात्' (वृ. र. ६–२) इत्यस्य व्याख्यानाऽवसरे यदुक्तम्—अत्र मापकः सङ्ग्रहश्लोकः—'पादं सर्वगुरुं लिखेन्मुखगुरोश्चाधो लघुं पूर्ववत्' इति तत् सङ्गच्छते। 'दैत्याऽधिपप्राणमुषाम्' इत्यस्योपजातिभेदेषु आद्यभेदोदाहरणत्वेन प्रदर्शनं तु जगद्गुरूणां स्वातन्त्र्यसूचकमिति मन्तव्यम्।

मात्रघटितस्य वृत्तस्याभावात्। द्विवचनं लक्षणद्वययोगेन लक्षणया नेयम्। ताश्चतुरक्षरप्रस्तारवत्प्रस्तारे सत्याद्यन्तभेदयोः केवलेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रात्यागे चतुर्दश भवन्ति। यथा—उइइइ १ इउइइ २ उउइइ ३ इइउइ ४ उइउइ ५ इउउइ ६ उउउइ ७ इइइउ ८ उइइउ ९ इउइउ १० उउइउ ११ इइउउ १२ उइउउ १३ इउउउ १४ इति। तथा च वृद्धाः—

एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वान्यतरः स्थितश्चेत्।
तयोरिहान्यत्र तदोहनीयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः॥ इति।

तत्राद्यभेदोदाहरणम्—

दैत्याधिपप्राणमुषां नखाना-
मुपेयुषां भूषणतां क्षनेन।
प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः
स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम्॥ (शि० ३-१४)[1]

मूलश्लोकस्तु पृष्ठभेदोदाहरणम्। एवमन्यभेदेष्वप्युदाहरणानि काव्येषु च विवेचनीयानि॥ ३०॥

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु
स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम मे॥ ३१॥[2]

---

१. 'दैत्याधिपप्राणमुषाम्' इत्यत्र 'प्राणच्छिदां दैत्यपतेः' इति पाठो मल्लिनाथपण्डितसम्मतः। निर्दोषः श्रुतिमधुरश्च पूर्वपाठ एवेति काव्यमर्मविदः।

२. अन्याभिरपीत्यनेन जगत्यादिष्वपि सम्मेलनकौशल्येन बहव उपजातयः सम्भवन्ते इति सूचितम्। तत्र यथेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोस्त्रिष्टुभि उपजातयो जायन्ते तथैव त्रिष्टुभि स्वागतारथोद्धतयोरपि प्रस्तारवशेन चतुर्दशोपजातयो भवन्ति। ते भेदाः प्रस्तारतो यथा—

१ र. स्वा. स्वा. स्वा.	२ स्वा. र. स्वा. स्वा.
३ र. र. स्वा. स्वा.	४ स्वा. स्वा. र. स्वा.
५ र. स्वा. र. स्वा.	६ र. स्वा. स्वा. र.
७ र. र. र. स्वा.	८ स्वा. स्वा. स्वा. र.
९ र. स्वा. स्वा. र.	१० स्वा. र. स्वा. र.
११ र. र. स्वा. र.	१२ स्वा. स्वा. र. र.
१३ र. स्वा. र. र.	१४ स्वा. र. र. र.

अन्यास्वपि जगत्यादिजातिष्वित्थं सामान्यसङ्ख्याऽक्षरत्वसमानयतिकत्वादिप्रकारेण मिश्रितास्विदमेवोपजातिर्नाम वृद्धाः स्मरन्ति। ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञात्वा वदन्तीत्यर्थः। इत्थमित्यनेन विषमवर्णसङ्ख्यानां विषमयतिकानां च जातीनां त्र्यादीनां च मिश्रणे उपजातिर्नाम नास्तीति सूचितम्। स्मरन्तीत्यनेन च कविप्रयोगे दर्शनानुरोधः सूचितः। तत्रेन्द्रवंशावंशस्थाभ्यामुदाहरणम्—

अत्र स्वागतारथोद्धतयोरुपजातिभेदेषु पञ्चमभेदोदाहरणं भट्टोजिदीक्षितगुरूणां प्रक्रियाप्रकाशादिनानानिबन्धविधायिनां महाकवीनां श्रीशेषकृष्णपण्डितानां पारिजातहरणचम्पूकाव्ये दृश्यते। तथा हि—

५. { र. ब्रह्मनिष्ठमकनिष्ठचेष्टितं
स्वा. विष्टपत्रितयशिष्टवरिष्ठम्॥
र. ब्रह्मसूनुमथ विष्टरश्रवा
स्वा. विष्टरे समुपवेश्य समयष्ट॥ (पा. १–५१) इति।

अन्यभेदोदाहरणानि ग्रन्थेषु मृग्याणि।

अत्र केचित्–इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनेन इन्द्रवंशावंशस्थयोर्वा मेलनेन यथोपजातयः सम्पद्यन्ते तथा इन्द्रवज्रावंशस्थयोरिवान्यान्यविषमाक्षरजातिद्वयमेलनेनाप्युपजातयो भवन्ति इति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः भवतां मते त्रिष्टुप्त्वादिकं जातिराहोस्विदिन्द्रवज्रात्वादिकं? त्रिष्टुप्त्वादिकं चेत्, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सामरस्येन सम्प्रसूतासूपजातिषु किं त्रिष्टुप्त्वमुत जगतीत्वम्? उभयमपि न सम्भवति। उभाभ्यां साङ्कर्यात्, सङ्करस्य च जातिबाधकत्वात्। यदीन्द्रवज्रात्वादिकस्य जातित्वं स्वीक्रियते तर्हि पिङ्गलादिमुनिभिरन्यैरपि सकलैश्छन्दोविद्भिर्विरोधः। यतः सर्वैरपि एकैकाक्षरवर्धनक्रमेण जायमानाः षड्विंशतिसङ्ख्याका एव जातय उरीकृताः। किं च विषमाक्षरवृत्तद्वयमेलनेन समुत्पन्नेषु वृत्तान्तरेषु उपजातित्वस्वीकारे पिङ्गलाद्याचार्याणां वृत्तानामर्धसमविषमत्वादिकथनं वृथैव स्यात्। अतो भवदुक्तमसङ्गतमेवेत्यलं ज्ञानलवदुर्विदग्धैर्भवद्भिः साकं विवादेन। अत्रत्यं तत्त्वं तु मया प्रणेष्यमाणग्रन्थान्तरे विवेचयिष्यत इति मयि विश्वस्य साम्प्रतं सन्तोष्टव्यम्। इन्द्रवंशावंशस्थसम्मेलनसम्भूतानामुपजातीनामुदाहरणान्यनुपदमेव प्रदर्शयिष्यन्ते।

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः ॥
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना-
कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ (शि० १२-१)

एवमन्यत्राऽपि प्रयोगवशादुदाहरणं ज्ञेयम् । सर्वासामुपजातीनामुक्तया दिशा चतुर्दश भेदा भवन्ति विषमार्धसमरूपत्वेऽप्युपजातीनां समवृत्तेषूपन्यासः समवृत्तघटिततया प्रासङ्गिकः ॥ ३१ ॥[1]

नजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥ ३२ ॥[2]

न-ज-जैर्गणैर्लघुगुरुभ्यां च सुमुखी नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ॥३२॥

दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ ॥ ३३ ॥[3]

---

१. इन्द्रवंशावंशस्थसम्मेलनसम्भूतानामुपजातीनामुदाहरणानि वंशस्थोदाहरणप्रदर्शनाऽवसरे प्रदर्शयिष्यन्ते ।

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. ज. ज. ल. ग.
तरणि—सुतात— टकुञ्ज—गृ—हे
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, ।, ऽ,
वदनविधुस्मितदीधितिभिः ॥
तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी
हरिमवलोकय चुचुम्ब चिरम् ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ८८० तमो भेदोऽयम् ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

भ. भ. भ. गु. गु.
दोधक—मर्दवि—रोधक—मु—ग्र
ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ । । ऽ, ऽ,
लोचपलं युधि कातरचित्तम् ॥
स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं
मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु २३९ तमो भेदोऽयम् ।)

भगणत्रयाद् गुरुद्वयं चेद्दोधकं नाम। भभभादिति समाहारद्वन्द्वैकवद्भावः। 'दोधकनामनि भत्रयतो गौ' इति वा पाठः। पादान्ते यतिः॥३३॥

शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः॥ ३४॥[1]

म-त-तै-र्गुरुभ्यां च शालिनी। अब्धिभिश्चतुर्भिर्लोकैः सप्तभिश्च यतिरिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि॥ ३४॥

वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः॥ ३५॥[2]

म-भ-त-गु-गुरुभिर्वातोर्मी। इयमिति शालिन्युक्तयतिमतीत्यर्थः॥३५॥

बाणरसैः स्याद्भतनगगैः श्रीः॥ ३६॥[3]

भ-त-न-ग-गुरुभिः पञ्चभिः षड्भिश्च यतौ श्रीर्नाम॥ ३६॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

म. त. त. गु. गु.

मत्ता गो—ष्ठीगर्भ—मूढप्र—ला पा
ऽऽऽ, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ, ऽ,
प्रौढा गाढाऽऽलिङ्गिता यौवनेन॥
मध्वाताम्रस्वेदमौलत्कपोला
लोला लीलाशालिनी कस्य नेष्टा॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु २८९ तमो भेदोऽयम्।

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. भ. त. गु. गु.

यात्युत्से—कं चप—दि प्राप्य किं—चित्
ऽऽऽ, ऽ।।, ऽ ऽ । ऽ, ऽ,
स्याद्वा यस्याश्चपला चित्तवृत्तिः॥
या दीर्घाङ्गी स्फुटशब्दाट्टहासा
त्याज्या सा स्त्री द्रुतवातोर्मिमाला॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ३०५ तमो भेदोऽयम्।)

३. अस्यैवच्छन्दसो नामान्तरं 'मौक्तिकमाला' इत्यत एतदुदाहरणं तत्रैव प्रदर्शयिष्यते।

म्भौ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसितम् ॥ ३७ ॥[1]

म-भ-न-लघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितम् । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ३७

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ॥ ३८ ॥[2]

र-न-र-ल-गैरिह च्छन्दःशास्त्रे रथोद्धता । पादे यतिः ॥ ३८ ॥

स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम् ॥ ३९ ॥[3]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. भ. न. ल. गु.

मुग्धे ! मा नं परि—हर न चि—रात्
S S S, S I I, I I I, I, S,
तारुण्यं ते सफलयतु हरिः ॥
फुल्ला वल्ली भ्रमरविलसिताऽ—
भावे शोभां कलयति किनु ताम् ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु १००९ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा नाट्यशास्त्रे—

र. न. र. ल. गु.

किं त्वया सुभट ! दूरव र्जितं
S I S, I I I, S I S, I, S,
नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यत्पलायनपरायणस्य ते
याति धूलिरधुना रथोद्धता ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ६९९ तमो भेदोऽयम् ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

र न. भ. गु. गु.

रत्नभ— त्रविभ—र्निर्गुण — सु—गै
S I S, I I I, S I I, S, S,
रर्थिनामभिमतार्पणसक्तैः ॥
स्वागताऽभिमुखनम्रशिरस्कै—
र्भाव्यते जगति साधुभिरेव ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ४४३ तमो भेदोऽयम् ।)

र–न–भ–गणेभ्यः परं गुरुयुग्मं यदि तदेत्येवं स्वागता। न-न-भादि-त्येकवद्भावः। पूर्ववद्यतिः॥ ३९॥

ननसगगुरुरचिता वृन्ता॥ ४०॥[1]

न-न–स-ग गुरुकृता वृन्ता नाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ ४०॥

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका॥ ४१॥[2]

न-न-र-ल-गैर्भद्रिका। पादे यतिः॥ ४१॥

श्येनिका रजौ रलौ गुरुर्यदा॥ ४२॥[3]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. न. स. गु. गु.

द्विजगु—रुपरि—भवका रो यो

। । ।, । । ।, । । ऽ, ऽ, ऽ.

नरपतिरतिधनलुब्धात्मा॥

ध्रुवमिह निपतति पापोऽसौ

फलमिव पवनहतं वृन्तात्॥

(त्रिष्टुब्भेदेषु २५६ तमो भेदोऽयम्।)

२. उदाहरणान्तरं यथा मम—

न. न. र. ल. गु.

सकल—दुरित—नाशका—रि–णी

। । ।, । । ।, ऽ । ऽ, ।, ऽ

मदभिलषितकामपूरणी॥

भगवति तव मूर्तिरेकिका

मम मनसि सदाऽस्तु भद्रिका

(त्रिष्टुब्भेदेषु ७०४ तमो भेदोऽयम्।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

र. ज. र. गु. गु.

क्रूरद—ष्टिराय—ताम्रना—सि–का

ऽ । ऽ, । ऽ ।, ऽ । ऽ, ।, ऽ.

स्पष्टम् । पादे यतिः ॥ ४२ ॥

मौक्तिकमाला यदि भतनाद्गौ ॥ ४३ ॥[1]

भ-त-नादित्येकवद्भावः । पञ्चसु षट्सु च यतिः ॥ ४३ ॥

उपस्थितमिदं ज्सौ ताद्गकारौ ॥ ४४ ॥[2]

ज-स-त-ग-गैरुपस्थितम् । पादे यतिः ॥

तथा—

उपचित्रमिदं ससस्रा लगा ।
कुपुरुषजनिता ननौगौगः ॥

चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ॥
युद्धकांक्षिणी सदाऽऽमिषप्रिया
श्येनिकेव सा विगर्हिताऽङ्गना ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ६८३ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा मम—

म. त. न. गु. गु.

शोभन—वर्णा नु—विशद—जा-तिः
S I I, S S I, I I I, S, S.
मुक्तमराजद्गुरलघुयुक्ता ॥
सयतिरम्या बुधहृदि छन्दो-
मौक्तिकमाला विलसति कृत्या ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु ४८७ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा मम—

ज. स. त. गु. गु.

जगज्ज—ननि वि—द्धृगित—मं—स्थ—[illegible]
I S I, I I S, S S I, S, S.
क्षमप्रज्ज्वतानाशोकदक्षे ॥
मुनाथय तव द्वारस्य मध्ये ॥
उपस्थितमपाङ्गालोकनेन ॥
(त्रिष्टुब्भेदेषु २८६ तमोऽयं भेदः ।

अन्तयसिता न्यौ भौ गु पठन्ते ॥
अत्र वृत्तानि २०४८ ॥ ४४ ॥
अथ जगती (१२)—

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ ४५ ॥[३]

र-न-भ-सैर्गणैश्चन्द्रवर्त्म । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः ॥ ४५ ॥

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ ४६ ॥[२]

ज-त-ज-रैर्वंशस्थम् । पादे यतिः ॥ ४६ ॥

स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः ॥ ४७ ॥[३]

---

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

र. न. भ. स.

चन्द्रव—र्त्म पिहि—तं घन—तिमिरै
SIS, III, SII IIS.
राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ॥
इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे !
कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
(जगतीभेदेषु १२७१ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

ज. त. ज. र.

जनस्य—तीव्रात—पनार्ति—वारणा
ISI, SSI, ISI, SIS.
जयन्ति सन्तः सततं समुन्नताः ॥
सितातपत्रप्रतिमा विभान्ति ये
विशालवंशस्थतया गुणोचिताः ॥
(जगतीभेदेषु १२८२ तमो भेदोऽयम् ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा—

त. त. ज. र.

कुर्वीत—यो देव—गृहाद्वि—जन्मना—
SSI, SSI, ISI, SIS.

त–त–जै रसंयुतै रगणसहितैरिन्द्रवंशा । पादे यतिः ॥ ४७ ॥

मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया ॥
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः
सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी ॥
(जगतीभेदेषु १३८१ तमोऽयं भेदः ।)

वंशस्थेन्द्रवंशासम्भूतानामुपजातीनां भेदा यथा—

१ वैरासिकी	(वं. इ. इ. इ.)	८ वासन्तिका	(इ. इ. इ. वं.)
२ रताख्यानकी	(इ. वं. इ. इ.)	९ मन्दहासा	(वं. इ. इ. वं.)
३ इन्दुमा	(वं. वं. इ. इ.)	१० शिशिरा	(इ. वं इ. वं.)
४ पुष्टिदा	(इ. इ. वं. इ.)	११ वैधात्री	(वं. वं. इ. वं.)
५ उपमेया	(वं. इ. वं. इ.)	१२ शङ्खचूडा	(इ. इ. वं. वं.)
(रामणीयकम्)			
६ सौरभेयी	(इ. वं. वं. इ.)	१३ रमणा	(वं. इ. वं. वं.)
७ शीलातुरा	(वं. वं. वं. इ.)	१४ कुमारी	(इ. वं. वं. वं.)

तत्र दशानमुदाहरणं माघे दृश्यते । तच्च मट्टपादैः 'इत्थं रथाश्वेभ' (शि- १२–१) इति 'इत्थं किलान्यास्वपि' (वृ. र. ३–३१) इत्यस्य व्याख्यानाऽवसरे प्रदर्शितम् । अन्यान्युदाहरणान्यपि क्वचिद् दृश्यन्ते तानि यथाक्रममत्र प्रदर्श्यन्ते—

तत्र तृतीयभेदोदाहरणं यथा कुमारसम्भवे पञ्चदशसर्गे—

३
वं. चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं
वं. विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ॥
इ. श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं
इ. चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥

षष्ठमुदाहरणं यथा तत्रैव—

६
इ. शस्त्रेण वो गर्जनपरिश्रिनः पशु-
वं. र्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ॥
वं. अतस्करस्तस्करमग्रतो यथा
इ. तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुन् ॥

सप्तममुदाहरणं यथा तत्रैव—

७
वं　ततः क्रुधा विस्फुरिताऽधराधरः
वं.　स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ॥
वं　युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः
इ.　सेनापतीन्सन्नहनार्थमादिशत् ॥

नवममुदाहरणं यथा तत्रैव—

९
वं.　स जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
इ.　स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ॥
इ.　येन त्रिलोकीसुभटेन तेन ते
वं.　कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ॥

दशममुदाहरणं यथा माघे—

१०
इ.　साऽवज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्
व.　क्षणं मृगेन्द्रेण सुषुप्सुना पुनः ॥
इ.　सैन्यान्न यातः समयाऽपि विव्यथे
व.　कथं सुराजम्भवमन्यथाऽथ वा ॥

एकादशमुदाहरणं यथा सौन्दराऽऽनन्दे—

११
वं.　प्रयान्ति मन्त्रैः प्रशमं भुजङ्गमा
वं.　न मन्त्रसाध्यास्तु भवन्ति धातवः ॥
इ.　केचिच्च कश्चिच्च दशन्ति पन्नगाः
वं.　सदा च सर्वं च तुदन्ति धातवः ॥

द्वादशमुदाहरणं यथा कुमारसम्भवे—

१२
इ.　श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं
इ.　क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ॥
व.　प्रकल्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि स-
वं.　ष्कम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च सः ॥

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥ ४८ ॥

अम्बुधिसैश्चतुर्भिः सगणैः । पादे यतिः ॥ ४८ ॥

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ४९ ॥

न-भ-भ-रैर्द्रुतविलम्बितमाहाचार्यः । पूर्ववद्यतिः ॥ ४९ ॥

त्रयोदशमुदाहरणं यथा तत्रैव—

१३
वं. बली बलारातिबलाऽतिशातनं
इ. दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ॥
वं. महीधराम्भोधिनवारितक्रमं
वं. ययौ रथं घोरमयाऽधिरुह्य सः ॥

चतुर्दशमुदाहरणं यथा तत्रैव—

१४
इ. दासीकृताऽशेषजगत्त्रयं न मां
वं. जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ॥
वं गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतं
वं. ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. स. स. स.

त्यज तो—टकम—र्थनियो—गकरं.
I I S, I I I, I I S, I I S.
प्रमदाऽधिकृतं व्यसनोपहतम् ॥
उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं
नरनायक ! भीरुकमायुधिकम् ॥
(जगतीभेदेषु १७५६ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. भ. भ. र.

तरणि—जापुलि—ने नव—वल्लवी-
I I I, S I I, S I I, S I S.
परिषदा सह केलिकुतूहलात् ॥
द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं

मुनिशरविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ॥ ५० ॥[1]

मुनिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च विरतिर्यत्र ॥ ५० ॥

प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥ ५१ ॥[2]

स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ५२ ॥[3]

हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
(जगतीभेदेषु १४६४ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. न. म. य.

न विच—लति क—थं चिन्न्या—यमार्गा
। । । । । ।, ऽ ऽ ऽ, । ऽ ऽ.
द्दृढमुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः ॥
अमृतपुट इवाऽसौ पुण्यकर्मा
भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः ॥
(जगतीभेदेषु ५७६ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा माघे—

न. न. र. र.

अतिसु—रभिर—भाजि पु—ष्पश्रिया-
। । ।, । । ।, ऽ ।, ऽ ऽ । ऽ.
मतनुतरतयेवसन्तानकः ॥
तरुणपरभृत- स्वनं रागिणा-
मतनुत रतयेवसन्तानकः ॥ (शि. ६–६७).
(जगतीभेदेषु १२१६ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. य. न. य.

विगलि —तहारा—सुकुसु—ममाला
। । ।, । ऽ ऽ, । । ।, । ऽ ऽ.

स्पष्टम् । द्वयोरपि पादे यतिः ॥ ५२ ॥

रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ॥ ५३ ॥[1]

रसाश्च रसाश्चेत्येकशेषे षड्भिश्च यतिः ॥ ५३ ॥

चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम ॥ ५४ ॥[2]

भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥ ५५ ॥[3]

सचरणलाक्षा वलयसुलक्षा ॥
विरचितवेशं सुरतविशेषे
कथयति शय्या कुसुमविचित्रा ॥
(जगतीभेदेषु १७६ तमो भेदोऽयम् ।)

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

ज. स. ज. स.

यदीय—हलतो—विलोक्य—विपदं
। ऽ ।, । । ऽ, । ऽ ।, । । ऽ,
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ॥
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
(जगतीभेदेषु १८८६ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा वाणीभूषणे,—

ज. ज ज. ज.

मया त—व किंचि—दकारि कदाऽपि
। ऽ ।, । ऽ ।, । ऽ ।, । ऽ ।.
विलासिनि ! साम्यमनुस्मरताऽपि ।
तथाऽपि मनस्तव नाश्वमनाय
प्रजामि कुतो भवतीमपहाय ॥
(जगतीभेदेषु २९२६ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

य य य. य.

सदारा—रमजदा—निभृत्यो विहाय
। ऽ ऽ, । ऽ ऽ । ऽ ऽ, । ऽ ऽ.

रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता ॥ ५६ ॥

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ५७ ॥

त्रीणि स्पष्टानि । पादे यतिः ॥ ५७ ॥

त्यौ त्यौ मणिमाला च्छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥ ५८ ॥

स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः ॥
मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं
भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
(जगतीभेदेषु ६५८ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

र. र. र. र.

इन्द्रनी——लोपले—नेव या निर्मिता
ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ। ऽ, ऽ।ऽ.
शातकुम्भद्रवाऽलङ्कृता शोभते ॥
नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे-
र्मूर्तिरास्तां जयायोरसि स्रग्विणी ॥
(जगतीभेदेषु ११७१ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा मम—

न. भ. ज. र.

हसित——तामर——सनेत्र——सारसा
।।।, ऽ।।, ।ऽ।, ऽ।ऽ,
रजनिवल्लभमुखाऽलिकुन्तला ॥
स्मितवती पतिहितैकमानसा
सुकृतिनो हि दयिता प्रियंवदा ॥
(जगतीभेदेषु १४०० तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

त. य. त. य.

प्रह्लाम——रमौलौ रत्नोप—लक्लृप्ते
ऽऽ।, ।ऽऽ, ऽऽ। ।ऽऽ.

त-य-त-यैर्मणिमाला। गुहस्य स्कन्दस्य वक्त्रैः षड्भिः षड्भिश्च छन्ना यतिमतीत्यर्थः॥ ५८॥

धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ॥ ५९॥[1]

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता॥ ६०॥[2]

एते स्पष्टे। पादे यतिः॥ ६०॥

जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला॥
गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा-
मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती॥
(जगतीभेदेषु ७८१ तमोऽयं भेदः।)

१. उदाहरणान्तरं यथा मम—

त. भ. ज. र.

सास्ते पु——रत्रय——मतीत्य सुन्दरी
ऽ ऽ ।, ऽ । ।, । ऽ ।. ऽ । ऽ.
गीता ततस्त्रिपुरसुन्दरी इति॥
लोकानतीत्य ललते यतो हि सा
भक्तैरभाणि ललिताऽभिधानतः॥
(जगतीभेदेषु १२६७ तमोऽयं भेदः।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. ज. स. स.

परिशु——द्धवाक्य——रचनाऽ——तिशयं
। । ऽ, । ऽ ।, । । ऽ, । । ऽ,
परिषिञ्चती श्रवणयोरमृतम्॥
प्रमिताऽक्षराऽपि विपुलार्थवती
कविभारती हरति मे हृदयम्॥
(जगतीभेदेषु १७७२ तमोऽयं भेदः।)

ननभरसहिता महितोज्ज्वला ॥ ६१ ॥[1]

महिता पूजिता । श्रेष्ठेत्यर्थः । उज्ज्वलेति नाम । पादे यतिः ॥ ६१ ॥

पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ६२ ॥[2]

पञ्चभिरश्वैः सप्तभिश्च छिन्ना यतिमती वैश्वदेवी नाम ॥ ६२ ॥

अभ्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ ॥ ६३ ॥[3]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा मम—

न. न. भ. र.

अधिहृ—दयम—नादृत—सारसे

।।।, ।।।, ऽ।।, ऽ।ऽ.

तव पदमनुचिन्तयते हि यः ॥

भगवति ननु तस्य यशोध्वजः

स्फुरति च धिषणा स्फटिकोज्ज्वला ॥

(जगतीभेदेषु १४७२ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. म. य. य.

अर्चाम—न्येषां त्वं विहाया—मराणां

ऽऽऽ, ऽऽ ऽ ।ऽऽ, ।ऽऽ,

अद्वैतेनैकं विष्णुमभ्यर्च्य भक्त्या ॥

तत्राऽशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते

भ्रातः ! सम्पन्नाऽऽराधना वैश्वदेवी ॥

(जगतीभेदेषु ५७७ तमो भेदोऽयम् ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. भ. स. म.

या भक्ता—नां कलि—दुरिता—तप्तानां

ऽ ऽऽ, ऽ ।।, ।।ऽ, ऽऽऽ,

तापच्छेदे जलधरमाला नव्या ॥

भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले

अष्टिभिश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । मगण-भगणौ सगण-मगणौ च भवतः तल्ललधरमालानाम । चतुर्भिरष्टभिश्छिन्नेत्यनुपङ्गः । पैङ्गले त्वियमेव कान्तोत्पीडा ॥ ६३ ॥

इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥ ६४ ॥[1]

इह छन्दःशास्त्रेऽष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याहुर्वृद्धाः ॥ ६४ ॥

स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥ ६५ ॥[2]

स्वरैः षड्जादिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च यतिर्यत्र ॥ ६५ ॥

भवति नजावथ मालती जरौ ॥ ६६ ॥[3]

केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
(जगतीभेदेषु २४१ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. ज. भ. य.

धवल— यशोंशु—केन प—रिवीता
। । ।, । ऽ ।, ऽ । ।, । ऽ ऽ,
सकलजनाऽनुरागघुसृणाक्ता ॥
दृढगुणवद्धकीर्तिकुसुमौघै-
स्तव नवमालिनीव नृपलक्ष्मीः ॥

(जगतीभेदेषु १४४ तमोऽयं भेदः । पिङ्गलसूत्रमतेनेदमुदाहरणम् । एतच्छन्दोविषये वृत्तरत्नाकरपिङ्गलसूत्रयोर्नाम्नैव भेदः । अन्यत् सर्वं समानमेवेति तदेवोदाहरणं न्यासि मया ।

२. एतदुदाहरणान्तरं प्रमुदितवदनोदाहरणमेव । एकस्यैव च्छन्दसो नामद्वयं 'प्रमुदितवदना' 'प्रभा' इति च । नाऽत्र उदाहरणान्तरं न्यासि मया ।

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. ज. ज. र.

इहक—न्याऽच्यु- त केलि—कानन
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, ऽ । ऽ,
मधुरसौरभसारलोलुपः ॥
कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा-
मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥

पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ ६६ ॥

जभौ जरौ वदति पञ्चचामरम् ॥ ६७ ॥[1]

अभिनवतामरसं नजजाद्यः ॥ ६८ ॥[2]

स्पष्टम् । इदमेवान्ये ललितपदमाहुः । पादे यतिः ॥

तथा—

नयुगरयुगलं च गौरी मता ॥
पञ्चमुनी म्भौ सात्सयुता ललना ॥
ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ॥
द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥

अत्र वृत्तसङ्ख्या ४०९६ ॥ ६८ ॥

अथाऽतिजगती (१३)—

तुरगरसयतिनौं ततौ गः क्षमा ॥ ६९ ॥[3]

(जगतीभेदेषु १२९२ तमो भेदोऽयम् ।)

१. इदं छन्दो न दृष्टं पुस्तकान्तरेऽतो नोदाहरणान्तरं न्यासि मया।

२. उदाहरणान्तरं यथा साहित्याचार्य 'खिस्ते' इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणाम्—

न. ज. ज. य.

अभिन—वताम—रसं क—मलायाः
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, । ऽ ऽ.
करयुगवासमितं मृदुलायाः ॥
अहिपतितल्पगतं स्मरतात्तं
मदयति कामकलाकलनार्यम् ॥

(जगतीभेदेषु ८८० तमोऽयं भेदः ।)

(३) उदाहरणान्तरं यथा मम—

न. न. त. त. गु.

अनिश—मधिम—नोश्चित्त—लांचिन्त—ये
। । ।, । । ।, ऽ ऽ ।, ऽ ऽ ।, ऽ.
स्वनपि परशिवं भावयन्मज्जति ॥

न-न-त-त-गुरुभिः क्षमा । सप्तभिः षड्भिश्च तत्र यतिः । चन्द्रिकेत्यन्ये ॥६९॥

म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ७० ॥

त्रिभिर्दशभिश्च यतिर्यत्र सा ॥ ७० ॥

चतुर्ग्रहैरतिरुचिरा जभस्जगाः ॥ ७१ ॥

ज-भ-स-ज-गैश्चतुर्षु नवसु च यतावतिरुचिरा ॥ ७१ ॥

स रचयितुमलं भावनामात्रतो
जगदिदमखिलं तत्पुरः का क्षमा ॥

(अतिजगतीभेदेषु २३६८ तमोऽयं भेदः ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. न. ज. र. गु.

उत्तुङ्ग——स्तनक——लशाढ्य——योन्नता——ङ्गी
SSS. ।।।, ।S।, S।S, S.
लोलाक्षी विपुलनितम्बशालिनी च ॥
बिम्बोष्ठी नरवरमुष्टिमेयमध्या
सा नारी भवति मनःप्रहर्षिणीति ॥

(अतिजगतीभेदेषु १४०१ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा भट्टिकाव्ये—

ज. भ. स. ज. गु.

अभून्नृ——पो विबु——धसखः परन्त——पः
।S।, S।।, ।।S, ।S।, S.
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥ (भ. १-१)

(अतिजगतीभेदेषु २८०६ तमोऽयं भेदः ।)

वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् ॥ ७२ ॥[1]

वेदाश्चत्वारो रन्ध्राणि नव ॥ ७२ ॥

(उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ सगुरुकं चेत्) ॥ ७३ ॥[2]

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ॥ ७४ ॥[3]

स्पष्टम् । पञ्चभिरष्टभिश्चात्र यतिः ॥ ७४ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. त. य. स. गु.

व्यूढोर—स्कः सिंह—समाना—नतम—भ्यः

SSS, S SI, ISS, IIS, S.

पीनस्कन्धो मांसलहस्तायतबाहुः ॥

कम्बुग्रीवः स्निग्धशरीरस्तनुलोमा

भुङ्क्ते राज्यं मत्तमयूराऽऽकृतिनेत्रः ॥

(अतिजगतीभेदेषु १६३३ तमोऽयं भेदः ।)

२. कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति । अत एव नोदाहरणान्तरमस्य न्यासि मया ।

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

स. ज. स. ज. गु.

अमृतो—मिशीत—लकरे—ण लाल—यं-

IIS, ISI, IIS, ISI, S-

स्तनुकान्तिरोचितविलोचनो हरे ! ॥

नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी-

मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥

(अतिजगतीभेदेषु २७९६ तमोऽयं भेदः ।)

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ॥ ७५ ॥[1]

अश्वाः सप्त, ऋतवः षट्। इयं क्षमैव आचार्यो मतभेदेन संज्ञान्तरार्थं पुनरूचे ।

तथा—

यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ॥

तभौ स्जगावृतिरुचिराम्बुधिग्रहैः ॥

भरतमतेनेयमेव पूर्वं रुचिरोक्ता ।

नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्तुलोकैः ॥

षड्भिः समभिश्च यतिः ॥

ऋतुमुनियतिर्विद्युन्नभौ तौ गुरुः ॥

अत्र वृत्तसङ्ख्या =१६२ ॥ ७५ ॥

अथ शक्करी (१४)—

म्तौ न्सौ गावसग्रहविरतिरसम्बाधा ॥ ७६ ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा—

न. न. त. त. गु.

शरद—नृतरु—चश्चन्द्रि—काशालि—ते

।।।, ।।।, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ.

दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।

विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं

त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥

(अतिजगतीभेदेषु २२६८ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. त. न. स. गु. गु.

मध्यस्त्वाद्यु—गौरि द्रु—मयन—नरित्वं—छि—न्ना

ऽऽऽ, ऽऽ।, ।।।, ।।ऽ, ऽ, ऽ.

हत्वा तत्सैन्यं करितुरगपदं हत्वा ॥

येनाऽसम्बाधा स्थितिरजनि विनष्टानां

म-त-न-स-गणैर्गुरुभ्यां चासम्बाधा नाम । अक्षैर्वाहीन्द्रियैः पञ्चभिः ग्रहैर्नवभिश्च यतिर्यत्र सा तथा ॥ ७६ ॥

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ ७७ ॥

स्वराश्च स्वराश्चेत्येकशेषे सप्तभिः सप्तभिश्च यतिर्भवति ॥ ७७ ॥

ननभनलघुगैः प्रहरणकलिता ॥ ७८ ॥

पूर्वोक्तैव यतिः ॥ ७८ ॥

सर्वोर्वीनायः स जयति नृपतिर्मुञ्जः ॥

(शक्करीभेदेषु २०१७ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. न. र. स. ल. गु.

फणिप—तिवल—यं जटा—मुकुटो—ज्ज्व—लं

।।।, ।।।, ऽ।ऽ, ।।ऽ, ।, ऽ

मनसिजमथनं त्रिशूलविभूषितम् ॥

स्मरसि यदि सखे ! शिवं शशिशेखरं

भवति तव तनुः परैरपराजिता ॥

(शक्करीभेदेषु ५०८२ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न. न. भ. न. ल. गु.

सुरमु—निमनु—जैरुप—चितच—र—णां

।।।, ।।।, ऽ।।, ।।।, ।, ऽ

रिपुभयचकितत्रिभुवनशरणाम् ॥

प्रणमत महिषासुरवधकुपितां

प्रहरणकलितां पशुपतिदयिताम् ॥

(शक्करीभेदेषु ८१२८ तमोऽयं भेदः ।)

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ७९ ॥[1]

त-भ-ज-जा गणा गुरू चेति वसन्ततिलका ॥ ७९ ॥

सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ॥ ८० ॥

काश्यपेन मुनिनेयं वसन्ततिलकैव सिंहोन्नतेति संज्ञान्तरोक्तिः॥८०॥

उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन ॥ ८१ ॥[3]

सैतवेन त्वाचार्येणेयमुद्धर्षिणीत्युक्ता—

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

त. भ. ज. ज. गु. गु.

उद्धर्षि—णी जन—दृशां स्त—नभार—गु-र्वी

ऽऽ।, ऽ।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ, ऽ.

नीलोत्पलद्युतिमलिम्लुचलोचना च ॥

सिंहोन्नतत्रिकतटी कुटिलाऽलकान्ता

कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभाऽर्त्ता ॥

(शक्करीभेदेषु २९३३ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं निरुक्तमेव । तथाऽपि रसिकजनमनोविनोदनाय पद्यान्तरं लिख्यते । तथा ध्वन्यालोकलोचने श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्यगुरोः कविसहृदयचक्रवर्त्तिनो भट्टेन्दुराजस्य—

इन्दीवरद्युति यदा बिभृयां न लक्ष्म
स्युर्विस्मयैककुहृदोऽस्य यदा विलासाः ॥
स्यान्नाम पुण्यपरिणामवशात्तदानीं
कौरीकपोलतलकोमलकान्तिरिन्दुः ॥

३. एतस्याऽपि पूर्वोक्तमेव । तथाऽपीदं श्रुतिगोचरीक्रियताम् । यथा न्यायवाचस्पतिरुद्रकवेः—

कस्तूरिकाहरिण ! मुञ्च वनोपकण्ठं
मा सौरभेण कुसुमैः सुरभीकुरुष्व ॥
आस्तां वरो ननु किरातशराऽभिपाता-
त्त्राताऽपि हन्त भविता भवतो दुरापः ॥

इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ॥ ८२ ॥[1]

गुरुयुगलसहितैर्भ-ज-स-नैः ॥ ८२ ॥

द्विःसप्तच्छिदलोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ॥८३॥[2]

द्विर्द्विवारं सप्तसु छित् छेदो यतिर्यस्याः साऽलोला नाम ॥

तथा—

ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।
लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा साहित्याचार्यखिस्तेनारायणशास्त्रिणाम्—

भ. ज. स. न. गु. गु.

इन्दुव—दनाक—मलको—मलश—री—रा
ऽ । ।, । ऽ ।, । । ऽ, । । ।, ऽ, ऽ.

मञ्जुवचना मदनमोहनविलासा ॥
कं न वशयेन्मुनिवरं नयनलीला-
वीक्षणलवैरपि हठाच्चतुरवाचा ॥

यथा वा मम—

कुन्दरदना कुटिलकुन्तलकलापा
मन्दमृदुलस्मितवती कमलनेत्रा ॥
सुन्दरसरः परिसरे विहरमाणा
इन्दुवदना मनसि सा युवतिरास्ते ॥

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म. स. म. भ. गु. गु.

मुग्धे ! यौ—वनल—क्ष्मीर्विद्यु—द्विभ्रम—लो—ला
ऽ ऽ ऽ, । । ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ । ।, ऽ, ऽ.

त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ॥
तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे
श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥

(शक्करीभेदेषु २०९७ तमो भेदोऽयम् ।)

त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।
मध्यक्षामा युगदशविरामा म्भौ न्यौ गौ ॥

इदमेव कुटिलमित्यन्ये ।

नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥
सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।
नजभजगैर्गुरुश्च वसुपट् कुमारी ॥
नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेशरम् ॥

अत्र वृत्तसङ्ख्या १६३८४ ॥ ८३ ॥

अथाऽतिशाकरी (१५)—

द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला ॥ ८४ ॥[1]

द्विगुणिता हयाः सप्त लघवो यत्र सा तथा । अथ तदनन्तरं गुरुर्गुर्वन्ताश्चतुर्दश लघवः शशिकलेत्यर्थः । इयमेव पैङ्गले ननननसैश्चन्द्रावर्ता नामोक्ता । अत्र सप्तभिरष्टभिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ॥ ८४ ॥

स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ ८५ ॥[2]

इयं शशिकलैव रसेषु षट्सु नवसु यतौ स्रगिति संज्ञिता मालेत्यर्थः ॥८५॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न.	न.	न.	न.	स.
मलय—	—जातिल—	—कतनु—	—दितरा—	—शिकला
। । ।,	। । ।,	। । ।,	। । ।,	। । ऽ.

व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ॥

सरसिजनयनहृदयसलिलनिधि
व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥

(अतिशाकरीभेदेषु १६३८४ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा तत्रैव—

अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी
प्रदिनपलतिरनपगतपरिमला ॥
स्रगिव नियत विलसदनुपमरसा
मुमुरि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥

वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ ८६ ॥[1]

अष्टसु सप्तसु च यतावियमेव शशिकला मणिगुणनिकरसंज्ञितेति। यतिभेदेन संज्ञान्तरद्वयमुक्तम् ॥ ८६ ॥

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ८७ ॥[2]

भोगिभिर्नागैरष्टभिर्लोकैर्भूरादिभिः सप्तभिर्यताविति शेषः। 'नागलोकैः' इति रुचिरः पाठः ॥ ८७ ॥

भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥ ८८ ॥[3]

---

१. एतदुदाहरणान्तरमपि तत्रैव—

नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति-
रमितमहिमभरसहजनिवसतिः ॥
अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः
सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥

२. उदाहरणान्तरं यथा महाकविक्षेमेन्द्रस्य—

न.	न.	म.	य.	य.
ननन—	—नमय—	—वाणी मे—	—खलाक्ष—	—ष्टिकाले
।।।,	।।।,	ऽऽऽ,	।ऽऽ,	।ऽऽ.

परिचलदिव शीलं नोत्सृजन्ती दुकूलम् ॥
तृणलवचलनेऽपि स्वैरिणी शङ्कमाना
दिशि दिशि कृतदृष्टिर्मालिनी कस्य नेष्टा ॥
(अतिशक्करीभेदेषु ४६७२ तमोऽयं भेदः ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा साहित्याचार्यखिस्ते श्रीनारायणशास्त्रिणाम्—

न.	ज.	भ.	ज.	र.
भज भ—	—ज शङ्क—	—रं गिरि—	—जया स—	—मन्वितं
।।।,	।ऽ।,	ऽ।।,	।ऽ।,	ऽ।ऽ.

त्यज भवबन्धनं विरसताऽवसानकम् ॥
उपनिषदां मतं मनसि धेहि सन्ततं
गुरुकृपया सदा भवतु ते प्रभद्रकम् ॥
(अतिशक्करीभेदेषु ११९८४ तमोऽयं भेदः ।)

रसहितौ रगणयुक्तौ। सप्तस्वष्टसु च यतिः ॥ ८८ ॥

सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥ ८९ ॥[1]

शरेषु पञ्चसु दशसु च यतौ स-ज-न-न-यैरेला नाम ॥ ८९ ॥

म्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ९० ॥[2]

यान्तावन्ते यगणयुक्तौ।

तथा—

मा वाणा स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ॥
नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरम् ॥
चन्द्रलेखाभिधा रौ म्यौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥
ननतभरकृताङ्गैः स्वरैरुपमालिनी ॥

अत्र वृत्तानि ३२७६८ ॥ ९० ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा पत्रिकायाम्—

स. ज. न. न. य.

यदि को—पिनी प्र—भवति नदुप—रि कान्ते !
। । ऽ, । ऽ ।, । । ।, । । ।, ।, ऽ ऽ.
दृढबन्धनं घटय भुजलतिकया मे ॥
सहसा कुरु प्रखरनयनशरघातं
रदनच्छदावय दश सुमुखि ! यथेच्छम् ॥
(अतिशक्वरीभेदेषु ८१७२ तमोऽयं भेदः।)

२. उदाहरणान्तरं यथा साहित्याचार्यलिखिते श्रीनारायणशास्त्रिणाम्—

म. र. म. य. य.

जाह्नव्यो—र्मीयशो—भा स्वाभा-तिशुभ्रा—शुकाभा
ऽ ऽ ऽ, ऽ । ऽ, ऽ ऽ ऽ, । ऽ ऽ, । ऽ ऽ.
दैत्यानां मुण्डजातैर्हारावली शोभते सा ॥
आशा यत्राम्बभूवन्भर्गस्य नेपथ्यरम्ये
शोभां भव्यां विधत्ते भालिकयां चन्द्रलेखाम् ॥
(अतिशक्वरीभेदेषु ४६२५ तमोऽयं भेदः।)

अथाऽष्टिः (१६)—

अत्रिनगैः स्वरात्खमृषभगजविलसितम् ॥ ९१ ॥[1]

औ च त्रयो नाश्च गुरुश्च तैरिति विग्रहः, स्वरात्सप्तमात्परं खं विरामो यदि तदेति शेषः। सप्तसु यतिः। पादान्ते च यतिः प्राप्तवति सा नोक्ता। स्वरात्परं खं शरीरच्छिद्रनवकं यतिस्थानमिति शेष इति वार्थः। ऋषभेत्यादि सर्वं नाम ॥ ९१ ॥

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ ९२ ॥[2]

गयुक्तैर्गुरुयुक्तैः ॥

तथा—

चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ॥
जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

भ.	र.	न.	न.	न.	गु.
यो हरि—	—रुच्चखा—	—न खर—	—तरन—	—खशिख—	—रै-
S I I,	S I S,	I I I	I I I,	I I I,	S

दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् ॥
किन्विह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान्
कंसनिदेशदप्यदृषभगजविलसितम् ॥
(अष्टिभेदेषु ३२७२७ तमोऽयं भेदः।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न.	ज.	भ.	ज.	र.	गु.
स्फुरतु—	—ममाऽऽन—	—नऽय न—	—नु वाणि—	—नीति र—	—म्यं-
I I I,	I S I,	S I I,	I S I,	S I S,	S.

तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ॥
भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्द
सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
(अष्टिभेदेषु ११९८४ तमोऽयं भेदः।)

सङ्कथिता भरौ नरनगाश्च वीरललिता ।
पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ॥
अत्र सङ्ख्या ६५५३६ ॥ ६२ ॥

अथाऽत्यष्टिः (१७)—

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ ९३ ॥[1]
रसैः षड्भी रुद्रैरेकादशभिश्छिन्ना यतिमती ॥ ६३ ॥
जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ ९४ ॥[2]
वसुभिरष्टभिर्ग्रहैर्नवभिश्च यतिमती ॥ ६४ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा जयदेवस्य—

य. म. न. स. भ. ल. गु.

दुराले—कस्तोक—स्तवक—नवका— शोकक—लि—का-
I S S, S S S, I I I, I I S, S I I, I, S,
विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ॥
अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिश्चूतानां सखि शिखरिणीयं सुखयति ॥
(अत्यष्टिभेदेषु ५९३३० तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा जयदेवस्यैव—

ज. स. ज. स. य. ल. गु.

दृशौ त—व मदा—लसे व—दनमि—न्दुमत्या—स—दं
I S I, I I S, I S I, I I S, I S S, I, S
गतिर्जननमोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ॥
रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा—
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि ! पृथ्वीगता ॥
(अत्यष्टिभेदेषु ३८७५० तमो भेदोऽयम् ।)

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ ९५ ॥[1]

दिशो दश, मुनयः सप्त। दिशो मुनयश्चेति समाहारे छन्दोविशेषणम्। यतिस्थानत्वेन च तत्सङ्ख्याकाक्षररूपता विवक्षिता। दिङ्मुनिभिर्वंशपत्रपतितमिति एकं वा पदम्। यतिपदस्य मध्यमस्य लोपेन वा समासः। तत्र यतिस्थानमिति वाऽध्याहारः। दिङ्मुनियतीति पदेऽन्त्यपदलोप इति केचित्। लुप्तविभक्त्यन्तमित्यन्ये। तदुभयं चिन्त्यम्।

रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥ ९६ ॥[2]

षट्सु चतुर्षु सप्तसु च त्रिषु स्थानेषु यतौ हरिणी-नाम ॥ ९६ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

भ. र. न. भ. न. ल. गु.

अयकु—रुष्व क—र्म सुकृ—तं यदि परदि—व—से

S I I, S I S, I I I, S I I, I I I, I, S,

मित्र ! विधेयमस्ति भवतः किमु चिरयसि तत् ॥

जीवितमल्पकालकलनालघुतरतरलं

नश्यति वंशपत्रपतितं हिमसलिलमिव ॥

(अत्यष्टिभेदेषु ६४९८२ तमो भेदोऽयम्।)

२. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

न. स. म. र. स. ल. गु.

न सम—रसना— काले मो—गाश्चलं—चनयौ—च—लं

I I I, I I S, S S S, S I S, I I S, I, S,

कुरुत सुकृतं यावन्नेयं तनुः प्रविशीर्यते ॥

किमपि कलना कालस्येयं प्रधावति सत्वरा

तरुणहरिणीसन्त्रस्तेव प्लवप्रविसारिणी ॥

(अत्यष्टिभेदेषु ४६११२ तमो भेदोऽयम्।)

मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत् ॥९७॥[1]

म-भ-न-त-त-गा-गैर्मन्दाक्रान्ता । जलधिषडगैश्चतुर्भिः षड्भिरगैः पर्वतैः सप्तभिः ॥ ६७ ॥

हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम् ॥ ९८ ॥[2]

सप्तभिर्दशभिश्च यतिः ॥ ६८ ॥

मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ॥ ९९ ॥[3]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा मम—

म. भ. न. त. त. गु. गु.

नानाऽऽदले—पत्रक—रणच—णा चारु-वर्णोज्ज्व-ला-ङ्गी
ऽ ऽ ऽ, ऽ । ।, । । ।, ऽ ऽ ।, ऽ ऽ ।, ऽ, ऽ

नानाभावाकलितरसिकश्रेणिकान्ताऽन्तरङ्गा ॥
मुग्धस्निग्धैर्मृदुमृदुपदैः क्रीडमाना पुरस्ताद्
मन्दाक्रान्ता भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥

(अत्यष्टिभेदेषु १८९२९ तमो भेदोऽयम् ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

न. ज. भ. ज. ज. ल. गु.

निजभु—जवीर्य—शालगु—णविक्र—मकीर्ति—म-रैः
। । । । ऽ ।, ऽ । । । ऽ ।, । ऽ ।, ।, ऽ

प्रविदधता सुधांशुधवलं भवता भुवनम् ॥
कथय कथं कृतेयमतिरागवती जनता
चरितनवैर्भव तव कस्य न नर्कुटकम् ॥

(अत्यष्टिभेदेषु ४६२४० तमो भेदोऽयम् ।)

३. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. ज. भ. ज. ज. ल. गु.

कनद—लके स—मं मधु—र भाष—ण मोद—क-रं
। । ।, । ऽ । ऽ । ।, । ऽ ।, । ऽ । । , ऽ

मधुरमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् ॥

मुनयः सप्त, गुहस्य स्कन्दस्य कानि मुखानि षट्, अर्णवाश्चत्वारस्तैः कृता यतिर्यत्र तन्नर्कुटकमेव कोकिलकं वद ब्रूहीति शिष्योपदेशः। यतिभेदेन तस्यैवान्या संज्ञेति ज्ञेयम् ॥

तथा—

रसयुगहययुङ्नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ॥
भवेत्कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ॥
ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ॥

अत्र वृत्तसंख्या १३१०७२ ॥ ९९ ॥

अथ धृतिः (१८)—

स्याद् भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ॥१००॥[1]

भूतानि पञ्च, ऋतवः षट्, अश्वाः सप्त ॥

तथा—

मात्सो जौ भरसंयुतौ करिबाणकैर्हरिणप्लुतम् ॥
यदिह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ॥
पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तसरचिता ॥
सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसततसाः ॥

अलिललितद्युति रविसुतावनकोकिलकं
नतु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥
(अत्यष्टिभेदेषु ५६२४० तमोऽयं भेदः ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा—

म.	त.	न.	य.	य.	य.
धन्यानामे	ताः कु	सुमित	लतावे	ल्लितोत्फु	ल्लवृक्षाः
SSS,	SSI,	III,	ISS,	ISS,	ISS,

सोत्कण्ठं कूजत्परभृतकलालापकोलाहलिन्यः ॥
मध्वादौ माद्यन्मधुकरकुलोद्गीतझङ्काररम्या
ग्रामान्तस्रोतः परिसरभुवः प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥[1]
(धृतिभेदेषु ३७८२७ तमो भेदोऽयम्)

तर्काः षट् ।

वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ॥

वर्णाश्चत्वारः ।

भाद्रननासौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ॥

शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सौ जसौ रो मश्चेत् ॥

मासा द्वादश ।

अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केशरम् ॥

अर्थाश्चत्वारः ।

म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।

अत्र वृत्तानि २६२१४४ ॥ १०० ॥

अथाऽतिधृतिः (१६)—

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥१००॥[1]

द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः ।

तथा—

नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स पञ्चचामरः ॥

रसत्वश्वैर्म्यौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥

भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ॥

वृत्तं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्न्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः ॥

इयं छाया ख्याता ऋतुरसहयैर्यौ मनसा भ्तौ गुरुः ॥

रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा सिद्धान्तशिरोमणौ—

म. स. ज. स. त. त, गु.

ये याताऽ-धिकमा——सहीन—दिवसा येन्याऽपि तन्त्रेऽत्र—के

ऽऽऽ, ।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ

तेषामन्यतमेन यो दिनगणान्मूतेऽत्र कल्पे गतान् ॥

गोसिद्धस्फुटयुक्तिकल्पकसुदृग्गणितादिकोऽपि

तस्याऽस्वपविदो विदो निगदते शार्दूलविक्रीडितम् ॥

(कलिगृहीतेषु १४९३२७ तमोऽयं भेदः)

इनाश्वैर्यौयभनयजजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी ॥
गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत्समुद्रतता ॥
अत्र वृत्तानि ५२४२८८ ॥ १०१ ॥

अथ कृतिः (२०)—

ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनय-
युता भ्लौ गः सुवदना ॥१०२॥[1]

सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ १०२ ॥

त्री रजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥ १०३ ॥[2]

त्रिवारं रगणजगणौ गुरुलघू चेदेतादृशेन लक्षणेन वृत्तं नाम । गुरुलघुक्रमेणेत्यर्थः । अत्र पादान्ते यतिः । "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" (पा० सू० ६–३–१११) इति त्रिरित्यत्र दीर्घः ॥

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म.	र.	भ.	न.	य.	भ.	ल.	गु.
प्रत्याहृ—	त्येन्द्रिया–	–णि त्वदि—	तरवि—	षयात्मा—	–साम्प्रन—	–य–	–ना
SSS,	SIS,	SII,	III,	ISS,	SII,	I,	S

त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोल्लसत्पुलका ॥
आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका
कामार्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सखी ॥
(कृतिभेदेषु ४६६८२२ तमोऽयं भेदः ।)

2. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

र.	ज.	र.	ज.	र.	ज.	गु.	ल.
जन्तुमा—	त्रदुःख—	–कारि क—	–र्म निर्मि–	–तं भव—	–त्यनर्थ—	–हे–	–तु
SIS,	ISI,	SIS,	ISI,	SIS,	ISI,	S	I

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ॥
विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥
(कृतिभेदेषु ६९९०५१ तमोऽयं भेदः ।)

तथा—

रस्रैरश्वैरश्वैर्यममननतलगैर्गेन शोभैयमुक्ता ॥

अत्र सङ्ख्या १०४८५७६ ॥ १०३ ॥

अथ प्रकृतिः (२१)—

म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनि-

यतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥ १०४ ॥[1]

म-र-भ-नै-र्यगणत्रयेण च स्रग्धरा त्रिवारं मुनिषु यतियुक्ता सप्तसु सप्तसु सप्तसु यतिमतीत्यर्थः ।

तथा—

सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणो जगणास्त्रयश्च रः ॥

अन्येषां मते सिद्धकमिति संज्ञितमेतत् ।

अत्र सङ्ख्या २०९७१५२ ॥ १०४ ॥

अथाकृतिः (२२)—

भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्क-

विरमं हि भद्रकमिति ॥ १०५ ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा सुवृत्ततिलके—

म. र. भ. न. य. य. य.

गारार—म्भानुभा—वप्रिय—परिच—यया स्व—र्गरा—ज्यानां

SSS, SIS, SII, III, ISS, ISS ISS,

र्लभ्यं [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ! [illegible] ॥

([illegible] २०९७१५२ [illegible] ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

[illegible] न [illegible] ।

भ. र. न. र. न. र. न. गु.

[illegible]

SII, SIS, III, SIS, III, SIS, III, S,

तथा—

सप्तभकाररुतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ॥.

अत्र वृत्तानि ४१९४३०४ ॥ १०५ ॥

अथ विकृतिः (२३)—

यदिह नजौ भजौ भ्जभलगा-

स्तदश्वललितं हरार्कयतिमत् ॥ १०६ ॥[१]

हराः ११. अर्काः १२ ॥ १०६ ॥

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ नलिगति

भवति वसुशरदशयतियुता ॥ १०७ ॥[२]

भक्तिभरावनम्रशिरसः प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ॥

ते परमेश्वरस्य पदवीमवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं

मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुनर्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

(आकृतिभेदेषु १९२०७११ तमोऽयं भेदः ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

न.	ज.	भ.	ज.	भ.	ज.	भ.	ल.	गु
पवन	विधूत	वीचिच	पलं वि	लोक्य	ति जीवि	तं तनु	भृ	तां
।।।,	।ऽ।,	ऽ।।,	।ऽ।,	ऽ।।,	।ऽ।,	ऽ।।,	।,	ऽ

वपुरपि हीयमानमनिशं जरावनितया वशीकृतमिदम् ॥

सपदि निपीडनव्यतिकरं यमादिव नराधिपान्नरपशोः

परवनितामवेक्ष्य कुरुते तथाऽपि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(विकृतिभेदेषु २८६१४८४ तमोऽयं भेदः ।)

२. उदाहरणान्तरं यथा तत्रैव—

म.	म.	त.	न.	न.	न.	न.	ल.	गु.
हयं म	त्यं पीत्वा	नारीस्ख	लितग	तिरति	शयर	सिकहृ	द	या
ऽऽऽ,	ऽ ऽ ऽ,	ऽऽ।,	।।।,	।।।,	।।।,	।।।,	।,	ऽ.

वसवोऽष्टौ पञ्चदश च तेषु यतिमती । अष्टमे पञ्चदशे च वर्णे यतिः कार्येत्यर्थः । न तु पञ्चसु दशसु चेत्यर्थः । "मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौग् वसुपञ्चदशकौ" (पिं० सू० ७-२८) इति सूत्रे द्विवचननिर्देशात् । अन्यथा हि बहुवचनं स्यात् । अन्यैस्तु वाजिवाहनमेतदुक्तम् ॥

अत्र सङ्ख्या ८३८८६०८ ॥ १०७ ॥

अथ सङ्कृतिः (२४)

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ

भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥ १०८ ॥[1]

भूतानि पञ्च, मुनयः सप्त, इनाः सूर्या द्वादश । अत्र पैङ्गले द्वादशसु द्वादशसु च यतिरुक्ता ॥

अत्र सङ्ख्या १६७७७२१६ ॥

अथाऽतिकृतिः (२५)—

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्मौ ननना न्गा-

मत्ताक्रीडा लोकैर्दृष्टैर्मुदनखिलविटजननमनि कुरुते ॥
वीतव्रीडाऽश्लीलालापैः श्रवणसुखसुभगसुललितवचना
नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविक्षेपैः कलमणितविविधविहगकुलरुतैः ॥

(विकृतिभेदेषु ८१९४०८९ तमो भेदोऽयम् ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

भ.　न.　न.　स.　भ.　भ.　न.　य.

माधव ! मुग्धमृ—गीदृश—मेतां—कातर—दृष्टि—ललन—मनोरैः

S I I.　S S I,　I I I,　I I S.　S I I,　S I I,　I I I,　I S S.

सन्ततमुपेता मलयजनलिनैः प्रज्वलितोऽप्यधिगततनुदाहा ॥
पञ्चशरवाणैर्विरचितनिधना दैवतरश्मिसरसपरिकीर्णै-
र्निःश्वसती सा कुसुमितविपिने भ्रमरनिनादनिनादिनि तन्वी ॥

(संकृतिभेदेषु ४१५४२३३ तमोऽयं भेदः ।)

विपुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ॥ १०९ ॥

इषवः पञ्च, शराः पञ्च, वसवोऽष्टौ, मुनयः सप्त। एतेषु विरतिर्यस्याः सा तथा।

अत्र सङ्ख्या ३३५५३४३२ ॥

अथोत्कृतिः (२६)—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ ११० ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

भ. म. स. भ. न.

या कपि—लाक्षी पि—ङ्गलके—शीकलि—रुचिर-

ऽ I I ऽ ऽ ऽ, I I ऽ, ऽ I I, I I I,

न. न. न. गु.

सुदिन—मनुन—यकटि—ना

I I I, I I I, I I I, ऽ,

दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ॥
आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितहृदया
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता ॥

(अतिकृतिभेदेषु १६७७३९१ तमोऽयं भेदः।)

२. उदाहरणान्तरं यथा—

म. म. त. न. न.

हेलोद—न्यच्च—त्पादप्र—कटाव—कटन

ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ I, I I I, I I I,

न. र. स. ल. ग.

टनभ—रोरण—त्करता—ल-कः

I I I, ऽ I ऽ, I I ऽ, I, ऽ

वसवः ८, ईशाः ११, अश्वाः सप्त । एतैश्छेदेन यत्या युक्तम् ॥११०॥

मो नाः षट् सगगिति यदि
नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ॥ १११ ॥[1]

मो मगणः, षट् नाः नगणः सगणः गो गुरुः पुनर्गुरुश्च नवभिः भः पुनः षड्भिः पञ्चभिश्च यत्या युतमपवाहकसंज्ञम् ॥
अत्र वृत्तसङ्ख्या ६७१०८८६४ ॥ १११ ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकाया-
मुक्तादिप्रकरणम् ।

इदानीं समवृत्तप्रसङ्गेन समवृत्तरूपान्दण्डकानाह—

यदि ह नयुगलं ततः सप्तरेफा-
स्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ॥ ११२ ॥

चारुप्रेहच्चूडार्हः स्तुतिनरलनवकिसलयस्तरङ्गितहारश्रृन ॥
स्त्यजागतीभिर्भकत्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः ।
पायाद्धरिकिन्दन्कालिन्दीउद्धृतनिजवसतिवृन्दकुजनविजृम्भितम् ॥
(उत्कृतिभेदेषु २३८५४८७९ तमोऽयं भेदः ।)

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोहर्नो—

म. न. न. न. न.
श्रीकण्ठं—त्रिपुर—दहन—मदन—किरण-
S S S, I I I, I I I, I I I, I I I,

न. न. न. गु. गु.
शकल—ललित—शिरसं—ह-रं
I I I, I I I, I I S, S, S.

भूरीशं हतमुनिमनामलिन्दुवदनलितचरणयुगमीशानम् ॥
नवीनं शरणगमनमद्रिपतिदुहितृमदनविरहकरमागर्भं
तं वन्दे भवभयमितनलिननयनविनतसुतभुजगमुना कुरुन् ॥
(उत्कृतिभेदेषु १०३८८९०१ तमोऽयं भेदः ।)

यदीति यदेत्यर्थेऽव्ययम्। हेति प्रसिद्धार्थेऽव्ययं वा। नयुगलं नगणद्वयं ततस्तदनन्तरं सप्त रगणाः, स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः। इदमेवोदाहरणं पदे। इयं च संज्ञा रातमाण्डव्यव्यतिरिक्तपिङ्गलादिमतेन। ताभ्यां त्वेतस्य संज्ञान्तरमकारि॥ ११२॥

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णव-
व्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः॥ ११३॥

यद्यपि प्रतिचरणं विवृद्धो रेफो रगणो येषु ते तथेति व्युत्पत्त्या प्रथमे पदे नौ ततोऽष्टौ रेफाः, द्वितीये नव, तृतीये दश, चतुर्थे एकादशेति वृद्धिरित्यर्थः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थान्तरविरोधात्प्रतिदण्डकं चरणेषु विवृद्धा रेफा येष्विति विग्रहेणोत्तरोत्तरदण्डकेषु चरणचतुष्टयेऽप्येकैकरेफवृद्धिरित्यर्थाश्रयणेन ग्रन्थान्तराऽविरोधः कार्यः। ततश्च नाभ्यां रगणाष्टकेन च घटितपादोऽर्णाख्यो दण्डकः, रगणनवकेनाऽर्णवः, दशभिर्व्यालः, एकादशभिर्जीमूतः, द्वादशभिर्लीलाकरः, त्रयोदशभिरुद्दामः, चतुर्दशभिः शङ्खः। सर्वत्रादौ नगणद्वयं कार्यम्। आदिशब्दात्पञ्चदशादिरगणैराराम-सङ्ग्राम-सुराम-वैकुण्ठ-सोत्कण्ठ-सार-कासार-विस्तार-संहार-नीहार-मन्दार-केदार-साधार-सत्कार-संस्कार-माकन्द-गोविन्द-सानन्द-सन्दोह-नन्देत्येवमादिनामका एकैकरगणवृद्ध्या नद्वयोत्तरैकत्रिंशदधिकशतत्रयरगणघटितैकोनसाहस्राक्षरपादपर्यन्तं कविप्रयोगानुसारेण दण्डका ज्ञेयाः। यदाहुः—

एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकास्त्रयः प्रोक्ताः।
वर्णत्रिकगणवृद्ध्या नद्वितयाद्या महामतिभिः॥ इति।

तथा च रगणघटितदण्डकाः पञ्चत्रिंशत्यधिकशतत्रय (३३५) सङ्ख्याका भवन्ति। एवं यगणादिघटितदण्डका अपि। तत्र रीतिप्रदर्शनायोदाहरणं ममैव यथा—

त्रिभुवनसुखहेतवे वादमुख्यामरप्रार्थनासार्थनादर्थिचिन्तामणे!
दशरथकृतयागसौभाग्यतस्तत्तनूजन्मतास्थापितश्रौतमार्गार्गल!॥
मुनिवनगतताटकाकण्टकीमूलकुद्दालितस्वीयबाणावले! राघव!
कुशिकयजनसिद्धये व्योम कृत्वा शरैश्चण्डवृष्टिप्रपातोऽसि हन्तुं रिपून्॥
एवमर्णादिष्वप्युदाहार्यम्॥ ११३॥

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो-
दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ॥ ११४ ॥

नगणद्वयादुत्तरभाविभिः सप्तभिर्यगणैर्धीरबुद्धिभिः कविभिः प्रचितकसंज्ञको दण्डक उक्तः । प्रचितक इति समभिधा नाम यस्येति विग्रहः ! अत्रापि पूर्ववदेकैकयगणवृद्ध्या दण्डकाः कार्याः । यैरित्युपलक्षणम् । अष्टभिरपि गणैः कविप्रयोगानुरोधाद्भोगावलीविरुदावल्यादिषु दण्डकानामिष्टत्वात् यद्यपि 'शेषः प्रचितः' (पिं०सू०८–३६) इति सूत्रं वृत्तिकृता रेफाष्टकादिरचितदण्डकपरं शेषशब्दमङ्गीकृत्य रगणघटितानामेव चण्डवृष्टिप्रपातोर्ध्वभाविनां 'प्रचित' इति सामान्यसंज्ञाभिधानार्थतया व्याख्यातम् । अत एव चाह सः—

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः, प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ॥ स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काममन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः, भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैस्तत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥ इति

तथापि यगणादिदण्डकानामपि कविप्रयुक्तत्वादुक्तरगणरचितदण्डकव्यतिरिक्तयादिकृतदण्डकानामेव शेषशब्दोद्दिष्टानां प्रचितकसंज्ञाज्ञापनार्थतां सूत्रस्याभिप्रेत्य व्याख्यात्रन्तरकृतव्याख्यामनुसरतैवमवादि केदारेणेत्यदोषः । सर्वेषु दण्डकेषु पादान्ते यतिः । श्रुतिसौकर्येण अन्येऽपि दण्डका अन्यैरुक्ताः । यथा—

नयुगलगुरुयुगावेवं प्रकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र
  बध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा ॥
यत्र रेफान्कविः स्वेच्छया पाठसौभाग्यसापेक्षया—
  रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥
  लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया
    स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः ॥
  स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः
    कविः स दण्डकः स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी ॥

सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह

प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तबकम् ॥

यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो

विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रान्तनामा ॥

एवं मेघमालाकुसुमस्तरणोत्तरकामबाणादयो दण्डकाः षड्विंशत्यक्षराधिकाक्षरपादाः कविप्रबन्धानुसारेण ज्ञेयाः। षड्विंशत्यक्षरन्यूनतायां तु पूर्वोक्तासु जातिष्वेवान्तर्भावो यथायोगं भवति ॥ ११४ ॥

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां-
वृत्तरत्नाकरटीकायां समवृत्ताध्यायस्तृतीयः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

एवं समवृत्तान्यभिधायाऽधुना अर्धसमान्याह—

विषमे यदि सौ सलगा दले

भौ युजि भाद् गुरुकावुपचित्रम् ॥ १ ॥[1]

विषमे दले प्रथमे तृतीये च पादे सौ सगणद्वयं सलगाश्च सगणलघुगुरवः, युजि समे द्वितीये चतुर्थे च पादे भौ भगणौ पुनर्भगणस्ततो

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

स. स. स. ल. गु.

सुरवै—रिपु—स्तनुतां—मु—दं

। । S, । । S, । । S, ।, S.

भ. भ. भ. गु. गु.

हेमवि—भांशुक—चन्दन—लि-प्तम् ॥

S । ।, S । ।, S । ।, S, S.

गगनं चपलामिलितं यथा

शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥

द्वौ गुरु तदोपचित्रं नाम । अर्धसमत्वाद् द्वितीयार्धमप्येवमेवोदाहार्यम् । एवमग्रेऽपि ॥ १ ॥

भत्रयमोजगतं गुरुणी चे-
द्युजि च नजौ ज्यगुतौ द्रुतमध्या ॥ २ ॥[१]

ओजगतं विषमपादगतं भगणत्रयं गुरुणी चेद् द्वे अक्षरे, युजि समपादे ज-य-गणपरौ न-गणज-गणौ चेत्सा द्रुतमध्या नाम । उपचित्राऽऽपातलिकाऽपरान्तिकेयम् । अत्रापरान्तिकासंनिवेशो भ्रान्तः ॥ २ ॥

सयुगात्सगुरू विषमे चे-
द्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ॥ ३ ॥[२]

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

भ. भ. भ. गु. गु.
यद्यपि शीघ्रग—तिर्मृदु—गा-मी
ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ, ऽ.
न. ज. ज. ज.
बहुध—नवान—पि दुःख—मुपैति ॥
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, । ऽ ।,
नातिशयाचरिता न च मूर्द्धा
नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥

२. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

स. स. स. गु.
स्मरवे—गवती—व्रजरा—मा
। । ऽ, । । ऽ, । । ऽ, ऽ.
भ. भ. भ. गु. गु.
केशव—वंशर—वैरति—मु-ग्धा
ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ, ऽ.
रभसान्न गुरून्गणयन्ती
केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

विषमे पादे सत्रयं गुरुश्च, युजि समे पादे भगणत्रयं गुरू च, इह छन्दःशास्त्रे वेगवती नाम, आपातलिकैवेयम् ॥ ३ ॥

ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चे-
न्म्सौ ज्गौग्भद्रविराड् भवेदनोजे ॥ ४ ॥[1]

ओजे विषमे पादे तगणात्परौ जगणरगणौ गुरुश्च, अनोजेऽविषमे समे म-स-ज-गगुरवश्च भद्रविराड् भवेत्। औपच्छन्दसिकस्यैवेयं गणनिवेशविशेषे संज्ञा ॥ ४ ॥

असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्गः ॥५॥[2]

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

त. ज. र. गु.
यत्पाद—तले च—कान्ति च-क्रं
S S I, I S I, S I S, S
म. स. ज. गु. गु.
हस्ते वा—कुलिशं—सरोह—हं-वा ॥
S S S, I I S, I S I S, S
राजा जगदेकचक्रवर्ती
स्याच्छं भद्रविराट् समश्नुतेऽसौ ॥

2. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. ज. स. गु.
हतभू—रिभूमि—पतिचि-ह्नां
I I S, I S I, I I S, S
भ. र. न. गु. गु.
युद्धस—हस्तल—ध्वजय—ल-ग्नाम् ॥
S I I, S I S, I I I, S, S.
सहते न कोऽपि वसुधायां
केतुमतीं नरेन्द्र ! तव सेनाम् ॥

विषमे दले पादे सजसा गणा गुरुश्च, समे भरना गणा गुरू च केतुमती नाम । भरनगादिति समाहारैकवचनम् ॥ ५ ॥

आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे
जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥ ६ ॥[1]

तौ तगणौ जगणगुरू गुरुश्चौजे विषमे पादे, अनोजे समे पादे ज-त-ज-गगुरवस्तदाख्यानकी नाम ॥ ६ ॥

जतौ जगौ गो विषमे समे चे-
त्तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ ७ ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

त. त. ज. गु. गु.
भ्रूभाव—लीलाङ्ग—लगीत—ना—दैः
SSI, SSI, ISI S, S.
ज. त. ज. गु. गु.
जनस्य—चित्ते मु—दमाद—धा—ति ॥
ISI, SSI, ISI, S, S.
आख्यानकी च स्मरजन्मपाश-
महोत्सवस्याश्रवणे क्वणन्ती ॥

२. उदाहरणान्तरं यथा तत्रैव—

ज. त. ज. गु गु.
अलं त—वालीक—वचोभि—रे—भिः
ISI, SSI, ISI, S, S.
त. त. ज. गु. गु.
स्वार्थं प्रि—ये ! साध—य कार्य—म—न्यत् ॥
SSI, S SI, ISI, S, S,
कथं कथावर्णनकौतुकं स्या-
दाख्यानकी चेद्विपरीतवृत्तिः ॥

विषमे ज-त-ज-गगुरवः, समे त-त-ज-गगुरवस्तदेषा आख्यानकी विपरीतशब्दपूर्वा। विपरीताख्यानकीत्यर्थः। अनयोरुपजात्यन्तर्भावेऽपि विशेषसंज्ञाविधानार्थमर्धसमाध्याये पाठः ॥ ७ ॥

सयुगात्सलघू विषमे गुरु-
र्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता ॥ ८ ॥[1]

सगणद्वयात्सगणलघू गुरुश्च विषमपादे, युजि समे पादे न भ-भ-रा गणा हरिणप्लुता नाम ॥ ८ ॥

अयुजि ननरला गुरुः समे-
न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥ ९ ॥[2]

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

स. स. स. ल. गु.
स्फुटफे—नचया—हरिण—प्लु—ता
। । ऽ, । । ऽ, । । ऽ, ।, ऽ.
न. भ. भ. र.
वलिम—नोन्नत—टा तर—णेः सुता ॥
। । ।, ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ । ऽ.
कलहंसकुलारवशालिनी
विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ।

2. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

न. न. र. ल. गु.
स्फुटसु—मधुर—वेणुगी—ति—भि—
। । ।, । । ।, ऽ । ऽ, ।, ऽ
न. ज. ज. र.
स्तमप—रवक्त्र—मवेत्य—माधवम् ॥
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, ऽ । ऽ.
मृगयुवतिगणैःसमं स्थिता
व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ॥

विषमे न-न-न-र-लगुरवः, समे न-ज-ज-रा-अपरवक्त्रं नाम । अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि संज्ञान्तरविधानार्थमत्रोक्तिः ॥ ९ ॥

अयुजिनयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ १० ॥[1]

विषमे नयुगरेफयकाराः, युजि समे न-ज-ज-र-गुरवस्तदा पुष्पिताग्रा नाम । इयमप्यौपच्छन्दसिकान्तर्भूतैव विशेषसंज्ञार्थमिहोक्ता ॥ १० ॥

वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।
पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथा ॥११॥

विपश्चितः = पण्डिता अपरवक्त्राख्यं वैतालीयमेवेदं वदन्ति । पुष्पिताग्राभिधं छन्द औपच्छन्दसिकमेव केचिदाहुः । इदं स्वस्यापि सम्मतम् । भावस्तूक्त एव ॥ ११ ॥

स्यादयुग्मकेरजौ रयौ समे चे-
ज्जरौ जरौ गुरुर्यदात्परा मतीयम् ॥ १२ ॥[2]

---

१. उदाहरणान्तरं यथा अष्टाङ्गहृदये—

न. न. र. य.

मधुसु—रभिव—सोत्पलं—प्रियायाः
। । ।, । । ।, ऽ । ऽ, । ऽ ऽ

न. ज. ज. र. गु.

कलर—णना प—रिवादि—नीं प्रिये—व ॥
। । ।, । ऽ ।, । ऽ ।, ऽ । ऽ, ऽ

कुसुमनवमनोरमा च शय्या
किसलयिनि लतिकेव पुष्पिताग्रा

२. उदाहरणान्तरं यथा मम—

र. ज. र. य.

कामको—टि पीठ—वासिनी—मदीये
ऽ । ऽ, । ऽ । ऽ । ऽ, । ऽ ऽ

विषमपादे र-ज-र-याः, समे ज-र-ज-र-गाः, यवाद्यवशब्दात्परा मती यवमतीत्यर्थः।

तथा—

सौ लगौ विषमे यदि, सजजा गुरुर्ललिता समे॥

ओजे तपरौ भरौ जरौ गुरू समे जौ यौ,

कीर्तिता बुधैरियं तु षट्पदाख्या॥

रो जरौ जसंयुतौ पदे पदेऽथ युग्मे तरौ जरौ गुरुर्भृङ्गी यवानी॥

अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलं तदा कौमुदी॥

यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजयाः समे जगुरू मञ्जुसौरभम्।

तथाऽष्टाविंशतिर्लघवः एको गुरुरिति विषमः पादः, त्रिंशल्लघव एको गुरुश्चेति समः सा शिखा नाम। इयमेव विपर्यस्तपादा खञ्जा नाम। एते द्वे अपि द्विखण्डकप्रकरणोक्तशिखाखञ्जयोश्छन्दसोः षष्ट्यक्षरताभङ्गीकृत्य यथाश्रुतव्याख्यानेन तदतिरिक्ते अत्र ज्ञेये। यदा त्वस्मदुक्तप्रकारेण तत्र सकलशब्दं पादपरमाश्रित्य व्याख्यायते [तदा] तत्रैवैतयोरुक्तत्वान्नात्र वक्तव्यता भवति॥ १२॥[1]

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायामर्धसमाध्यायश्चतुर्थः॥

ज. र. ज. र. गु.

हृदम्बु—जेऽम्बुज—क्षणा चि—रं वस—न्ती॥

ISI, SIS, ISI, SIS, S.

दुःखजालमाशु मूलतो निहत्य

स्वकीयपादपङ्कजे रतिं ददातु॥

१. अत्राऽध्याये यानि जातिद्वयसङ्करेणोत्पन्नानां वृत्तानां लक्षणानि प्रतिपादितानि तेष्वर्धसमत्वमेव। यत्र तु पुनर्जातिद्वयसङ्करो नास्ति तेषूपजातित्वम्। अत्रोचितस्तु अर्धसमवृत्तलक्षणकथनप्रसङ्गे अर्धसमसादृश्यहेतुना। यद्युच्येत 'उपजातीनामर्धसमवृत्तेष्वन्तर्भावात् वृत्तानामर्धसमत्वमेदस्वीकारेणैव कार्यनिर्वाहे,

पञ्चमोऽध्यायः

अर्धसमान्यत्राभिधायोद्देशक्रममनुसृत्य विषमवृत्तानि लक्षयति—

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः
परे स्युर्मकरालयैः क्रमाद् वृद्धैः ॥
सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं
तदुदितममन्दमतिभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् ॥१॥

उपजातिषु वाऽर्धसमवृत्तानामन्तर्भावात् कार्यनिर्वाहे सति किमर्धसमत्वोपजातिवस्तुद्वयस्वीकारेणेति । तत्रोच्यते । अयि छन्दःशास्त्रविदः ! इदं हि पांशुपूरणं युष्माभिः स्थूलदृशां चक्षुष्षु विधातुं शक्यं न सूक्ष्मदृशाम् । यद्भवद्भिरुच्यते 'उपजातीनामर्धसमवृत्तेष्वन्तर्भावाद् वृत्तानामर्धसमत्वभेदस्वीकारेणैव कार्यनिर्वाहे' इति तदसत्, उपजातीनामर्धसमवृत्तेष्वनन्तर्भावात् । अर्धसमभेदस्वीकारेऽपि कार्याऽनिर्वाहात् । यद्यपि यत्रोपजातिषु पादद्वयमेकलक्षणलक्षितम् । अपरपादद्वयं च भिन्नैकलक्षणघटितं तासामुपजातीनामर्धसाम्यादर्धसमवृत्तेष्वन्तर्भावः सम्भवति । तथाऽपि यत्र चरणत्रयस्यैकं लक्षणम् एकचरणस्य च भिन्नं लक्षणं तत्रार्धसाम्याभावान् नार्धसमत्वं वक्तुं शक्यते । सर्वेषां चरणानां भिन्नलक्षणलक्षितत्वाऽभावेन विषमत्वमपि न । चरणचतुष्टयस्यैकलक्षणलक्षितत्वाऽभावेन च युष्मन्मते समवृत्तत्वमपि नास्ति, तदेवं तत्र कयापि रीत्या भवतां पलायितुमशक्यतया उपजातिः शरणीकरणीयैव । तत्स्वीकारे च उपजातिलक्षणाक्रान्तेष्वेव केषुचिदर्धसमत्वं केषुचिच्चोपजातित्वमित्यर्धजरतीयत्वस्यानौचित्यात्, यत्रोपजातित्वं तत्रोपजातित्वमेव मन्तव्यमित्युचितम् । यच्चोच्यते 'उपजातिषु वार्धसमत्वस्यान्तर्भावादुपजातिस्वीकारेणैव कार्यनिर्वाहे' इति तदप्यलीकमेव । जातिद्वयसम्मेलनसम्भूतेषु वृत्तेषु उपजातित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सुनिरूपितमेवेदं (पृ० ८१) पूर्वं टिप्पण्यामिति नात्र पुनर्निरूप्यते । अत एव पिङ्गलाचार्यैः 'आद्यन्तावुपजातयः' (पिं० सू० ६–१८) इति 'वृत्तम्' (पिं० सू० ५–१) इत्युपक्रमे 'सममर्धसमं विषमं च' (पिं० सू० ५–२) इति च सूत्रितम् । यदि नाम परस्परस्य परस्परेऽन्तर्भावादेव कार्यनिर्वाहः समभविष्यत् तदा कथमेतत् सूत्रद्वयं समगंस्यत । तस्मान्मदुक्तमेव न्यायः इत्यलं पल्लवितेन । विस्तरस्तु यथावसरं प्रकाशयिष्यते ।

यस्य वृत्तस्य मुखपाद आद्यपादो वर्णाष्टकेन, परे द्वितीयाः पादा मकरालयैः समुद्रैश्चतुर्भिरक्षरैः क्रमाद् वृद्धैः सततं नैरन्तर्येण स्युस्तद् वृत्तं निर्मलबुद्धिभिः पिङ्गलादिभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधमुदितमुक्तम्। किंविशिष्टं तत्। विचित्रैर्विलक्षणैः पादैर्जातं सौन्दर्यं यस्य तत् तादृशम्। अत्र वर्णैरिति सम्पन्नसौन्दर्यमिति च वदता गुरुलघुनिवेशनियमो नास्ति। किं तु श्रोतृश्रोत्रसौभाग्यार्थं वर्णवैचित्र्यं विधेयमिति सूचितम्। प्रथमपादोऽष्टाक्षरः, द्वितीयो द्वादशाक्षरः, तृतीयः षोडशाक्षरः, चतुर्थो विंशत्यक्षरः कार्य इति फलितोऽर्थः। अत्र चैकद्वित्रिचतुरङ्कानां परस्परताडनया पादानां परस्परसङ्करे शङ्खचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्करे केशवाद्या इव चतुर्विंशतिभेदा भवन्ति। तत्प्रस्तारतो यथा—

८	८	८	८	८	८	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१६	१६	१६	१६	१६	१६	२०	२०	२०	२०	२०	२०
१२	१६	२०	१२	१६	२०	८	१६	२०	८	१६	२०	१२	८	२०	१२	८	२०	१२	८	१२	१६	१६	८
१६	१२	१६	२०	२०	१२	१६	८	१६	२०	२०	८	८	१२	८	२०	२०	१२	१६	१६	८	८	१२	१२
२०	२०	१२	१६	१२	१६	२०	२०	८	१६	८	१६	२०	२०	१२	८	१२	८	८	१२	१६	१२	८	१६
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४

अत्रैकैकपङ्क्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरक्रमिकपादैरेकैको भेदो ज्ञेयः। तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितमुदाहरणम्। द्वितीये तु ममैव यथा—

लोभं लम्भय विलयं (८)
लाभालाभावुभौ भावय समानौ भव धीरः (१६)॥
यत्नाद् गुरुजनगौरवमाचर (१२)
यदि तवास्मिन्नमुष्मिंश्च लोके यशो विशालमाशास्यं स्यात् (२०)॥

इदमेवोदाहरणं पादव्यत्ययेनेतरेषु द्वाविंशतिभेदेषु योज्यम्॥ ६॥

एतस्यैव प्रतिपादमन्ते गुरुद्वयनियमे संज्ञान्तरमाह—

ता　　प्रथममुदितवृत्ते
त्रि　　विरचितविषमचरणभाजि॥
ना　　गुरुकयुगलनिधन इह सहित आद्य

लघुविरचितपदविततियतिरिति भवति पीडः ॥२॥[1]

विरचितान्विषमान्विषमसंख्याकाक्षरांश्चरणान्भजति, एवंभूते प्रथमोक्ते पदचतुरूर्ध्वाभिधे वृत्ते इति सर्वोऽनुवादः, गुरुयुग्मं निधनेऽन्ते यस्य तादृशे सति । स्वार्थे कः । इतीत्थं प्रकार आङा उपसर्गेण सहितः पीडः आपीडो भवतीत्यर्थः । कीदृक् । लघुकृतपदरचनया यतिर्यस्मिन्, अन्ते गुरुद्वयस्य नियतत्वादितरभागे लघुविरचितत्वम् । श्रुतिसुख-

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

८ अक्ष.

गु. गु.

कुसुमितसहकारे

ऽ ऽ

१२ अक्ष.

गु. गु.

हतहिममहिमशुचिरश्मिाङ्के

ऽ ऽ

१६ अक्ष.

गु. गु.

विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्

ऽ ऽ

२० अक्ष.

गु. गु.

प्रवससि पथिकहतक ! यदि भवति तव विपत्तिः ॥

ऽ ऽ

करी च स्वेच्छया यतिः कार्येति सूचनाय यतिग्रहणम्। विशिष्टानुवादश्चाष्टाद्यक्षरेष्वेव पादेष्वन्ते गुरुद्वयं कार्यम्; न तु ततोऽतिरिक्तमिति सूचनार्थः। आपीड इति संज्ञायाश्छन्दस्यप्रवेशाद्राज्ञा सहित इत्युक्तिरीतिः। पूर्वोक्तरीत्यापीडे चतुर्विंशतिप्रकारप्रथमभेदोदाहरणमिदम्। आपीड एव सप्तमाष्टमैकादशान्भेदान्व्युत्पाद्यव्युत्पादनाय व्युत्पादयति प्रथमेति त्रिभिः॥ २॥

प्रथममितरचरणसमुत्थं
श्रयति स यदि लक्ष्म॥
इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्यं
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा॥ ३॥

तुर्यशब्देन श्लोकचतुर्थांशः पाद उच्यते। ततश्च प्रथमं तुर्यं प्रथमश्चरणः इतरचरणसमुत्थं स्वाऽनन्तरद्वितीयचरणस्थं लक्ष्म लक्षणं श्रयति, अवलम्बते इतरत्तुर्यं द्वितीयपादे इतरगदितं स्वाऽव्यवहितप्रथमचरणगतं लक्षणं श्रयति, अपरं चरणद्वयं तृतीयचतुर्थरूपमविकृतं यथावस्थितमित्येवंविधा स आपीड एव सा प्रसिद्धा कलिका। यद्वा स आपीडः प्रथमं प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीयपादलक्षणं श्रयति सा कलिका। द्वादशाक्षराष्टाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षरैः पादैः क्रमेण घटितेति सम्पिण्डितार्थः पैङ्गले त्वेतस्या मञ्जरीति नाम॥ ३॥

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता
मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयः॥
अपरमिदं हि लक्ष्म
अकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा॥ ४॥

ता॰ तृतीयश्चरणो मुखचरणगतं प्रथमचरणस्थं लक्षणमनुभवत्यवलम्बते। चि॰ अपरं पादत्रयं अकृतमखिलं लक्ष्म आपीडलक्षणं श्रयति तदा लवली ना नाम। क्रमेण द्वादशाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षरपादवतीत्यर्थः। गुरुद्वययुक्तचतुष्टयान्तेति वृत्तपूरणार्थं सामान्यलक्षणमेवानूदितम्॥ ५॥

प्रथममधिवसति यदि तुर्यं, चरमचरणपदमवसितगुरुयुग्मम् ।
निखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता, तदिदममृतधारा ॥५॥

प्रथमं तुर्यं प्रथमश्चरणश्चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति । चतुर्थोभवतीत्यर्थः अपरनिखिलं प्रथमादिचरणत्रयमापीडप्रथमपादोपरिगतद्वितीयादिपादसमं तदिदं छन्दोऽमृतधारा नाम । अवसितौ गुरुद्वययुक्तमिति इदमित्यस्य विशेषणं स्वपूर्ववत्स्वरूपकीर्तनार्थम् । ललितपदयुक्तेति वृत्तपूरणाय स्वरूपोक्तिः । द्वादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमवती भवतीति सङ्कलितार्थः । यद्यपि वृत्तिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य च प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वेऽमृतधारेति षोडशद्वादशाष्टाविंशत्यक्षरपादक्रमेण विंशतिद्वादशषोडशाष्टाक्षरपादक्रमेण च त्रयोदशैकोनविंशतिभेदयोरेते संज्ञे इति मञ्जर्यां विशेषाऽभावेऽपि उत्तरयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथापि 'प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः' (पि० सू० ५-२४) इति सूत्रस्य साधारणत्वात्प्रथमपादमात्रविपर्यासोक्तेरितरेषां क्रमाऽभ्यनुज्ञया वा सूत्रस्य मूलकारोक्त एवार्थे तात्पर्यादेवमुक्तम् । आपीडवत्पदचतुरूर्ध्वेऽपि पादव्यत्यासे मञ्जर्याद्या भेदा ज्ञेयाः । यथा आदावेव सकलपादेषु गुरुद्वययुतं पदचतुरूर्ध्वं प्रत्यापीडः । यथा वृत्तौ—

चित्तं मम रमयति
कान्तं वनमिदमुपगिरिणदि ॥
कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृति,
पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति ॥

आदावन्ते च गुरुद्वयसहितं तदेवोभयापीडः । पैङ्गले स्वयमपि प्रत्यापीड एव यथा तत्रैव—

कान्तावदनसरोजं
हृद्यं घनसुरभिमधुरसाढ्यम् ॥
पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे
किंचिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्॥

अनयोःपूर्वोक्तविधया चतुर्विंशतित्वमूह्यम् । उदाहरणानि त्वतिविस्तरभयान्नोदाहृतानि स्वयमूह्यानि ॥ ५ ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां
पदचतुरूर्ध्वप्रकरणम् ॥

विषमवृत्तान्तराण्याह—

सजसादिमे सलघुकौ च
नसजगुरुकैरथोद्गता ॥
त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुताः
सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत्¹ ॥ ६ ॥

पाद इति शेषः । आदिमे पादे स-ज-स-लघवः अथाऽनन्तरम्, द्वितीयपादे इत्यर्थः । न-स-ज-गुरुषु सत्सु तृतीयेऽङ्घ्रौ पादे चे भ—

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. ज. स. ल.
मृगलो—चना श—शिमुखी च
।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।

न. स. ज. गु.
रुचिर—दशना—नितम्बि—नी ॥
।।।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ,

भ. न. ज. ल. गु.
हंसल—लित—गमना ल—ल—ना
ऽ।।, ।।। ।ऽ।, ।, ऽ

स. ज. स. ज. ग.
परिणी—यते य—दिमवे—त्युद्ग—ता ॥
।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ

न-ज-लघवस्ते गयुता गुरुयुक्ताः कार्या इत्यर्थः । परिशेषाच्चतुर्थे स-ज-सा गणा ज-गुरू च चरणम् । एकवचननिर्देशात्प्रथममेकं चरणमेकत एकीकृत्य द्वितीयेनेत्यर्थात्पठेत् । प्रथमद्वितीयौ पादाववलिम्बेन पठेत् । अत्यन्तयतिं न कुर्यादित्यर्थः । सजससमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । स्वार्थे कौ । त्रयाणां पूरणोऽङ्त्रौ गता ये भ-न-ज-लास्ते गयुक्ताः कार्या इति । मध्यमपूरणपदलोपिसमासाश्रयणेन उद्देशविधानाद्वा सर्वविधानाच्च तीयप्रत्ययोत्पत्तिरसामर्थ्यं च न भवतीति ज्ञेयम् । एकत इत्येकशब्दो भावप्रधानस्तृतीयार्थे च तसिः । तथा चैक्येनेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । प्रथमं द्वितीयेनैकं विधाय विधाय पठेदित्यर्थः ॥६॥

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म
यदि सकलमुद्गतागतम् ॥
ना भगौ भवति सौरभकं
चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥ ७ ॥[1]

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. ज. स. ल.
विनिवा—रितोऽपि—नयने—न
।।S, ।S।, ।।S, ।
न. स. ज. गु.
तदपि किमिहा—गतो भ—वान् ॥
।।।, ।।S, ।S।, S
र. न. भ. ग.
एतदे— व तव सौरभ—कं
S।S, ।।।, S।।, S
स. ज. स. ज. गु.
यदुदी—रितार्थ—मपिना—वबुध्य—से ॥
।।S, ।S।, ।।S, ।S।, S,

स्वार्थे कः। तृतीये चरणे नौ र-गणन-गणौ भ- गुरू च भवतः। चरणत्रयपरिशेषात्प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपम् उद्गतास्थितं समग्रं लक्षणं भजति, तदेह शास्त्रे सौरभकं भवतीति व्यवहितान्वयाऽध्याहाराभ्यामर्थः ॥ ७ ॥

नयुगं सकारयुगलं च
भवति चरणे तृतीयके ॥
तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं
यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ॥[1]

तृतीयपादे न-न-स-साः,शेषं तृतीयान्यच्चरणत्रयं पूर्वोक्तोद्गतावत्तदा बहुदर्शिभिर्ललितं नामोक्तम्। मतेर्विषयबाहुल्येनोरुता न तु स्वतः। अन्यथा स्थूलबुद्धित्वोक्त्या निन्दैव स्यात्। स्वार्थे कौ। तथोद्गतायाः प्रथमतृतीयपादव्यत्यये मन्थरा नाम। उदाहरणमूह्यमेव ॥ ८ ॥

इति वृत्तरत्नाकरटीकायामुद्गताप्रकरणम् ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

स. ज. स. ल.
सततं—प्रियं व—दमनू—न-
।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।

न. स. ज. गु.
ममल—हृदयं—गुणोत्त—रम् ॥
।।।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ

न. न. स. स.
सुललि—तमति—रमनी—यतमं
।।।, ।।।, ।।ऽ, ।।ऽ,

स. ज. स. ज. गु.
पुरुषं त्यजन्ति न तु जा—तुयोपि—तः ॥
।।ऽ ।ऽ।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ,

म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्य-
त्रितयं सनजरगास्ततो ननौ सः ॥
त्रिनपरिकलितजयौ
प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥[1]

म-स-ज-भ-गगुरवः प्रथमपादः । स चैकः पृथक्पठनीयः, न तूद्गतादिवद् द्वितीयेनैकीकृत्येत्यर्थः । प्रथमार्थे तसिः । अन्यच्चरणत्रयं कथ्यत इति शेषः । स-न-ज-र-गुरुभिर्द्वितीयः पादस्तदनन्तरं तृतीयपादे न-नौ स-गणश्च । त्रिभिर्नगणैः परिकलितौ सहितौ ज-यौ गणौ चतुर्थे पादे । इदं छन्द उपस्थितपदपूर्वं प्रचुपितम् । उपस्थितप्रचुपितमित्यर्थः । अन्यस्तु प्रथमोऽङ्घ्रिरेकः केवलः पठनीयः । अन्यत्तु चरणत्रयं पृथक्कथनाद्भिन्नत्वेनैकीकृत्य पठनीयम् । न तु तत्प्रतिचरणान्तं विरामः कार्यः, ततः 'श्लोकार्धे तु विशेषतः' इत्यस्यापवादोऽयमिति व्याचख्यौ ॥ ९ ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. स. ज. भ. गु. गु.
रामा का—मकरे—णुका मृ—गाक्षत—ने—त्रा
S S S, I I S, I S I, S I I, S S

स. न. ज. र. गु.
हृदयं हरति पयोध—रावन—म्रा ।
I I S, I I I, I S I, S I S, S,

न. न. स.
इयम—तिशय—सुभगा
I I I, I I I I I S,

न. न. न. ज. य.
बहुवि—धनिधु—वन कु—शला ल—लिताङ्गी
I I I, I I I, I I I, I S I, I S S,

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ
प्रथमाङ्घ्रिकृतयतिस्तु वर्धमानम् ॥
त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति
प्रततमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥ १० ॥[1]

तृतीयपादे नौ नगणौ, अथ ततः सनौ सगणनगणौ नसगणाभ्यां युक्तौ एवं षड् गणा भवन्ति। अपरं पादत्रयं प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपमनुपस्थितप्रचुपिततुल्यमेव भवति। इत्यमुना प्रकारेण प्रसिद्धधीभिर्लघु सुन्दरं वर्धमानं नाम वृत्तमुदितमुक्तम्। प्रथमाङ्घ्रौ कृतया यत्या प्रस्तूयते प्रशस्यते प्रशस्ततया पठ्यते तत्तादृगिति वर्धमानविशेषणम्। तुगभावस्तु 'आगमजमनित्यम्' इतिस्मरणात्। तु इति भिन्नपदे तु यतिरित्यन्तं पुँल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं वाऽनन्वितं स्यात्। यतीहेति तु पाठो निर्दोषः। अयं च पूर्वोक्तानुवाद एवेति व्याख्याद्वयं तद्वदेव ज्ञेयम् ॥ १० ॥

---

१. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. स. ज. भ. गु. गु.
बिम्बोष्ठी—कठिनो—न्नतस्त—नावन—ता ङ्गी
SSS, IIS, ISI, SII, S, S
स. न. ज. र. गु.
हरिणी—शिशुन—यना नि—तम्बगु—र्वी ॥
IIS, III, ISI, SIS, S
न. न. स. न. न. स.
मदक—लकरि—गमना परिण—तशशि—वदना
III, III, IIS, III, III, IIS
न. न. न. ज. य.
जनय—ति मन ननमि सुदं म—दिराक्षी ॥
III III, III, ISI, ISS,

अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः स्युः
प्रथमे च विरतिरार्षभं ब्रुवन्ति ॥
तच्छुद्धविराट् पुरः स्थितं
त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥११॥[1]

अस्मिन्वर्धमाने एव उपस्थितप्रचुपिते वा तृतीयपादे यदि त-ज-र-गणास्त्रयः स्युरपरं च चरणत्रयमुपस्थितप्रचुपितवत्स्यात्, तच्छुद्धविराडिदं पुरः स्थितं पूर्वं वर्तमानं यस्य तादृशमार्षभं शुद्धविराडार्षभं नाम ब्रुवन्ति वृद्धाः। संज्ञाया वृत्तेऽप्रवेशादुक्ते रीतिरियं प्रथमे पादे यतिरिति पूर्ववदेवार्थः। पैङ्गले तु शुद्धविराड्वृषभमिति संज्ञा। केचित्तु प्रथमे पादे यतावार्षभम्। यदा तु प्रतिपादं यतिस्तदा शुद्धविराडादिकं तदेव यतिभेदाच्छन्दोद्वयमेव पृथग्वदन्ति ॥ ११ ॥

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ॥

---

1. उदाहरणान्तरं यथा छन्दोवृत्तौ—

म. स. ज. भ. गु. गु.
कन्येयं कनको—ज्ज्वला म—नोहर—दी-प्तिः
SSS, IIS, I I I, SII S, S

स. न. ज. र. गु.
शशिनि—र्म्मलव—दना वि—शालने—त्रा ॥
I I S, I I I, I S, I S I S, S

त. न. र.
पीनोरु—नितम्ब—शालिनी
S S I, I S I S I S

न. न. न. ज.
सुखय—ति हृद—यमति—शुद्ध तरु—करुणात्मिः
I I I, I I I, I I I,

अत्र ग्रन्थेऽनुक्तानि च्छन्दांसि सामान्यसंज्ञया गृह्णाति—

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् ।
यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥ १२ ॥

विषमाण्यक्षराणि येषु तादृशाः पादा यस्य तत् । तथा अक्षराणां वैषम्यं च पादेषु गुरुलघुक्रमनियमसाम्याभावात्सङ्ख्यासाम्याभावाच्च । वा अथवा । पादैरसमं स्वीयैः पादैः कृत्वा चतुःसङ्ख्याकपादैरन्यवृत्तैर-तुल्यं त्रिपञ्चषडादिपादमिति यावत् । न तु समसङ्ख्याकपादरहितमि-त्यर्थः । षट्पदाद्यसंग्रहापत्तेः । अत एव—

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः । (वृ० र० १–१८)

इति प्रागुक्तम् । विषमाक्षरपादत्वं पदचतुरूर्ध्वादीनामप्यस्तीति तेषां गाथात्वं निवारयितुमाह—यदिति । अत्र यच्छन्दो विशेषतो नोक्तं तदि-त्यर्थः । इदं चावृत्त्या स्वातन्त्र्येणाऽपि योध्यम् । तेन समाक्षरपादानां समपादानां च कुड्मलदन्त्यादीनामपि गाथात्वं सिध्यति । अत एव 'अत्रानुक्तं गाथा' (पि० सू० ८–१) इति सम्मुग्धाकारेण सूत्रितं पिङ्गलेन । विषमाक्षरपादस्य गाथात्वेऽष्टदशसप्तनवाक्षरमूलकारिकैवोदाहरणम् । पादैरसमत्वे उदाहरणमाह—दशधर्मवदिति दशधर्मशब्दयोगाल्लक्षणया भारतस्था षट्पदा गाथा दशधर्मशब्देनोच्यते । स यथा—

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र ! निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥
त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश । इति ।

असमपादानां दशाष्टादशादिपदानां नाटकादिस्थनान्द्यादीनामप्यनेन गाथात्वमुक्तं भवति । यथोक्तम्—

शब्दतो वार्थतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचना ।
यत्राष्टभिर्वा दशभिरष्टादशभिरेव वा ॥
षड्विंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता । इति ।

'यच्छन्दो नोक्तम्' इत्यस्य स्वातन्त्र्येण व्याख्याने समानामपि गाथात्वं भवति । तत्र कियतीनां वृत्त्यादिपर्यालोचनयोदाहरणानि सलक्षणानि कथ्यन्ते । तत्र त्रिष्टुभि—'भतनगगुरुभिः कुड्मलदन्ती

नाम'। यथा—

कुड्मलदन्ती विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या।
बिम्बफलोष्ठी मृगशिशुनेत्रा मित्र! भवन्तं सुखयतु कान्ता॥

अत्र पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः। जगत्याम्—'नजजरैर्वरतनुः'। यथा—

अयि! विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु! वल्लभम्।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु! सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः॥

षड्भिः षड्भिश्च यतिः। 'मभमभैर्जलधरमाला'। यथा—

धत्ते शोभां कुवलयदामश्यामे शैलोत्सङ्गे जलधरमाला नीला।
विद्युल्लेखाकनकधृतालङ्कारा क्रीडासुप्ता युवतिरिवाङ्के पत्युः॥

चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः। 'नौ रौ गौरी'। यथा—

प्रणमत चरणारविन्दद्वयं त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः।
सकृदपि मनसैव यः सेवितः प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान्॥

एतस्या एव गौर्या दण्डकारप्रागेकैकरेफवृद्धौ नामान्तराणि भवन्ति॥

'भतनसा ललना।' तथा—

या कुचगुर्वी मृगशिशुनयना पीननितम्बा मदकरिगमना।
किन्नरकण्ठी सुललितदशना सा तव सौख्यं वितरतु ललना॥

पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः। अतिजगत्याम् 'सजसजगैः कनकप्रभा'। यथा—

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा।
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः॥

'ननततगुरुभिः कुटिलगतिः'। यथा—

अधरकिसलये कान्तदन्तक्षते हरिणशिशुदृशां नृत्यति भ्रूयुगम्।
ध्रुवमिदमुचितं यद्विपत्तौ सतामतिकुटिलमतेः स्यान्महानुत्सवः॥

सप्तभिः षड्भिश्च यतिः। शक्वर्याम्—'भजसनैर्गुरुभ्यां च वरसुन्दरी'। यथा—

स्वादुशिशिरोज्ज्वलजलैः सुपरिपूर्णं
वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम्॥
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं
पश्य वरसुन्दरि! सरोवरमुदारम्॥

'मभनयगगैः कुटिलम्' । यथा—

अध्वन्यानां जनयति सुखमुच्चैः कूजन्—
दात्यूहोऽयं पथि निचुलिनि तोयोपान्ते ॥
कर्णाटस्त्रीरतिकुहरिततुल्यच्छेदै—
र्नादैः कण्ठस्खलनकुटिलमन्दावर्तैः ॥

वेदै रसैः समुद्रैश्च यतिः । अष्टौ–'भरनभभगैः शैलशिखा ।' यथा—

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे
जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्चपलः—
क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीतरुप—
स्तस्य न तावतीव लघुता द्विपयूथभिदः ॥

'भरयननगैर्वरयुवती ।'

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला
पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला ॥
पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगति–
र्मुञ्जनराधिराज ! भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यष्टौ–'ससजभजगगैरतिशायिनी ।' यथा माघे—

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्सरसि मज्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ॥
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः
शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीशे ॥ (शि० ८–७१)

दशभिः सप्तभिश्च यतिः । 'नजभजजलगैरवितथम् ।' यथा—

श्रुतिपरिपूर्णवक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभवं
तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् ॥
अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं
पितरमहं नमामि बहुरूपमुदारमतिम् ॥

एतदेवाष्टपञ्चचतुर्भिर्यतौ कोकिलकं नाम यथा—

नवसहकारपुष्पमधुनिष्कलकण्ठतया
मधुरतरस्वरेण परिकूजति कोकिलकः ॥

प्रथमककारविद्धवचनैर्घनलुब्धमते !
तव गमनस्य भङ्गमिव सम्प्रति कर्तुमनाः ॥

धृतौ—'रसजजभरैर्विबुधप्रिया' । यथा—

कुन्दकोमलकुड्मलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता
हंसगद्गदवादिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया ॥
पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा ॥

अष्टभिर्दशभिश्च यतिः । अतिधृतौ—'यमनसररगुरुभिर्विस्मिता' । यथा माघे—

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षै-
र्वपुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैः स्तूयमानं निरीय ॥
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षै-
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे ॥ (शि० २०.७१)

षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । प्रकृतौ—'नजभजजजरैर्धृतश्रीः' । यथा माघे—

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः
प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ॥
परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-
श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत् ॥ (शि० ३.८२)

त्रिःसप्तसु यतिः । एवमादीनि । वृत्तानि प्रस्तारमहाकविप्रयोगेषु दृश्यमानानि गाथाख्यानि ! यदा तु 'यच्छन्दो नोक्तमत्र' इति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां गाथात्वाभावादेतानि त्रिष्टुबादिष्वेव द्रष्टव्यानि । एवमन्यान्यपि च्छन्दांसि कविप्रयोगानुरोधाज्ज्ञेयानि, समार्धसमविषमप्रस्तारेषु तेषामुपलम्भात् । विशेषसंज्ञाऽज्ञानात्तु नोदाहृतानि ।

एतज्जातिवृत्तात्मना द्विविधमपि च्छन्दो न केवलं संस्कृतविषयम् । किन्तु प्राकृतदेशभाषास्वपि कवीच्छया भवति । तत्रार्यैव प्राकृतादिषु गाथेति संज्ञिता सा । तथा ममैव—

सअलसिरोहमिअङ्को तुइ गुणरअणाअरे उदिदो ।
नीलुप्पलप्पबोहे सिढिलो मा भोदु पच्छणा एसा ॥
(सकलरोहमृगाङ्कस्त्वयि गुणरत्नाकरे उदितः ।
नीलोत्पलप्रबोधे शिथिलो मा भवतु प्रार्थनैषा ॥)

वैतालीये च शकुन्तलायां यथा—

शहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे तम्म विवज्जणीअए ।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुए व्व शोत्तिए ॥
(सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥)

एवं समादिष्वपि कर्पूरमञ्जर्यादौ ज्ञेयान्युदाहरणानि, भाषायामपि । तत्र महाराष्ट्रभाषायामुपजातौ यथा—

अगा ! मुरारी भवदुःख भारी कामादिवैरी मन हें थरारी ॥
मी मूढ देवा न करोंच सेवा माझ्या कुठावा परि तां करावा ॥

गुर्जरभाषायामपि स्रग्विणी यथा—

वित्ततें संचवूं युक्तते भोगवूं अग्निते होमवूं विप्रतें आपवूं ।
पापतें खण्डवूं कामतें दण्डवूं पुण्यतें संचवूं रामतें सेववूं ॥

कान्यकुब्जभाषायामपि वसन्ततिलका यथा—

कन्दर्परूप जवतें तुम लीन्ह कृष्ण !
से कोप काम हमही बहु पीर छोड़ी ॥
तो भेटिकै बिरहपीर नसाउ मोरी
यैं भाँति दूति पठई कहि बात गोपी ॥

म्लेच्छसङ्करे मालिन्यां यथा कस्यचित्—

हरनयनसमुत्थज्वालया वह जलाया
रतिनयनजलौघैः खाक बाकी बहाय ॥
तदपि दहति चेतो मामकं क्या करोंगी
मदनशिरसि भूयः क्या बला आन लागी ॥

एवं गौडादिभाषासु तत्तत्सङ्करे चोदाहरणानि ज्ञेयानि ॥
अथ 'शेषं गाथा' इति सामान्यत उपक्षिप्तानि विस्तरभीतेर्वि-

शेषतो नोक्तानि प्राकृतादिषु प्रायः परिदृष्टानि च्छन्दांसि प्राकृतपिङ्गलशम्भुच्छन्दश्चूडामण्यादिग्रन्थपर्यालोचनया व्युत्पित्सुव्युत्पत्त्यर्थमस्माभिरुच्यन्ते । तत्र मात्राच्छन्दःसूपयुक्ता गणभेदाः । तत्र द्विकलौ द्वौ । यथा—S, ।।, त्रिकलास्त्रयः । S, S ।, ।।। चतुष्कलाः 'पञ्चार्यादिषु संस्थिताः' (वृ. र. १–८) इत्यत्र पञ्च मूल एव पूर्वमुक्ताः । पञ्चकला अष्टौ ।S S, S । S, ।।। S, S S ।, ।। S ।, । S ।।, S ।।।, ।।।।।, षट्कलास्त्रयोदश यथा S S S, ।। S S, । S । S, S ।। S, ।।।। S, । S S ।, S । S ।, ।।। S ।, S S ।।, ।। S ।।, । S ।।।, S ।।।।, ।।।।।।, एतेषां व्यवहारार्थं संज्ञास्तास्तास्तैस्तैः कृतास्ता अत्यन्तोपयोगाभावाद् द्विककलादिशब्दैरेव व्यवहारसिद्धेर्ग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्ते । गौरवात्षट्कलस्य हरि–शशि–सूर्य–शक्र–शेष–अहि–कमल–ब्रह्म–कलि–चन्द्र–ध्रुव–धर्म–शालि–करसंज्ञाः ।

अथ गाथाप्रकरणम् । तत्र चतुःपञ्चाशद्भिर्मात्राभिर्गाहूः, सप्तपञ्चाशद्भिर्गाथा । विपरीतार्धघटिताभिस्तावतीभिरेव विगाथः । षष्टिमात्र उद्गाथः । द्विषष्टिमात्रा गाहिनी । सैव विपरीतार्धा द्विषष्टिमात्रा सिंहिनी । चतुःषष्टिमात्राभिः स्कन्धक इति सप्त भेदाः । तत्र यदार्धद्वयेऽपि सप्त सार्धाश्चतुर्मात्रिका गणाः षष्ठगणस्त्वेकलघुरूपस्तदा गाहूः । अत्र उदाहरणम्—

चन्द्रो चन्दणहारो तावअ रूअं पआसन्ति ।
चण्डेसरस्स कीती जावअ अप्पं न दंसेई ॥
(चन्द्रश्चन्दनहारस्तावद्रूपं प्रकाशयतः ।
चण्डेश्वरस्य कीर्तिर्यावदात्मानं न दर्शयति ॥)

संस्कृते त्वियमुपगीतिः । आर्यैव प्राकृते गाथा । उदाहरणं मसैव प्रागुक्तम् । तदुक्तम्—

पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता ।
जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥
(प्रथमं द्वादश मात्रा द्वितीयेऽष्टादशभिः संयुक्ता ।
यथा प्रथमं तथा तृतीयं दशपञ्चविभूषिता गाथा ॥ इति ।)

तत्र यदि सप्तविंशतिर्गुरवस्त्रयश्च लघव इत्येवं त्रिंशदक्षरा तदा लक्ष्मीनाम्नी। षड्विंशतिर्गुरवः पञ्च लघवस्तदा ऋद्धिः। एवमेकगुरुपञ्चपञ्चाशल्लघुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयद्वयवृद्धौ च त्रिंशदक्षरकं भेदमारभ्यषट्पञ्चाशदक्षरभेदपर्यन्तं सप्तविंशतिर्भेदाः। क्रमेण तन्नामानि—लक्ष्मी-ऋद्धि-बुद्धि-लज्जा-विद्या-क्षमा-गौरी-देही-रात्रि-पूर्णा-च्छाया-कान्ति-महामाया-कीर्ति-सिद्धा-मानी-रामा-गाहिनी-विश्वा-वासिता-शोभा-हरिणी-चक्री-सारसी-कुररी-सिंही-हंसी (२७) इति। त्रयोदशलघुपर्यन्तं विप्रा, तत एकविंशतिलघ्ववधि क्षत्रिया, ततः सप्तविंशत्यवधि लघुभिर्वैश्या, ततः सर्वा शूद्रेति गाथाजातिः। गाथान्तर्गतेन केन जगणेन कुलीना गाथा भवति। द्वाभ्यां कुलटा। बहुभिर्वेश्या जगणरहिता रण्डा। तत्रापि या प्रथमादिविषमादिस्थाने जगणयुक्ता सा गुर्विणीति संज्ञिता कर्तुर्नायकस्य च दुष्टा भवति। सर्वासां गाथानां प्रथमपादो हंसीवन्मन्थरः पठनीयः, द्वितीयः सिंहविक्रमवदुद्धतः, तृतीयो गजगतिवल्ललितः, चतुर्थः सर्पगतिवच्चञ्चल इति। गाथाद्वितीयार्धं यदि प्रथमं प्रथमं च द्वितीयं तदा विगाथः। इयं संस्कृते उद्गीतिः। यथा—

परिहर माणिणि! माणं पेक्खहि कुसुमाइं णीवस्स।
तुम्ह कए खरहिअओ गेण्हइ गुलिआइ धनुइ किर कामो॥
(परिहर मानिनि! मानं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य।
तव कृते खरहृदयो गृह्णाति गुलिका धनुषि किल कामः॥)

तथा द्वयोरप्यर्धयोस्त्रिशन्मात्रा गाथा प्रथमार्धवद्यदि भवति तदोद्गाथः। यथा—

सोऊण जस्स णामं अंसू णअणाइं सुमुहि! रुद्धन्ती।
भण वीरचेइवइणो पेक्खामि मुहं कहं जहिच्छं से॥
(श्रुत्वा यस्य नामाश्रूणि नयने सुमुखि! रुन्धन्ति।
भण वीरचेदिपतेः पश्यामि मुखं कथं यथेच्छं तस्य॥)

इयमेव संस्कृते गीतिः। तथा पूर्वार्धे त्रिशन्मात्रा गाथावत् उत्तरार्धे एकगुर्वाधिक्येन द्वात्रिंशत् तदा गाहिनी। अर्धवैपरीत्ये च सिंहिनी। क्रमेणोदाहरणे—

मुञ्चहि सुन्दरि ! पाअं अप्पहि हसिऊण सुमुहि ! खग्गं मे।
कप्पिअ मेच्छसरीरं पेच्छिइ वअणाइ तुम्म धु अहं वीरो॥
(मुञ्च सुन्दरि ! पादमर्पय हसित्वा सुमुखि ! खड्गं मे।
कल्पयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षिष्ये वदनं तव ध्रुवमहं वीरः॥)
वरिसइ कणअह विट्ठी तप्पइ भुअणे दिआणिसं जागन्तो।
णीसङ्क साहसङ्को णिन्दइ इन्दं अ सूरविम्वं अ॥
(वर्षति कनकस्य वृष्टिं तपति भुवने दिवानिशं जाग्रत्।
निःशङ्कं सहसाङ्को निन्दति इन्द्रं च सूरविम्वं च॥)

एते संस्कृते ललितावल्गु गीतिसंज्ञे। तथार्धद्वयेऽपि चतुर्मात्रिकाष्टगणघटितं स्कन्धकं सेतुकाव्ये यथा—

जं जं आणेइ गिरिं रइरहचक्कपडिवट्टणसहं हणुमा।
तं तं लीलाइ णलो वामकरत्तोल्लिअं रएइ समुद्दे॥
(यं यमानयति गिरिं रविरथचक्रपरिवर्तनसहं हनुमान्।
तं तं लीलया नलो वामकरोत्तोलितं रचयति समुद्रे॥)

इयमेव संस्कृते आर्यागीतिः। अत्र यद्यष्टाविंशतिर्गुरवः, अष्टौ लघवस्तदा नन्दसंज्ञा। तत एकगुरुर्द्विषष्टिलघुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे, लघुद्वयद्वयवृद्धौ चाष्टाविंशतिर्भेदाः। तेषां क्रमेण संज्ञाः—नन्द-भद्र-शेष-सारङ्ग-शिव-ब्रह्म-चारण-वरुण-नील-मदन-तालङ्क-शेखर-शर-गगन-शरभ-विमति-क्षीर-नगर-नर-स्निग्ध-स्नेहन-मदकल-लोभ-शुद्ध-सरित्-कुम्भ-कलश-शशधराख्याः। तत्र नन्दोदाहरणम्—

चन्दा कुन्दा कासा हारा हंसा तिलोअणा केलासा।
जेत्ता जेत्ता सेत्ता तेत्ता कासीस जिणिअ ते कित्ती॥
(चन्द्रः कुन्दः काशो हारो हंसस्त्रिलोचनः कैलासः।
यावद्यावच्छ्वेतं तावत्काशीश जितं ते कीर्त्या॥)

एवमन्येष्वपि भेदेषु ज्ञेयम्।

इति गाथाप्रकरणम्॥

अथ दोहा।

यस्याः प्रथमतृतीययोः पादयोः प्रथमं षट्कलो गणः, ततश्चतुष्कलः, ततस्त्रिकल इत्येवं त्रयोदश मात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षट्कलचतुष्कलौ

समानौ त्रिकलस्थाने एको लघुरेवेत्येकादशमात्रास्तदिदमष्टाचत्वारिंशन्मात्राभिर्दोहाच्छन्दः। यथा—

सुरअरु सुरही परसमणि णहि वीरेससमाण।
ओ वक्कल ओ कठिणतणु ओ पसु ओ पाखाण॥
(सुरतरुः सुरभिः स्पर्शमणिर्नहि वीरेशसमानः।
स वल्कलः स कठिनतनुः स पशुः पाषाणः॥)

अत्र द्वाविंशतिर्गुरवश्चत्वारो लघवो यत्र तद् भ्रमरम्। तत एकगुरुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयद्वयवृद्धौ च त्रयोविंशतिर्नामानि। यथा—भ्रमर-भ्रामर-शरभ-श्येन-मण्डूक-कर्कट-करभ-नर-मराल-मदकल-पयोधर-बल-वानर-त्रिकल-कच्छप-मत्स्य-शार्दूल-अहिवर-व्याघ्र-बिडाल-श्व-उन्दुर-सर्पेति। सर्पे अष्टाचत्वारिंशल्लघव एव। तत्र भ्रमरोदाहरणम्—

जा अद्धङ्गे पव्वई सीसे गङ्गा जासु।
जो देआणं वल्लहो वन्दे पाअं तासु॥
(यस्यार्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा यस्य।
यो देवानां वल्लभो वन्दे पादौ तस्य॥)

तत्रापि द्वादशावधिलघुका विप्रा। ततो द्वाविंशत्यवधिलघुका क्षत्रिया। द्वात्रिंशदवधिलघुका वैश्या। इतरा शूद्रेति। तथा यस्याः प्रतिपादं प्रथमे तृतीये च चरणे जगणः सा दुष्टा दोहेति।

इति दोहाप्रकरणम्॥

अथोत्कृष्टा।

प्रथमं चतुष्कलौ द्वौ गणौ, ततस्त्रिकल एकः, एवमेकादशमात्रारचितपादषट्कयुक्तोत्कृष्टा। तत्रापि सर्वैर्लघुभिर्लौहाङ्गिनी नाम। ततश्चतुश्चतुर्गुरुवृद्धौ अष्टाष्टलघुह्रासे दशपर्यन्तं हंस्यादीनि। लौहाङ्गिनी लघवः ६६, हंसी गुरु ४ लघवः ५८ रेखा गुरु ८ लघवः ५०, तालङ्किनी गुरु १२ लघवः ४२, कम्पी गुरु १६ लघवः ३४, गम्भीरा गुरु २० लघवः २६, काली गुरु २४ लघवः १८, कालरुद्राणी गुरु २८ लघवः १०, एवमष्टौ भेदाः। तत्र लौहाङ्गिनी यथा—

विमुहचलिअ रण अचलु परिहरिअ हअगअबलु।

हलहलिअ मलमणिवइ जसु जस तिहुअण पिवइ ।
वणरसिणरवइ लुलिम सअल उवरि जस फुरिअ ॥
विमुखचलितो रणेऽबलः परिहृत्य हयगजबलम् ।
हलहलितो मलयनृपतिर्यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति ।
वाराणसीनरपतिर्लुलितः सकलोपरि यशः स्फुरितम् ॥
एवं सर्वं पूह्यम् ।

इत्युत्कच्छा ।

अथ रोला ।

यथेच्छं गुरुलघुभिश्चतुर्विंशतिमात्राः प्रतिचरणं भवन्ति, एवं पाद-चतुष्टययुता रोला । यथा—

पअभरदरदरु धरणी तरणिरह धुलिहिँ झम्पिअ ।
कमठपीठ धरपडिअ मेरुमन्दरसिर कम्पिअ ॥
कोहे चलिअ हम्मीरवीर गअजूहजुत्तो ।
कट्ठे किअउ आकन्द मुच्छि मेच्छके पुत्तो ॥
(पदभरदरदरिता धरणी तरणिरथो धूलिभिराच्छादितः ।
कमठपीठं धरापतितं मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ॥
क्रोधेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथयुक्तः ।
कष्टेन कृत आक्रन्दो मूर्च्छितो म्लेच्छपुत्रः ॥)

अत्र एकादश गुरवो द्वौ लघू यदि पादे तदा रोला शुद्धा । प्रति-पादमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयवृद्धौ च करतालादिसंज्ञा भेदा द्वादश । यथा—कुन्द-करताल-मेघ-तालङ्क-काल-रुद्र-कोकिल-कमल-इन्द्र-शंभु-चामर-गणेश्वरेति ।

इति रोला ॥

अथ गन्धा

प्रथमपादे सप्तदशवर्णाः द्वितीयेऽष्टादश। मात्रासु त्वनियमः । द्विती-यार्धमपि तादृगेव सा गन्धा ।

कण्ण चलन्ते कुम्म चलइ पुणवि असरणा ।
कुम्म चलन्ते महि चलइ भुअणभअकरणा ॥

महिअ चलन्ते महिहरु तह अ सुरअणा ।
चक्कवइ चलन्ते चलइ चक्क जह, तिहुअणा ॥
(कर्णे चलति कूर्मश्चलति पुनरप्यशरणे ।
कूर्मे चलति मही चलति भुवनभयकरणी ॥
मह्यां चलन्त्यां महीधरस्तथा च सुरगणाः ।
चक्रवर्तिनि चलति चलति चक्रं यथा त्रिभुवनम् ॥)

इति गन्धा ॥

अथ चतुष्पदा ।

चतुर्मात्राः सप्तगणा गुरुश्चेति त्रिंशन्मात्र एकः पादः, तादृशा एवान्ये त्रयः एवं विंशत्यधिकशतं मात्रा भवन्ति । एवं चतुर्भिः पादैरेकः पादस्तादृशैश्चतुर्भिः पादैश्चतुःशतान्यशीत्यधिकानि मात्राः । एतावता चतुष्पदा भवति । तत्र लाघवाय एकपादोदाहरणम्—

जसु सीसइ गङ्गा गोरि अधङ्गा गिम पिन्धिअ फणिहारा ।
कण्ठे ट्ठिअ वीसा पिन्धण दीसा संतारिअ संसारा ॥
किरणावलिकन्दा बन्दिअ चन्दा णअणहि अणल फुरन्ता ।
सो मङ्गल दिज्जउ बहुसुह किज्जउ तुम्ह भवाणीकन्ता ॥
(यस्य शीर्षे गङ्गा गौरी अर्धाङ्गे ग्रीवायां पिनद्धः फणिहारः ।
कण्ठे स्थितं विषं परिधानं दिशः सन्तारितसंसारः ॥
किरणावलिकन्दो वन्दितश्चन्द्रः नयनेऽनलः स्फुरति ।
स मङ्गलं ददातु बहु सुखं करोतु तव भवानीकान्तः ॥)
एतस्यानन्ता एव भेदाः ।

इति चतुष्पदा ॥

अथ घत्ता ।

चतुर्मात्रैः सप्तभिर्गणैस्त्रिभिर्लघुभिश्चैकः पादः । तत्र प्रथमं दशमात्रासु विरतिः, ततोऽष्टसु, ततस्त्रयोदशसु, एवंप्रकारकपादचतुष्टयेन घत्ता नाम । यथा—

रण दक्ख दक्ख हणु जिणु कुसुमधणु अन्धअगन्धविणासकरु ।
स रक्खउ सङ्करु असुरभअङ्करु गोरिनारि अद्धङ्गवरु ॥

रथो दत्तो दक्षो हतो जितः कुसुमधनुरन्धकगान्धविनाशकरः ।
स रक्षतु शङ्करः असुरभयङ्करो गौरीनार्यर्धाङ्गधरः ॥)

इति घत्ता ॥

अथ घत्तानन्दः ।

षट्कल आदौ, ततस्त्रिकलास्त्रयः, ततः पञ्चकलः, ततः षट्कलः, ततो लघुद्वयम् । एवं प्रकारकपादचतुष्टयेन द्विषष्टिमात्रको घत्तानन्दः । एकादशसु सप्तसु त्रयोदशसु च यतिः । यथा—

जे बन्दिअ सिर गङ्ग हणिअ अणङ्ग अद्धङ्गे परिकर धरणु ।
सो जोईजणमित्त हरेउ दुरित्त सङ्काहरु सङ्करचरणु ॥
(येन बन्दिता शिरसि गङ्गा हतोऽनङ्गोऽर्धाङ्गे परिकरं धरति ।
स योगिजनमित्रं हरतु दुरितं शङ्काहरः शङ्करचरणः ॥

इति घत्तानन्दः ॥

अथ षट्पदप्रकरणम् ।

काव्यनाम्नश्छन्दसः पादचतुष्टयेनोल्लालनाम्नः पादद्वयेन च षट्पदं भवति । प्रथमं द्वे मात्रे, ततः पञ्च चतुर्मात्रा गणाः, ततो द्वे मात्रे, इति चतुर्विंशतिमात्राभिः काव्यपदचतुष्टयम् । तत्रैकादशसु त्रयोदशसु च यतिः, उल्लालस्य पादे अष्टाविंशतिर्मात्राः पञ्चदशसु त्रयोदशसु च यतिः । एवं पदद्वयम् । एतादृक् षट्पदम् । यथा—

पिन्धउ दिढसण्णाह बाहउप्पर पक्खर दइ ।
बन्धुसमदि रण धसउ सामिहम्मीर बअण लइ ।
उड्डउ णहपह भमउ खग्ग रिउसीस डालउ ।
पक्खर पक्खर ठेल्लि पेल्लि पव्वअ उप्फालउ ।
हम्मीरकज्ज जज्जल भणइ कोहाणल मुहमह जलउ ।
सुरताणसीस करवाल दइ तेज्जि कलेवर दिउ चलउ ॥
(परिधाय दृढसन्नाहं बाहोपरि पक्षरं दत्त्वा ।
बन्धूनां सम्मत्यारणं धर्षयामि स्वामिहम्मीरवचनं गृहीत्वा ।
उड्डयामि नभःपथं भ्रमामि खड्गं रिपुशिरसि पातयामि ।
पक्षरे पक्षरे ठेलयित्वा पेलयित्वा पर्वतमुत्फालयामि ।

हम्मीरकार्ये जज्जलो भणति क्रोधानलो मुखमध्ये ज्वलति ।
सुलतानशिरसि करवालं दत्त्वा त्यक्त्वा कलेवरं दिवं चलति ॥)

प्रकारान्तरमपि षट्पदे भवति । आदौ षट्कलो गणः, ततश्चत्वारश्चतुष्कलाः, ततोऽन्ते द्विकलः एवंविधैश्चतुर्भिश्चरणैः षण्णवतिमात्रा भवन्ति । तत उल्लालपदद्वयं पूर्ववदेव । उभयथापि द्विपञ्चाशदधिकं शतं मात्राणां षट्पदे भवति । अत्रोदाहरणम्—

जहा सरअससिबिम्ब जहा हरहारहंसा ठिअ ।
जहा फुल्लसिअकमल जहा सिरिखण्ड खण्डकिअ ॥
जहा गङ्गकल्लोल जहा रोसाणिअ रुप्पइ ।
जहा दुद्धवरसुद्धफेण फम्फाइतलुप्पइ ॥
पिअपाअपसाअदिट्ठिपलु णिहुअ हसइ जहा तरुणिजण ।
वरमन्ति चण्डेसर तह तुअ किंत्ति देक्खु हरिबम्भ भणा ॥
(यथा शरच्छशिबिम्बं यथा हरहारहंसाः स्थिताः ।
यथा फुल्लसितकमलं यथा श्रीखण्डः खण्डीकृतः ॥
यथा गङ्गाकल्लोलो यथा रोषाणितं रूप्यम् ।
यथा दुग्धवरशुद्धफेनं उद्गम्य तपति ॥
प्रियपादप्रसाददृष्टिपतितो निभृतं हसति यथा तरुणीजनः ।
वरमन्त्रिन् ! चण्डेश्वर ! तथा तव कीर्तिं दृष्ट्वा हरिब्रह्मा भणति ॥)

काव्यस्वरूपं त्वादावन्ते च षट्कलो मध्ये त्रयश्चतुष्कलास्तृतीयो जो न्लौ वेति । इदं स्वतन्त्रस्य काव्यच्छन्दसः करणे । षट्पदे तूक्तैव विधा ज्ञेयाः । काव्यस्य भेदाः पञ्चचत्वारिंशत् । तत्र यत्र षण्णवतिर्लघूनां न तु गुरुः स शक्रः । तत एकैकगुरुप्रक्षेपेण लघुद्वयद्वयह्रासे च शम्भ्वाद्या भृङ्गान्ता भेदा भवन्ति । तथा च भृङ्गे अष्टौ लघवः प्रतिपादमेकादश लघुप्रकारेण समुदितचतुश्चत्वारिंशद् गुरवस्ततो न ह्रासः । यथा—शक्र-शम्भु-शूर—गण्ड-स्कन्ध-विजय—दर्प-ताराङ्क—समर-सिंह-शीर्ष-उत्तेज-फणि-रक्ष-प्रतिधर्म-मराल मृगेन्द्र-दण्ड-मर्कट-अनुबन्ध-वासण्ठ-कण्ठ-मयूर-बन्ध-भ्रमर-भिन्न-महाराष्ट्र-बलभद्र-राज-वलित-मयूख - मन्थान-बलि-मोह-सहस्राक्ष-बाल-दर्पित-सरभ-दम्भ-उद्दम्भ—वलिताङ्क-तुरग-हार - हरिण-अन्ध-भृङ्गेति । तत्र शक्रस्योदाहरणम्—

जसु कर फणिवइ वलअ तरुणिवर तणुमह विलसइ।
णअण अणल गल गरल विमल ससहर सिर णिवसइ॥
सुरसरि सिरमह वहइ सअलमणदुरितदलणकर।
हसि ससहरहर हरउ दुरित तुअ दिसउ अभअवर॥
(यस्य करे फणिपतिर्वलयस्तरुणीवरा तनुमध्ये विलसति।
नयने अनलो गले गरलं विमलः शशधरः शिरसि निवसति॥
सुरसरिच्छिरोमध्ये वहति सकलमनोदुरितदलनकरः।
हसित्वा शशधरधरो हरतु दुरितं तव दिशत्वभयवरम्॥)

पटपदे गणाशुद्ध्यादौ पङ्गुत्वादयो दोषा ग्रन्थान्तरादवसेयाः, विस्तरभयात्तु न प्रपञ्च्यन्ते। द्वात्रिंशल्लघ्ववधिकस्य काव्यस्य विप्रजातिः, ततश्चत्वारिंशल्लघ्ववधि क्षत्रियजातिः, ततोऽष्टाचत्वारिंशल्लघ्ववधि वैश्यजातिः अवशिष्टः शूद्र इति जातिभेदः। उल्लाललक्षणं तु—

त्रयश्चतुष्कला आदौ त्रिकलः षट्कलस्ततः।
चतुष्कलोऽयं त्रिकल उल्लाले लक्षणं सदा॥ इति।

तत्र सर्वगुरुः षट्पदो यथा—

जाआ जा अद्धङ्गे सीस गङ्गा लोलन्ती।
सव्वासा पूरन्ति सव्व दुक्खा तोलन्ती॥
णाआराआहार दीस वासा वासन्ता।
वेआला जा सङ्ग णट्ट दुट्ठा णासन्ता॥
णाचन्ता कन्ता उच्छव्वे ताले भूमीकम्पले।
जा दिट्ठे मोक्खा पाविज्ज सो तुह्माणं सुक्ख दे॥
(जाया यस्यार्धाङ्गे शीर्षे गङ्गा लोलते।
सर्वाशाः पूरयन्ती सर्वदुःखानि त्रोटयन्ती॥
नागराजहारो दिशो वासांसि वसानः।
वेताला यत्सङ्गे नष्टदुष्टान् नाशयन्तः॥
नृत्यन्तः कान्तं तालकम्पितभूमयः।
यद्दृष्टे मोक्षः प्राप्यते स युष्माकं सुखं ददातु॥

अथ षट्पदभेदाः। तत्र काव्ये चतुश्चत्वारिंशद् गुरवः, उल्लाले च षड्विंशतिः। एवं मिलित्वा सप्ततिर्गुरवो द्वादश च लघवो यत्र

द्व्यशीत्यक्षरो अजयनामा प्रथमो भेदः, ततः सर्वलघुपर्यन्तमेकैकगुरुह्रासे लघुद्वयप्रक्षेपेणैकैकवर्णवृद्धौ एकसप्ततिरजयाद्या भेदा भवन्ति। यथा—अजय-विजय-बलि-वर्ण-वीर-वेताल-बृहन्नल-मर्कट-हरि-हर-ब्रह्म-इन्दु-चन्दन-शुभंकर-शाल-सिंह-शार्दूल-कूर्म-कोकिल-खर-कुञ्जर-मदन-मत्स्य-सारङ्ग-शेष-सारस-पयोधर-कुन्द-कमल-कुन्द-वारण-शरभ-जङ्गम-शर-सुशर-मसर-सारस-सरस-मेरु-सकल-मृग-सिद्ध-बुद्धि-कलकल कमलाकर-धवल-मृतक-ध्रुव-वलय-किंनर-शक-जन-मेघाकर-ग्रीष्म-गरुड-शशि-सूर्य-शल्य-नर-तुरग-मनोहर-गगन-रत्न-नव-हीर-भ्रामर-शेखर-कुसुमाकरदीप-शङ्ख-वसु-शब्दाः। तथा च अजये वर्णाः ८२, गुरवः ७०, लघवः १२। अन्त्ये शब्दे लघवः १५२।

इति षट्पदप्रकरणम् ॥

अथ पज्झटिका।

प्रतिपादं चत्वारश्चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव। एवं चतुर्भिः पादैश्चतुःषष्टिमात्राकं पज्झटिकाच्छन्दः। यथा—

जे गञ्जिअ गोलाहिवइ राउ उद्दण्ड ओड्ड जसु भअ पलाउ।
गुरु विक्कम विक्कम जिणिअ जुज्झ ताकण्ण परक्कम कोण बुज्झ ॥
(येन गंजितो गौडाधिपती राजा उद्दण्ड ओड्रो यस्य भयेन पलायितः।
गुरुविक्रमो विक्रमो जितो युद्धे तत्कर्णपराक्रमं को न बुद्ध्यते ॥)

इति पज्झटिका ॥

अथालिल्लिहः।

प्रतिपादं षोडशमात्राः, अन्ते च मात्राद्वयं लघुद्वयात्मकं पादे च जगणो न भवति तच्छन्दोऽलिल्लिहसंज्ञम्। यथा—

जहि आसामविदेहाकिल्लउ, सुत्थिर डाहररज्जा जिणि लिउ।
कालिञ्जर जिण्हि कित्ती थप्पिअ, धण आरज्जिअ धम्मे अप्पिअ ॥
(येनासामविदेहदुर्गाणि, सुस्थिरडाहरराज्यं जित्वा गृहीतम्।
कालिञ्जरं जित्वा कीर्तिं स्थापयित्वा, धनमर्जयित्वा धर्मे अर्पितम् ॥)

इत्यलिल्लिहः ॥

अथ नवपदप्रकरणम्।

अनियतगुरुलघुक्रमाः षोडशमात्राः प्रतिपादं भवन्ति, तच्चतुष्षष्टिमात्रं पादाकुलकम्। पञ्चदशमात्राभिः प्रथमतृतीयपञ्चमपादाः। पञ्चदशमात्राः, द्वितीये द्वादशमात्राः, चतुर्थे एकादशमात्राः, एवमष्टषष्टिमात्रा भवन्ति। एतदनन्तरं दोहाच्छन्दः समस्तमित्येवं नवपदं छन्दो रड्डा नाम। तत्र विषमपादेष्वादौ त्रिकलस्ततस्त्रयश्चतुष्कलाः, तत्रापि प्रथमेऽन्ते जगणश्चतुर्लघुर्वा, तृतीयपञ्चमयोर्भगणोऽन्ते द्वितीयपादे सर्वलघ्वन्तास्त्रयश्चतुष्कलाः, चतुर्थे द्वौ चतुष्कलौ, ततस्त्रयो लघव इति। तत्र उक्तलक्षणं दोहाच्छन्दः। यथा—

भमइ महुअर फुल्ल अरविन्द, णवकेसु काणण फुल्लिअ
सव्वदेस पिकराव चुल्लिअ, सिअल पवण लहु वहइ,
मलअकुहर णववेल्लि पेल्लिअ।
चित्त मणोभव सर हणइ, दूर दिगन्तर कन्त।
के परि अप्प उवारिहउ, एपरि मिलिअ दुरन्त॥
(भ्रमति मधुकरः फुल्लारविन्दे, नवकिंशुकैः काननं फुल्लम्।
सर्वदेशः पिकरावश्चुलुकितः।
शीतलपवनो लघु वहति, मलयकुहरे नववल्लीं क्षिप्त्वा।
चित्तं मनोभूः शरैर्हन्ति, दूरदिगन्तरे कान्तः
केन प्रकारेणात्मानमुद्धारयामि, एवं परिमिलितो दुरन्तः॥)

एतद्भेदाः सप्त। तत्र प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषु चतुर्दशमात्रकलभौ (१) द्वितीयचतुर्थयोरेकादश सा नन्दा (२) प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषूनविंशति द्वितीयचतुर्थयोरेकादश सा मोहिनी (३), विषमपादेषु पञ्चदश समयोरेकादश सा चारुसेनी (४), विषमेषु पञ्चदश समयोर्द्वादश सा भद्रा (५) विषमेषु पञ्चदश द्वितीये द्वादश चतुर्थे एकादश स राजसेनः (६), विषमेषु षोडश समयोरेकादश द्वादश वा सा तालङ्किनी (७) इति।

इति नवपदप्रकरणम्॥

अथ पद्मावती।

द्विगुरुरन्तगुरुरादिगुरुः सर्वलघुरित्येतैश्चतुर्मात्रैः गणैः

गणाष्टकघटितपादचतुष्टया पद्मावती। अत्र जगणो नायकपीडादिदोषदाता अतश्चण्डाल इत्युच्यतेऽतो न शुभः। यथा—

भंअभंग्गिअ वङ्गा भग्गु कलिङ्गा तेलङ्गा रण मुक्कि चले।
मरहट्टा धिट्टा लग्गिअ कट्टा सोरट्टा भअपाअ पले॥
चम्पा रण कम्पा पव्वअ कम्पा ऊत्थाउत्थी जीउ हरे।
कासीसर राणा किअउ पआणा विज्जाहर भण मन्तिवरे॥
(भयभग्ना वङ्गाः भग्नाः कलिङ्गास्तैलङ्गा रणं मुक्त्वा चलिताः।
महाराष्ट्रा धृष्टा लग्नाः काष्ठासु सौराष्ट्रा भयेन पादे पतिताः॥
चम्पा रणे कम्पिता पर्वताः कम्पिता उत्थायोत्थाय जीवं हरन्ति।
काशीश्वरे राजनि कृतप्रयाणे विद्याधरो भणति मन्त्रिवरः॥)

इति पद्मावती॥

अथ कुण्डलिका।

पूर्वोक्ताया दोहाया यद्येकमर्धमपरं चार्धं पूर्वोक्तलक्षणकाव्येन युक्तं तदिदं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमात्राभिः शृङ्खलायमकानुप्रासवद् गुणालङ्कारवत्कुण्डलिकाख्यं छन्दः। अत्र चाविरम्य कुण्डलिकारेण पठनात्कुण्डलिकेति संज्ञा। यन्मते दोहा द्विपदा तन्मतेनेयं षट्पदा, यन्मते दोहा चतुष्पदा तन्मते कुण्डलिकाष्टपदेति। यथा—

ढोल्ला मारिअ ढिल्लिमह मुच्छिअ मेच्छसरीर।
पुर जज्जल्ला मंन्तिवर चलिअ वीर हम्मीर॥
चलिअ वीर हम्मीर पाअभर मेइणि कम्पइ॥
दिग मग णह अन्धार धूलि सूरजरह झम्पइ।
दिग मग णह अन्धार आणु खुरसाणक ओल्ला॥
दमलिद्दमसु विपक्ख मारु ढिल्लीमह ढोल्ला॥
(ढोलं ताडयित्वा दिल्लीमध्ये मूर्छयित्वा म्लेच्छशरीराणि।
पुरो जज्जलो मन्त्रिवरश्चलति वीरो हम्मीरः।
चलिते वीरे हम्मीरे पादभरेण मेदिनी कम्पते॥
दिङ्मार्गनभःस्वन्धकारे धूली सूर्यरथं झम्पयति।

दिङ्मार्गेनभःस्वन्धकारे आनीताः खुरसानकाः पुरुपाः।
दलितामुर्विपक्षस्ताड्यते दिल्लीमध्ये ढोलः॥)

इति कुण्डलिका॥

अथ मदनान्तकः।

यत्र प्रतिपादे विंशत्यक्षराणि पञ्चविंशतिश्च मात्राः, तत्रापि प्रथमश्चतुर्मात्रिको गणः, अन्ते एको गुरुः, मध्ये यथासुखमिश्रिता गुरुलघवो स मदनान्तकः। यथा—

भंञ्जिअ मलअ चोलवइ णिवलिअ गञ्जिअ गुज्जरा।
मालवराअ मलअगिरिअ लुकि परिहरि कुञ्जरा॥
खुरसाणा खलिअ रणमह अहिअ लङ्घिअसाअरा।
हम्मीर चलिअ हारव पलिअ रिउगणह काअरा॥
(भग्नो मलयश्चोलपतिर्निर्वलीकृतो गञ्जिता गुर्जराः।
मालवराजो मलयगिरौ निलीनः परिहृत्य कुञ्जरान्॥
खुरसानाः स्खलिताः रणमध्येऽहिता लङ्घितसागराः।
हम्मीरे चलिते हारवाः पलायिता रिपुगणाः कातराः॥)

इति मदनान्तकः॥

अथ द्विपदी

आद्यन्तयोः षट्कलो गणो मध्ये चतुष्कलाश्चत्वारः। एवंविधपदद्वयरचिता द्विपदी। आदौ षट्कलस्ततः पञ्च चतुष्कलास्ततो गुरुरिति वा। यथा—

दाणव दव वेवि ढुक्कन्तउ गिरिवरसिहर कम्पिओ।
हअगअपाअघाअ उट्ठन्तउ धूलिहिं गअण झम्पिओ॥
(दानवदेवाभ्यां द्वाभ्यामपि ढौक्यमानं गिरिवरशिखरं कम्पितम्।
हयगजपादघातोत्थितधूलिभिर्गगनमाच्छादितम्॥)

इति द्विपदी॥

अथ खञ्जा

नव चतुर्लघवस्ततो रगण एवं दशभिर्गणैरेकोनचत्वारिंशदक्षरैरेकचत्वारिंशन्मात्राभिरर्धं यस्याः सा खञ्जा। द्वितीयमप्यर्धं तादृक्। यथा—

अहि ललइ महि चलइ गिरि खसइ हर खलइ ।
ससि घुमइ अमिअ वमइ मुअल जिवि उट्टए ॥
पुणु घसइ पुणु खसइ पुणु ललइ पुणु घुमइ ।
पुणु वमइ जिविअ विविह समर परिदिट्ठए ॥
(अहिर्ललयति मही चलति गिरिः पतति हरः स्खलति ।
शशी घूर्णते अमृतं वमति मृता जीवित्वोत्तिष्ठन्ति ॥
पुनर्वर्षति पुनः स्खलति पुनर्ललति पुनर्घूर्णते ।
पुनर्वमति जीविता विविधं समरे परिदृश्यते ॥)

इति खञ्जा ॥

अथ शिखा ।

अत्र प्रथमार्धे षट् चतुर्लघवो द्वितीयार्धे सप्त उभयोरप्यन्ते जगणो भवति सा शिखा । यथा—

फुल्लिअ महु भमर वहु रअणि—
पहु किरणवहु अवअरु बसन्त ॥
मलअगिरिकुसुमधरि पवण वह
सहव कह सहि भण णिलअ णहु कन्त ॥
(पुष्पितमधुके भ्रमरवध्वो रजनीप्रभुः
किरणवहुरवतरति वसन्तः ॥
मलयगिरिकुसुमधरः पवनो वहति
सहे कथं सखि ! भण निलये न हि कान्तः ॥)

इति शिखा ॥

अथ माला ।

आद्यार्धे नव चतुर्लघवस्ततो रगणास्ततो द्वौ गुरू इत्येवं पञ्चचत्वारिंशन्मात्रा गाथोत्तरार्धेन द्वितीयार्धं सैषा माला । यथा—

बरिस जल भमइ घण मलअ सिअल पवण मणहरण
कणअ पिअरि णचइ बिजुरि फुल्लिआ णीवा ।
पत्थरविच्छर हिअओ पिअओ णिलअं ण आवेइ ॥
(वर्षति जलं भ्रमति घनो मलयशीतलः पवनो मनोहरणः

पीता नृत्यति विद्युत्फुल्ला नीपाः ।
प्रस्तरनिस्तरहृदयः प्रियो निलये नायाति ॥)

इति माला ॥

अथ चूलिका ।

यदि दोहाच्छन्दसि प्रत्यर्धं लघुगुरुद्वयरूपाः पञ्चकला अधिका दीयन्ते, तथा दोहाच्छन्दसो मात्राः ४८ अधिकाश्च १०, एवं अष्टपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति तदा चूलिका नामच्छन्दः । यथा—

राआ लुद्ध समाज खल बहु कलहारिणि सेवक धुत्तउ ।
जीवण चाहसि सुक्ख जइ परिहर घरजण बहुगुणजुत्तउ ॥
(राजा लुब्धः समाजः खलः वधूः कलहकारिणी सेवको धूर्तः ।
जीवने वाञ्छसि सुखं यदि परिहर गृहजनं बहुगुणयुक्तमपि ॥)

इति चूलिका ॥

अथ सौराष्ट्रा ।

व्यत्यस्तार्धो दोहैव सौराष्ट्रा । यथा—

सो माणिअ पुणसन्त जासु भत्त पण्डिअ तनअ ।
जासु घरिणि गुणमन्ति सो वि पुहवि सग्गहणिलअ ॥
(स मान्यः पुण्यवान्यस्य भक्तः पण्डितस्तनयः ।
यस्य गृहिणी गुणवती सोऽपि पृथिव्यां स्वर्गनिलयः ॥)

इति सौराष्ट्रा ॥

अथ काहलिः ।

सगणभगणचतुर्लघवो गणा गुरुश्चैको यत्र प्रतिपदं एकादशाक्षरश्चतुर्दशमात्रकश्च स काहलिः यथा—

उच्चउत्थाणअ बिमलघरा तरुणी घरिणी विणअपरा ।
वित्तकपूरलमुद्दघरा वरिसा समआ सुक्खकरा ॥
(उच्चोत्थानकं विमलं गृहं तरुणी गृहिणी विनयपरा ।
पित्तपूरितं मुद्रागृहं वर्षासमयः सुखकरः ॥)

इति काहलिः ॥

*

अथ मधुभारतम् ।

यत्र जगणान्तौ चतुर्मात्रौ (गणौ) प्रतिपादं तन्मधुभारतम् । यथा—

जासु चन्द सीस पिन्धणअ दीस ।
सो संभु पेउ महासुख देउ ॥
(यस्य चन्द्रः शीर्षे परिधानं च दिशः ।
स शंभुः पातु महासुखं ददातु ॥)

इति मधुभारतम् ॥

अथाभीरः ।

यत्र पादे जगणान्ता एकादशमात्राः स आभीरः । यथा—

सुन्दरि गुज्जरणारि लोअण दीहबिसारि ।
पीणपओहरभार लुल्लई मोत्तिअहार ॥
(सुन्दरी गुर्जरनारी लोचनं दीर्घविसारि ।
पीनस्तनभारे लोलते मौक्तिकहारः ॥)

इत्याभीरः ॥

अथ दण्डकाहलः ।

चत्वारश्चतुर्मात्रास्ततः षण्मात्रस्ततश्चतुष्कलौ गुरुश्चेति द्वात्रिंशन्मात्रा यदोद्दण्डकाहलः । सर्वा अस्मिन्मात्राः १२८ । यथा—

राअह भग्गन्ता दिगन्तलग्गन्त परिहरि हअगअघररमणी,
लोरहि भरु सरवरु पंअपरुपरिकरु लोटइ पडिअतनु धरणी ।
पुणु उट्ठइ संभरि करदत्तंगुलिबालतणअकरजमलकरे,
कासीसर राआ णेहलुकाआ करु माआ पुण थप्पि घरे ॥
(राजानो भग्ना दिगन्तरलग्नाः परिहृत्य हयगजगृहरमणीः,
रोदनैर्भृत्वा सरोवरं पादपतितपरिकरालोटन्ते पतिततनवो धरण्याम् ।
पुनरुत्तिष्ठन्ति सम्भृत्य करदत्ताङ्गुलिबालतनयकरयमलधराः,
काशीश्वरो राजा स्नेहलकायः कृत्वा मायां पुनः स्थापयित्वा धृतवान् ॥)

इति दण्डकाहलः ॥

अथ दीपकम् ।

आदौ गुर्वन्तश्चतुष्कलस्ततो गुर्वन्तः पञ्चकलस्तत एको लघुरित्येवं पादघटितं दीपकम् । यथा—

जसु हत्थ करबाल बीपक्खकुलकाल ।
सिर सोह वरछत्त संपुण्ण ससिमत्त ॥
(यस्य हस्ते करवालो विपक्षकुलकालः ।
शिरसि शोभते वरच्छत्रं सम्पूर्णशशिवत् ॥)

इति दीपकम् ॥

अथ सिंहावलोकः ।

यत्रादौ चतुष्कलसगणौ ततः षट्कला गुरुश्चेति षोडशमात्रापादः सिंहावलोकः । यथा—

हणु उज्जरगुज्जरराअ दलं दलदलिअ चलिअ मरहट्ठबलम् ॥
बलमोलिअमालअराअकुला कुलउज्जलकलचुलिकण्णफुला ॥
(हतमुज्ज्वलगुर्जरराजदलं, दरदलितचलितं महाराष्ट्रबलम् ।
बलमोटितमालवराजकुलः, कुलोज्ज्वलः कलचुरिः कर्णः स्फुरति ॥)

इत्यलम् ।

इति सिंहावलोकः ॥

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

एवं समादिवृत्तत्रयमभिधायेदानीं तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनायाऽनुक्तानां च वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्यमानानां सद्भावोपपत्तये प्रस्तारादयः षट् प्रत्यया व्याख्यातव्याः । प्रतीयते सङ्ख्यादिकमेभिस्ते प्रत्ययाः । सम्भावितेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्ययख्यापकत्वाद्वा । ते च प्रस्ताराद्याः षट् । तदुक्तम्—

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया ।
सङ्ख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ १ ॥

तत्र नष्टोद्दिष्टादीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वात्प्रस्तारं तावदाह—

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ २ ॥

प्रस्तार्यवृत्तिजातिपादस्थवर्णसङ्ख्याकसर्वगुरौ पादे लिखिते सति तत्राद्यात्प्रथमाद् गुरोरधो लघुं स्थापयेत् । प्रथमत्वं च गुर्वपेक्षया न तु वर्णाऽपेक्षया । तथात्वे हि द्वितीयभेदे आद्यगुरोरभावात् तृतीयभेदानुपपत्तेः । तं लघुं न्यस्य यथोपरि पङ्क्तौ तथैवाधस्तनाधस्तनपङ्क्तौ, शेषं पादवर्णसङ्ख्यापूर्त्यवधि द्वितीयादिकं गुरु लघुं वा लिखेत्, यत्रोपरि गुरुस्तत्राधस्तादपि गुरुर्यत्रोपरि लघुस्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः पुनरमुं पूर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात्तृतीयादिपङ्क्तौ गुरुमध्ये आद्यगुरोरधो लघुः शेषं चोपरिवदेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं सति तृतीये भेदे आद्यस्थानस्य शून्यत्वात् तत्र किं लेख्यमित्यत आह—

ऊने दद्याद् गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

ऊने न्यूने स्थाने गुरूनेव दद्याल्लिखेत् । बहुवचनमुत्तरोत्तरपङ्क्तावपि न्यूने गुरूणां प्राप्त्यर्थम् । ततश्च भूयःशब्दोऽपि वीप्सार्थो ज्ञेयः । तेन पुनः पुनर्गुर्वपेक्षया आद्याद् गुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरिवदेव सम्पाद्य ऊने स्थाने गुरवो देया इत्यर्थः । प्रस्तारकरणेऽवधिमाह—यावदिति । सर्वलघुः पादः प्रस्तारो वा यावद्भवति तावदेवं कुर्यात् । प्रस्तारोक्तिमुपसंहरति—प्रस्तारोयमिति । प्रस्तार्यते इति प्रस्तारः । प्रस्तार्यतेऽनेन च्छन्द इति वा । छन्दोविचितिश्छन्दःशास्त्रम् । तदुक्तम्—

स्थापयेल्लघुरधो गुरोः पुरः
स्याद्यथोपरि तथैव पूरयेत् ।
पश्चिमं च गुरुभिः पुनः पुनः
सर्वलघ्ववधिरित्ययं विधिः ॥ इति ॥

तदिदमुक्तादौ योज्यते । तत्रोक्तायां यथा—S[१], I[२], (२) तस्या द्विविकल्पत्वात् । अत्युक्तायां यथा—SS[१], IS[२], SI[३], II[४] (४) । मध्यायां

यथा—SSS, ISS, SIS, IIS, SSI, ISI, SII, III, (८) ! एते मगणादय एव सिद्ध्यन्ति । चतुरक्षरायां प्रतिष्ठायां यथा—SSSS, ISSS, SISS, IISS, SSIS, ISIS, SIIS, IIIS, SSSI, ISSI, SISI, IISI, SSII, ISII, SIII, IIII, (१६) एवं सर्वेषां समवृत्तानां प्रस्तारे कृते पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य द्विगुणा भेदा भवन्ति* । अत्र मामकः सङ्ग्रहश्लोकः—

* वर्णप्रस्तारज्ञानोपयोगिकोष्ठकानि ।

(१) उक्तायां यथा—

S, प्रथमो भेदः ।
I, द्वितीयो भेदः ।

(२) अत्युक्तायां यथा—

SS, प्रथमः ।
IS, द्वितीयः ।
SI, तृतीयः ।
II, चतुर्थः ।

(३) मध्यायां यथा—

SSS, प्रथमः ।
ISS, द्वितीयः ।
SIS, तृतीयः ।
IIS, चतुर्थः ।
SSI, पञ्चमः ।
ISI, षष्ठः ।
SII, सप्तमः ।
III, अष्टमः ।

(४) प्रतिष्ठायां यथा—

SSSS, प्रथमः ।
ISSS, द्वितीयः ।
SISS, तृतीयः ।
IISS, चतुर्थः ।
SSIS, पञ्चमः ।
ISIS, षष्ठः ।
SIIS, सप्तमः ।
IIIS, अष्टमः ।
SSSI, नवमः ।
ISSI, दशमः ।
SISI, एकादशः ।
IISI, द्वादशः ।
SSII, त्रयोदशः ।
ISII, चतुर्दशः ।
SIII, पञ्चदशः ।
IIII, षोडशः ।

पादं सर्वगुरुं लिखेन्मुखगुरोश्चाधो लघुं पूर्वव—
च्छेषं मूलगुरोः पुनर्लघुमथो शेषं पुनः पूर्ववत् ॥
ऊने न्यस्य गुरूनशेषलघुकं पादं च यावत्पुनः
कार्योऽयं विधिरित्यचीकॢपदमूं नारायणः प्रस्तृतिम् ॥

इति समप्रस्तारः ॥

अथार्धसमप्रस्तारः

अर्धसमेषु त्वर्धस्यैव पादतां प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः, पाद इत्यस्योपलक्षणत्वात्। तदुक्तम्—'अर्धसमस्य प्रस्तारेऽर्धप्रस्तारः कार्यः' इति। तद्यथा—द्व्यक्षरपादे च्छन्दसि पादद्वयरूपस्यार्धस्य पादताकल्पनया चतुरक्षरपूर्वोक्तप्रस्तारवत्प्रस्तारे द्व्यक्षरच्छन्दसः षोडश भेदाः। तत्र प्रथम [१]SSSS, षष्ठ [६]ISIS, एकादश [११]SISI, [१६]IIII, षोडशानां भेदानां समवृत्तभेदत्वेनार्धसमभेदकत्वात्तान्परित्यज्य शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धो भवति। तदुक्तम्-'प्रस्तुतभेदकारी विकल्पः प्रस्तारक्रमायातोऽपि वर्जनीयः' इति। संख्यायां तु गणना कार्यैव। अन्यथा नष्टोद्दिष्टाद्यसिद्धेः। ततश्च द्वादश शुद्धार्धसमभेदाः। यथा—[१।२]ISSS, [२।३]SISS, [३।४]IISS, [४।५]SSIS, [५।७]SIIS, [६।८]IIIS, [७।९]SSSI, [८।१०]ISSI, [९।१२]IISI, [१०।१३]SSII, [११।१४]ISII, [१२।१५]SIII, एवमन्यत्रापि योज्यम्

इत्यर्धसमप्रस्तारः ॥

अथ विषमप्रस्तारः।

विषमाणां तु प्रस्तारे पादचतुष्टयात्मकस्य च्छन्दसः पादस्यानीयत्वं प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः। उक्तं हि-'विषमप्रस्तारे पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्यः' इति। यथा द्व्यक्षरस्य विषमवृत्तस्य पादकल्पनायां सर्वगुरोः SSSSSSSSपूर्ववदाद्यगुरोरधोलघुं विन्यस्य यथोपरीतिगुरुसप्तकं लिखित्वा भूयः कुर्यादिति द्वितीयप्रस्ताराद्यगुरोरधो लघुः परतो यथोपरीति कृत्वा ऊने गुरून्दद्यात्। एवं सर्वलघुप्रस्तारं यावत्कृते षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भेदाः। तेषां मध्ये पूर्ववत्समार्धसमरूपत्वेन प्रस्तुतविषमप्रस्तार-

भेदकारित्वात्प्रथमः द्वितीयाच्च सप्तदशः सप्तदशोऽन्त्यं यावद्वर्जनीयाः । ते च यथा—प्रथमः S S S S S S S S, अष्टादशः । SS SIS SS, पञ्चत्रिंशः SISSSISS, द्विपञ्चाशः IISSIISS, एकोनसप्ततिः SSISSSIS, षडशीतिः ISISISIS, त्र्यधिकशतं SIISSIIS त्रिंशत्यधिकशतं IISIIISI, सप्तत्रिंशदधिकशतं SSSISSSI, चतुःपञ्चाशदधिकशतं ISSIISSI, एकसप्तत्युत्तरशतं SISISISI, अष्टाशीत्यधिकशतं IISIIISI, पञ्चोत्तरद्विशतं SSIISSII द्वाविंशत्युत्तरद्विशतं ISIIISII, एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशतं SIIISIII, षट्पञ्चाशदधिकद्विशतसङ्ख्या I I I I I I I I, एवं षोडश । एषां मध्ये प्रथम SSSSSSSS, षष्ठ ISISISIS, एकादश SIS SISI, षोडशाः I I I I I I I I समभेदाः । अन्ये द्वादशार्धसमभेदाः । शेषाश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयं शुद्धविषमभेदाः । एवं सर्वत्र विषमेषु प्रस्तारभेदो ज्ञेयः ।

इति विषमप्रस्तारः ॥

अथ मात्राप्रस्तारः ॥

मात्राप्रस्तारे तूपरिपङ्क्तौ यथायोग्यं मात्राद्वयद्वयस्थाने एकैकगुरुक्रमेण गुरूंल्लिखित्वा प्रथमगुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरिपङ्क्तिवत्कुर्यात् । एवं सत्येका मात्रा न्यूना भवति, सा लघोः पूर्वं लघुरूपेण देया । तृतीयपङ्क्तौ प्रथमगुरोर्लघुं दत्त्वा शेषमुपरिवल्लिखित्वा न्यूनास्तिस्रो मात्राः, ता लघुगुरुरूपेण लघोः पूर्वं देयाः । एवं क्रमेणाद्यगुरोरधो लघौ दत्ते उपरिवच्छेषे लिखिते शेषा मात्रैका चेदाद्यलघोः पूर्वं लघुरूपेण देया । द्वे चेच्छेषे तदा तत एव पूर्वं गुरुरूपेणैव । एवं युग्मा गुरुरूपेणैवेति । तिस्रश्चेत्तदा एको लघुरेको गुरुश्चेति । पञ्च चेत्तदा एको लघुर्द्वौ गुरू चेत्येवंक्रमेण सर्वलघुप्रस्तारपर्यन्तं लिखेत् अत्रैवं कृते पूर्वोक्तषट्कलत्रयोदशगणप्रस्तारः । यथा—SSS (१), IISS (२), ISIS (३), SIIS (४), IIIIS (५), ISSI (६), SISI (७), IIISI (८), SSII (९), IISII (१०), ISIII (११), SIIII (१२), IIIIII (१३) (१३) पञ्चकलस्य सर्वगुरुभेदाभावादादिलघ्वाद्या एव भेदाः । यथा—ISS (१), SIS (२), IIIS (३), SSI (४), IISI (५), ISII (६), SIII (७), IIIII (८) । एवमन्यत्रापि । विषम

कलप्रस्तारेष्वादौ लघुं दत्त्वा प्रस्तारः कार्यं इति[१] ॥ ३ ॥

इति प्रस्तारः ॥

अथ नष्टम्।

अथ प्रस्तारपरिशोधनोपयोगि नष्टमाह—

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्धेऽर्धे समे च लः ॥
विषमे चैकमाधाय स्यादर्धेऽर्धे गुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥

अङ्क इत्यतः परं तत्रेत्यध्याहार्यम्। ततश्च नष्टस्य वृत्तस्य योऽङ्कस्तत्र समे सति लो लघुर्लेख्यः, तस्य चार्धेऽर्धे कृतेऽर्धाङ्के समे सति लघुर्विषमे त्वर्धीकरणाशक्तेरेकमधिकं क्षिप्त्वार्धयेत्। नष्टस्याङ्के विषमे सति गुरुर्भवेल्लेख्य इत्यर्थः, तदनन्तरं तस्मिन्विषमे एकमधिकमाधाय संयोज्य योऽङ्को जातस्तस्यार्धे विषमे सति गुरुः, समे तु लघुः। विषमे

(१) मात्राप्रस्तारज्ञानोपयुक्तं कोष्ठकम्।

पञ्चकलपर्यन्तं यथा—

१	२	३	४	५	मात्राः
।	ऽ	।ऽ	ऽऽ	।ऽऽ	१
	।।	ऽ।	।।ऽ	ऽ।ऽ	२
		।।।	।ऽ।	।।।ऽ	३
			ऽ।।	ऽऽ।	४
			।।।।	।।ऽ।	५
				।ऽ।।	६
				ऽ।।।	७
				।।।।।	८

षट्कलप्रस्तारो यथा—

ऽऽऽ	१	।।।।ऽ	५	ऽऽ।।	९
।।ऽऽ	२	।ऽऽ।	६	।।ऽ।।	१०
।ऽ।ऽ	३	ऽ।ऽ।	७	।ऽ।।।	११
ऽ।।ऽ	४	।।।ऽ।	८	ऽ।।।।	१२
				।।।।।।	१३

त्वर्धात्र रणाशक्तेरेकमधिकं प्रक्षिप्यार्धयेत् । तस्मिन्नप्यर्धे विषमे गुरुः समे लघुरित्येवं विवक्षितनष्टवृत्ताक्षरसङ्ख्यापूरणं यावत्कुर्यात् । अर्धेऽर्धे इत्युभयत्र वीप्सया पुनः पुनः करणं सूचितम् । यथा त्र्यक्षरे पञ्चमं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने कृते पञ्चमाङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यस्य सैकस्यार्धे त्र्यङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुरेव । पुनः सैकस्यार्धे द्व्यङ्कस्य समत्वाल्लघुरिति । यथा—SSI. सोऽयं पञ्चमस्तगणः (१) । समोदाहरणं यथा—चतुरक्षरप्रस्तारे चतुर्थं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने समत्वाल्लघुस्तदर्धेऽङ्के द्व्यङ्के पुनर्लघुः शिष्टे द्व्यङ्केऽर्धित एकस्याऽसमत्वाद् गुरुः शिष्टैकाङ्के सैकेऽर्धिते पुनर्गुरुर्यथा—IISS. एवं सर्वत्र (२) प्रथमे भेदे प्रथमाङ्कस्य विषमत्वात्समार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता ।

इति समनष्टम् ॥

(१) यथा—

वृत्तजातिः	पृष्टो भेदः
३ क्षरा	५ मः

५ अस्याङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यस्य
५ + १ = ६ सैके
३ अर्धिते तस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यस्य
३ + १ = ४ सैके
२ अर्धिते तस्य समत्वाल्लघुं विन्यस्य अवशिष्टे द्व्यङ्के न क्रिया जातेस्त्र्यक्षरत्वात् । एवं च जातं पञ्चमरूपं S SI, इति ।

(२) यथा—

वृत्तजातिः	पृष्टो भेदः
४ अक्षरा	४ र्थः

४ अङ्कस्य समत्वाल्लघुं विन्यस्य
२ तस्मिन्नर्धिते तस्य समत्वाल्लघुं विन्यस्य
१ तस्मिन्नर्धिते तस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यस्य
१ + १ = २ सैके
१ अर्धिते तस्य विषमत्वाद् गुरुं विन्यसेत् ।
एवं च जातं चतुर्थं रूपं I I S S इति ।

अथार्धसमनष्टम्।

अर्धसमानां तु नष्टे पूर्वोदाहृतद्व्यक्षरपादार्धसमप्रस्तारे पञ्चमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने पञ्चानां विषमत्वाद् गुरुः, सैकेऽर्धे त्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः सैकेऽर्धे द्वयोः समत्वाल्लघुर्द्वयोरर्धे विषमत्वाद् गुरुरिति सिद्धमर्धम् SSIS द्वितीयार्धेऽप्येवमेव। अत्र यदि समार्धसमयोः संसृष्टत्वं तदा पञ्चमत्वम्, यदा तु शुद्धार्धसमगणना तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः समत्वात्त्यागे चतुर्थता। नष्टसिद्धिस्तु संवलितसङ्ख्ययैवेत्युक्तं प्राक्, एवं सर्वत्रापि।

इत्यर्धसमनष्टम्॥

अथ विषमनष्टम्।

विषमाणां नष्टे तु द्व्यक्षरविषमवृत्तस्य चतुर्थो भेदः कीदृगिति प्रश्ने उक्तविधाविधाने IISSSSSS अयं चतुर्थः। अत्रापि समार्धसमसंवलनेन चतुर्थता, शुद्धविषमभेदेषु तु प्रथमस्य समार्धसमतया त्यक्तत्वात्तृतीयता। एवं सर्वेऽप्यर्धसमविषमेषु योज्यम्।

इति विषमनष्टम्॥

अत्र मदीयः सङ्ग्रहश्लोकः—

पृष्टाङ्के विषमे समे गुरुलघू युग्मे तथैकाधिका
युग्मेऽर्धे विषमे समे गुरुलघू भूयोऽत्रशिष्टेऽर्धिते॥
तद्वन्न्यस्य विवक्षितान्गुरुलघून्यावद्विदध्यादिदं
श्रीरामेश्वरभट्टसूनुरकरोन्नष्टे विधामीदृशीम्॥

अथ मात्रावृत्ते नष्टम्।

तत्र लाघवार्थं षण्मात्रप्रस्तारे उदाहरणमुच्यते। षण्मात्रप्रस्तारेषु सप्तमस्थाने कीदृशो गणोऽस्तीति प्रश्ने षडपि कलास्तावत्पृथक्स्थापनीयाः। तत्र प्रथमकलोपर्येकाङ्को देयः, द्वितीयकलायां द्व्यङ्क एव, एकाङ्कात्पूर्वं कस्यचिदङ्कस्याभावेनैकीकरणासम्भवात्। एककलोपर्यङ्कं द्वितीयकलोपर्यङ्कं चैकीकृत्य त्र्यङ्कं तृतीयकलोपरि, द्व्यङ्कत्र्यङ्कावेकीकृत्य पञ्चाङ्कं चतुर्थोपरि, त्र्यङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्याष्टाङ्कं पञ्चमोपरि, पञ्चाष्टौ चैकीकृत्य त्रयोदशाङ्कं षष्ठोपरि विन्यसेत्। यथा—

१	२	३	५	८	१३
।	।	।	।	।	।

एवं सर्वत्र पूर्वपूर्वकलाद्वयोपरिस्थाङ्कमेकीकृत्य परपरकलासु न्यसेत्। एवं कृते पृष्टाङ्कमन्तिमकलोपर्यङ्के लोपयेत्। अवशिष्टाङ्केऽव्यवहितपूर्वपूर्वतरमेवाङ्कं यथासम्भवं लुम्पेत्। तत्र यस्य यस्याङ्कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तनकलास्वग्रिमकलामालाय गुरुतामेति। एवं यावत्सम्भवं कुर्यात्। प्रस्तुते पृष्टं सप्ताङ्कं त्रयोदशाङ्के विलोप्यावशिष्टषडङ्केऽष्टौ न लुप्यन्त इति पञ्च लोपयेत्, अवशिष्टे एकाङ्के त्रयो द्वौ वा न लुप्येते इति एकाङ्कस्य लोपे शून्यता। एवं कृते पञ्चैकाङ्कलुप्तत्वात्तदधस्तने मात्रे चतुर्थप्रथमे पञ्चमद्वितीयमात्रे आदाय गुरुतां गच्छतः। एवं कृते सिद्धः षट्कलः सप्तमप्रस्तारः।

१	३	५	१३
ऽ	।	ऽ	।
२		८	

एवं मात्रावृत्तेषु सर्वेषु ज्ञेयम्। बह्वङ्कवृद्धिप्रसङ्गात्तु नोदाहृतमस्माभिः। यदाहुः—

नष्टे सर्वाः कलाः कार्या अङ्कन्यासस्तु पूर्ववत्।
दृष्टोऽङ्कः शेषके लोप्यः परोऽप्यङ्कोऽत्र लुप्यते॥
यस्य यस्य भवेल्लोपो व्युत्क्रमेण पुनः पुनः।
तदधो गुरुतामेति परया कलया सह॥ इति।

उद्दिष्टस्य रीतेः पूर्वमुक्तत्वापूर्ववदिति। उद्दिष्टवदित्यर्थः। आर्याया मात्रावृत्तत्वादनया रीत्या नष्टसिद्धावपि तन्मात्रविषयो लघुपाय आर्याप्रकरणे प्रसङ्गादस्माभिरुक्तः॥ ४॥

इति नष्टम्॥

अथोद्दिष्टम्।

अथ प्रस्तारशोधनायोपयुक्तमुद्दिशति—

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान्समालिखेत्॥
लघुस्था ये च तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्॥ ५॥

आद्यादक्षरादारभ्योपर्याद्यादेकाङ्कादारभ्य द्विगुणान्द्विगुणानङ्कानुत्तरोत्तरं लिखेत्। तत्र लेखने कृते सति लघुलेखोपरिस्था येऽङ्कास्तैर्मिश्रितैर्यथास्थानं योजितैरेकेनाधिकेन सहितैरुद्दिष्टं भवेदिति आद्यद्विगुणशब्दयोरावृत्त्या व्यवहितान्वयेन च व्याख्येयम्। उपरीत्युपलक्षणम्। अधोलेखनेऽप्यक्षतेः। यथा—त्र्यक्षरे प्रस्तारेऽन्तगुरुर्भेदः कतिथ इति प्रश्ने न्यासः—

१	२	४
।	।	ऽ

अत्र लघुस्थैकाङ्कद्व्यङ्कमेलने त्रय एकसहिताश्चत्वारो भवन्ति ततश्चतुर्थभेदं कथयेत्। एवं चतुरक्षरे आद्यन्तगुरुः कतिथ इति प्रश्ने न्यासः—

१	२	४	८
ऽ	।	।	ऽ

अत्र लघुस्थाभ्यां द्व्यङ्कचतुरङ्काभ्यां सैकाभ्यां सप्त भवन्ति, ततः सप्तमोऽयं भेदः। एवं सर्वत्र।

इति समोद्दिष्टम्॥

अथार्धसमोद्दिष्टम्॥

अर्धसमेऽपि चतुरक्षरार्धे ऽऽ।ऽ अयं प्रस्तारः किंसङ्ख्याक इति प्रश्ने न्यासः—

१	२	४	५
ऽ	ऽ	।	ऽ

लघुस्थे चतुरङ्के सैकं पञ्चमो भेदः समार्धसमसंसृष्टतायाम्, शुद्धार्धसमेषु पूर्वन्यायेन चतुर्थः। एवं सर्वत्र।

इत्यर्धसमोद्दिष्टम्॥

अथ विषमोद्दिष्टम्।

विषमेष्वपि द्व्यक्षरपादकविषमवृत्ते ॥ऽऽऽऽऽऽ. अयं भेदः कतम इति प्रश्ने न्यासः। यथा

१	२	४	८	१६	३२	६४	१२८
।	।	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ.

अत्र लघु-

स्यावेकद्व्यङ्कौ सैकौ चत्वारस्तावत्सङ्ख्याकं समार्धसममेलनेन जानीयात्, शुद्धविषमेषु तु तृतीयम्। एवं सर्वेषु विषमेषु ज्ञेयम् । अत्र सङ्ग्रहश्लोकः—

प्रथमाद् द्विगुणानङ्कान्प्रस्तारावाद्युपर्यधो वास्येत् ।
लघुगुरुरङ्कैः सैकैर्मिलितैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥

इति विषमोद्दिष्टम् ॥

अथ सूत्रोक्तोद्दिष्टप्रकारः ।

सूत्रे तूद्दिष्टे प्रकारान्तरमुक्तम् । यद्वृत्तं जिज्ञासेत्तत्तद्भूमौ प्रस्तार्य तन्मध्यस्थलघुषु योऽन्त्यो लघुस्तदुपर्यधो वैकाङ्कं लिखित्वा तत्रैव तं द्विगुणयेत् । ततस्तत्पूर्वस्मिन्गुरौ लघौ वा तमङ्कं द्विगुणितं कृत्वा पूर्ववन्न्यसेत् । तदा त्वेवंप्रकारे क्रियमाणे गुरुमापद्यते सङ्ख्या तदा तन्मध्ये एकं त्यक्त्वा पुनरुत्तरोत्तरं द्विगुणितं कृत्वा गुरुस्थाने एकं त्यक्त्वा पुनर्द्विगुणनादिक्रमेण यावत्प्रस्तारपूर्तिं कुर्यात्, एवं कृते या सङ्ख्या सम्पद्यते तावतिथं तद् वृत्तं जानीयात् । यथा चतुरक्षरे गुरुलघू द्वौ गुरू चेति वृत्तं कतिथमिति प्रश्ने न्यासः—

२	२		
ऽ	।	ऽ	ऽ
४	१		

अत्र लघ्वधःसङ्ख्याङ्कं द्विगुणयेत्, तं च पूर्वस्माद् गुरोरधो द्विगुणितं चतुरङ्कं विलिख्य गुरुस्थसङ्ख्यात्वादेकं जह्यात् । अवशिष्टस्त्र्यङ्कस्तावतिथं वृत्तमिति ।

इति सूत्रोक्तोद्दिष्टप्रकारः ॥

अथ मात्रावृत्ते उद्दिष्टम् ।

उद्दिष्टवृत्तप्रस्तारं कृत्वा प्रथमकलायां प्रथमाङ्कं दद्यात्, द्वितीयकलायां नष्टन्यायेन द्व्यङ्कम्, ततस्तृतीयकलायामेकद्व्यङ्कौ मेलयित्वा त्र्यङ्कम्, चतुर्थ्यां द्वित्र्यङ्कौ मेलयित्वा पञ्चाङ्कमित्येवं पूर्वपूर्वाङ्कद्वयमेलनं कृत्वोत्तरोत्तरकलायां न्यसेन्नष्टवत् । गुरौ तु मात्राद्वयस्य वर्तमानत्वादङ्कासङ्करार्थमेकोऽङ्क उपरि देयो द्वितीयस्त्वध इति विशेषः । एव-

-सङ्केषु स्थापितेष्वन्त्यकलायां योऽङ्कस्तन्मध्ये गुरुशिरसि स्थिता येऽङ्का-स्तानेकीकृत्य पातयेत्, अवशिष्टाङ्कसङ्ख्यां पृष्टवृत्तस्य जानीयात्। यथा—आद्यन्तगुरुः षट्कलप्रस्तारः कतिथ इति पृष्टे न्यासः—

१	३	५	८
ऽ	।	।	ऽ
२			१३

अत्र गुरुशिरस्थैकाङ्काष्टाकौ मिलितौ नव तेऽन्त्यकलास्थत्रयोदश-स्वपनेयाः, अवशिष्टाश्चत्वारः। सा सङ्ख्योद्दिष्टप्रस्तारस्य। एवं सर्वेषु मात्रावृत्तेष्वपि ज्ञेयम्।

इति मात्रोद्दिष्टम्॥

तदुक्तम्—

पूर्वस्यां प्रथमः समोऽङ्क उपरि स्थाप्यो युगायां द्वयं
 संयुज्यैकयुगौ त्रयं त्रिपु कलामूर्ध्नि द्वयेन त्रयम्॥
एकीकृत्य च पञ्चकं जलनिधावेवं कृते लुप्यते
 शिष्टे तद्गुरुमूर्धकाङ्क इह चेदुद्दिष्टबोधस्तदा॥ इति।

आर्यासु तु प्रकारान्तरमपि तत्प्रकरण एवाभ्यधायि॥ ५॥

इत्युद्दिष्टप्रकरणम्॥

अथैकद्व्यादिलगक्रिया।

अथोक्तादिषु सर्वगुर्वेकलघुद्विलघुत्रिलघ्वादिपादकवृत्तकथनद्वारा प्रस्तारशोधनायैकद्व्यादिलगक्रियामाह—

वर्णान्वृत्तभवान्सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान्॥
एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत्॥ ६॥
उपान्त्यतो निवर्तेत त्यजन्नेकैकमूर्ध्वतः॥
उपर्याद्याद्गुरोरेकमेकद्व्यादिलगक्रिया॥ ७॥

उक्तादिवृत्तनिष्ठान्वर्णान्वर्णसङ्ख्याकानङ्कान्सैकानेकेनाधिकेन सहि-तानौत्तराधर्यत उत्तराधरभावेन स्थितान्कुर्यादित्यध्याहारः। औत्तरा-धर्यत इति 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा० सू० ५-१-१२४)

अथ भास्कराचार्योक्तो लगक्रियाप्रकारः।

इति ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ्। ततस्तसिः। एतान्पूर्वस्थापितानङ्कानेकद्व्यादिक्रमेणोपर्युपर्यङ्के निक्षिपेन्मेलयेत्। मेल्यमानाङ्कसमसङ्ख्याया उपरि क्षेपो मेलनं, न तु स्वस्यैव। स्वरूपतस्तत्स्थाने शून्यताप्रसक्त्या द्वितीयादिमेलनावृत्त्यभावापत्तेः। अधस्तनमेकाङ्कं तदुपर्येकाङ्के मेलयित्वा द्व्यङ्कं कुर्यात्, तं तृतीयैकाङ्के संयोज्य त्र्यङ्कं कुर्यादित्येवमुत्तरोत्तरं कुर्यादित्यर्थः। उपान्त्यस्याप्यन्तमेलने प्रसक्तेऽपवादमाह—उपान्त्यत इति। उपान्त्यपर्यन्तं मेलनं कृत्वा तमन्त्येऽमेलयित्वैवं प्रत्यावृत्त्येकैकं त्यजन्निवर्तेत विरमेत्। अन्त्यश्च प्रथममेलने सर्वोपरितनः, द्वितीयमेलनावृत्तौ तदधोभावी द्वितीयः, तृतीयावृत्तौ तदधोभावी तृतीय इत्येवमुत्तरोत्तरो ज्ञेयः। उपान्त्यश्चान्त्याधोभावी। प्रतिमेलनावृत्तकमेकमङ्कं त्यक्त्वाऽधस्तनान्मेलयेदिति फलितार्थः। एकैकमिति वीप्सया सर्वाधस्तनाङ्कपर्यन्तं पुनः पुनर्मेलनावृत्तिः कार्येत्यसूसुचत्। सिद्धमाह-उपरीति। एवं कृत आद्यात्प्रथमाद् गुरोः सर्वगुरोर्भेदादुपर्यनन्तरमेकद्वित्र्यादीनां लघूनां क्रिया ज्ञेयेति शेषः। प्रथममेकः सर्वगुरुस्तदधस्तनाङ्कसङ्ख्या एकलघवः तदधोऽङ्कसङ्ख्या द्विलघवः, चतुर्थाङ्कसङ्ख्यास्त्रिलघवः, एवमधोभाव्यङ्कसङ्ख्याश्चतुर्लघ्वादिभेदा ज्ञेया इत्यर्थः। एवं प्रथमः सर्वगुरुः, द्वितीयाङ्के एकगुरवः, तृतीयाङ्के द्विगुरवः, चतुर्थाङ्के त्रिगुरवः, इत्यादिप्रकारेण गुरुक्रिया। अत्र त्र्यक्षरे उदाहरणं १.१.१.१. एवं सैकान्वृत्तवर्णसङ्ख्यानेकाङ्कान्न्यसेत्। चतुरक्षरे च यथा—१. १. १. १. १. ततोऽधस्तनमेकाङ्कं तदुपरिस्थैकाङ्के संयोज्य द्व्यङ्कं कुर्यात्। यथा—त्र्यक्षरे १. १. २. १. चतुरक्षरे च यथा—१. १. १. २. १ द्वितीयं तृतीये मेलयेत्। आद्ये यथा—१. ३. २. १. द्वितीये यथा १. १. ३. २. १. तृतीयं चतुर्थे मेलयेत्। चतुरक्षरोदाहरणे १. ४. ६. ३ २. १.। त्र्यक्षरे तु न मेलयेत्। उपान्त्यतो निवर्तेतेत्युक्तेः। पुनस्त्र्यक्षरेऽधस्तनं द्वितीये मेलयेत्। यथा—१. ३. ३. १. त्र्यक्षरे एतावतैव सिद्धिः चतुरक्षरे त्वधस्तनं द्वितीये मेलयेत्। यथा—१. ३. ३. ४. १. द्वितीयं तृतीये यथा—१. ४. ६. ४ १. ततो मेलनं नास्ति। एवं त्र्यक्षरे एकः सर्वगुरुर्भेदः, त्रय एकलघवः, त्रयो द्विलघवः, एकः सर्वलघुरिति। गुरुक्रियायां त्वेकः सर्वगुरुः, त्रय एकगुरवः, त्रयो

द्विगुरवः, एकः सर्वलघुरिति सिद्धम्। चतुरक्षरे एकः सर्वगुरुः—SSSS चत्वार एकलघवः—ISSS (१), SISS (२) SSIS (३), SSSI (४), षट् द्विलघवः—IISS (१), ISIS (२), SIIS (३), ISSI (४), SISI (५), SSII (६), चत्वारस्त्रिलघवः—IIIS (१), SIII (२), ISII (३), IISI (४), एकः सर्वलघुभेदः—IIII. एवं गुरुभेदा अपि। एवं सर्वत्र।

इति समलगक्रिया॥

---

* समवृत्तलगक्रियाज्ञानोपयुक्तानि कोष्ठकानि। तत्रोक्तायां द्विमात्रविकल्पतया न कोष्ठकापेक्षा। अग्रे च गायत्रीपर्यन्तं दिङ्मात्रदर्शनाय कोष्ठकानि लिखितानि। उष्णिगादिष्वप्येवमेवोह्यानि।

अत्युक्तायां यथा—

१ २S, २ १S१।, १ २।

१	
१	१

मध्यायां यथा—

१ ३S, ३ २S१।, ३ १S२।, १ ३।

१		
१	२	
१	१	१

प्रतिष्ठायां यथा—

१ ४S, ४ ३S१।, ६ २S२।, ४ १S३।, १ ४।

१			
१	३		
१	२	३	
१	१	१	१

अथ भास्कराचार्योक्तो लगक्रियाप्रकारः प्रकारान्तरमप्य-

सुप्रतिष्ठायां यथा—

१				
१	४			
१	३	६		
१	२	३	४	
१	१	१	१	१

१ ३२ऽ
५ १६ऽ।
१० ८ऽ।
१० ४ऽ।
५ २ऽ।
१ १।

गायत्र्यां यथा—

१					
१	५				
१	४	१०			
१	३	६	१०		
१	२	३	४	५	
१	१	१	१	१	१

१ ६४ऽ
६ ३२ऽ।
१५ १६ऽ।
२० ८ऽ।
१५ ४ऽ।
६ २ऽ।
१ १।

अथार्धसमलगक्रिया ।

अर्धसमे तु विशेषः । द्व्यक्षरार्धसमानां षोडशभेदाः पूर्वोक्तरीत्या । तन्मध्ये प्रथमषष्ठैकादशषोडशांश्चतुरो भेदान्हापयेत् । यथा—चतुरक्षरप्रस्तारे एकद्व्यादिलगक्रियायां कृतायां प्रथमान्त्यौ त्याज्यौ समत्वात् षष्ठैकादशौ द्विलघुत्ववृत्तसङ्ख्याबोधके षडङ्के त्याज्यौ । एवं कृते न्यासः ४ ४ ४, ततश्चत्वार्येकलघूनि, चत्वारि द्विलघूनि, चत्वारि त्रिलघूनि वृत्तानीति द्व्यक्षरार्धसमभेदा द्वादश । एवमन्यत्राप्येकद्व्यादिलघुकान्समभेदानेकद्व्यादिलघुकवृत्तसङ्ख्याबोधकाङ्के पातयित्वाद्यान्त्यौ च भेदौ त्यक्त्वाऽवशिष्टाङ्केरेकद्व्यादिलगक्रियाऽर्धसमे मूह्या ।

इत्यर्धसमलगक्रिया ॥

अथ विषमलगक्रिया ।

विषमेषु तु द्व्यक्षरपादस्य कथ्यते । अष्टाक्षरजातेस्तावदेकद्व्यादिलगक्रियायां पूर्वोक्तरीत्या कृतायां न्यासः । १ । ८ । २८ । ५६ । ७० । ५६ । २८ । ८ । १ । अत्र समार्धसमरूपत्वात्प्रस्तारकरणोक्तप्रकारेण षोडश भेदा यथास्थानं पात्याः । यथा एकलघवो हेयेषु न सन्ति, द्विलघवश्चत्वारस्तदीयेऽष्टाविंशत्यङ्के हेयाः, त्रिलघवो हेयेषु न सन्त्येव, चतुर्लघवः षट् सप्तत्यङ्के हेयाः पञ्चलघवस्तु हेयेषु न सन्त्येव, षट्लघवश्चत्वारोऽष्टाविंशत्यङ्के हेयाः, सप्त लघवो न सन्तीति आद्यान्त्यौ चैकाङ्कौ त्याज्यौ । एवं कृते द्व्यक्षरविषमस्य एकद्व्यादिलगक्रियाङ्कन्यासः— ८ । २४ । ५६ । ६४ । ५६ । २४ । ८ । अत्राष्टावेकलघवश्चतुर्विंशतिः द्विलघव इत्यादि पूर्ववत्कथनीयम् । एवमन्येष्वपि विषमेष्वपि ज्ञेयम् ।

इति विषमलगक्रिया ॥

सङ्ग्रहश्लोकः—

छन्दोवर्णमितानुपर्यधरगान्सैकान्मुखाङ्कांल्लिखे—
देकैकं शिरसि त्यजन्नधरगानूर्ध्वेषु संयोजयेत् ॥
भेदः सर्वगुरुर्मुखे तदनु चैकद्व्यादिलघ्वन्विता
प्रान्ते सर्वलघुः क्रिया लघुगतैवं स्याद् गुरूणामपि ॥

अथ भास्कराचार्योक्तो लगक्रियाप्रकारः ।

भास्कराचार्यैस्तु लीलावत्यां लघुगुरुक्रियायां प्रकारान्तरमभ्यधायि । तदुच्यते—वृत्तपादाक्षरसङ्ख्याङ्कानेकाद्यङ्कानुपरि व्युत्क्रमेण विन्यस्य तदधस्तानेव क्रमेण न्यसेत् । ततोऽधस्तनेन स्वोपरिस्थो भाज्यः, भागेन लब्धेन तदग्रिमो गुण्यः, तदधस्तनेन च भाज्यः । लब्धेनाग्रिमं गुणयेत्, तदधस्तनेन भागं हरेत्, इत्येवं यावदङ्कसमाप्ति कार्यम् । लब्धाङ्काश्च क्रमेण स्थाप्याः । एवं कृते लब्धाङ्केषु प्रथमेनैकगुरवो ज्ञेयाः, द्वितीयेन द्विगुरव इत्यादि ज्ञेयम् । इदं षडक्षरपादे गायत्रीवृत्ते योज्यते न्यासः—

६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६

अत्रैकेन षण्णां भागे लब्धाः षट्, षड्भिः पञ्चसु गुणितेषु ३० द्वाभ्यां भक्ते लब्धाः १५, एतैश्चतुर्षु गुणितेषु ६० त्रिभिर्भागे लब्धं २०, एभिस्त्रिषु गुणितेषु ६० चतुर्भिर्भागे लब्धं १५, एतैर्द्वयोर्गुणनेन ३० पञ्चभिर्भागे लब्धं ६, एतैरेकस्मिन्गुणितं षडेव षड्भिर्भागे लब्धं १, एतेषां क्रमेण विभक्तानां न्यासः— ६ । १५ । २० । १५ । ६ । १ । एकगुरवः ६, द्विगुरवः १५, त्रिगुरवः २०, चतुर्गुरवः १५, पञ्चगुरवः ६, सर्वगुरुः सर्वलघुरेकः स्वतःसिद्ध एव । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तदाहुर्लीलावतीकाराः—

एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः ।
परः पूर्वेण सङ्गुण्यस्तत्परस्तत्परेण च ॥
एकद्वित्र्यादिभेदाः स्युरिदं साधारणं स्मृतम् ।
छन्दश्चित्युत्तरे छन्दस्युपयोगोऽस्ति तद्विदाम् ॥ इति ।

अथ सूत्रकारोक्तो लगक्रियाप्रकारः ।

अथैकद्व्यादिलघुगुरुक्रियासिद्ध्यर्थमेव सूत्रकारोक्तो मेरुप्रस्तारः । तत्र प्रथममेकं चतुरस्रं कोष्ठं लिखेत् । तदध उभयतोऽर्धनिष्क्रान्तं कोष्ठद्वयम् । तदधस्तथैव त्रयम् । तदधस्तथैव चतुष्टयम् । इत्येवं षड्विंशतिकोष्ठलेखनं यावत्कार्यम् । उपरि कोष्ठे एकाङ्को देयः तथा प्रतिपङ्क्ति आद्यन्तकोष्ठेषु एकाङ्क एव । तृतीयपङ्क्तौ मध्यकोष्ठे शून्ये तदुपरिगतको-

ष्ठद्वयगतैकाङ्कावेकीकृत्य द्व्यङ्कं न्यसेत्। एवं चतुर्थपङ्क्तौ मध्यकोष्ठयोरुपरिगतकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य त्र्यङ्कौ। एवं सर्वत्रोपरितनकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्याधस्तनकोष्ठे दद्यात्। एवं षड्विंशतिकोष्ठकपङ्क्ति यावत्कार्यम्। तदुक्तम्—

आदावेकं लिखेत्कोष्ठं तदधो द्वे संलिखेत्।
तदधस्त्रीणि कोष्ठानि एवं रूपेण वर्धयेत्॥
आद्यन्ते लिखेदेकं मध्यं कोष्ठं च पूरयेत्।
लेख्यकोष्ठोपरिप्राप्तरम्रिमाङ्केन संयुतैः॥ इति॥

	१													
१	१	१												२
२	१	२	१											४
३	१	३	३	१										८
४	१	४	६	४	१									१६
५	१	५	१०	१०	५	१								३२
६	१	६	१५	२०	१५	६	१							६४
७	१	७	२१	३५	३५	२१	७	१						१२८
८	१	८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१					२५६
९	१	९	३६	८४	१२६	१२६	८४	३६	९	१				५१२
१०	१	१०	४५	१२०	२१०	२५२	२१०	१२०	४५	१०	१			१०२४
११	१	११	५५	१६५	३३०	४६२	४६२	३३०	१६५	५५	११	१		२०४८
१२	१	१२	६६	२२०	४९५	७९२	९२४	७९२	४९५	२२०	६६	१२	१	४०९६

(एवं षड्विंशतिकोष्ठकपङ्क्ति यावत्पूरणीयम्।)

अत्रोद्धारप्रकारोऽयं मेरोः—अत्र द्विकोष्ठायां द्वितीयपङ्क्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लगक्रिया। तृतीयायां द्वितीयपङ्क्तौ अत्युक्ताया इत्येवं क्रमेण षड्विंशतिजातीनां निवेशः। स चैकाङ्कोपरिगतप्रतिपङ्क्तिगतद्वितीयकोष्ठस्थाङ्केन ज्ञेयः। तत्र द्वितीयपङ्क्तावेकं सर्वलघु, एकं सर्वगुरूक्तायाम्। तृतीयपङ्क्तावेकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्वित्यत्युक्तायाम्। चतुर्थपङ्क्तावेकं सर्वगुरु, त्रीण्येकलघूनि, त्रीणि द्विलघूनि, एकं सर्वलघ्वितिप्रकारेणैकद्वित्र्यादिलघुगुरुक्रिया

सर्वेषु ज्ञेयेति सूचिमेरुप्रस्तारः । गुरुलघुसङ्ख्यासूचकत्वात्सूचिः मेरुसंस्थानत्वाच्च मेरुरिति ।

इति मेरुप्रस्तारः ॥

अथ पताकाप्रस्तारः ।

अत्र प्रस्तारे कृते सर्वगुरुः कुत्र स्थानेऽस्ति, तदपेक्षयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति । ततोऽप्येकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति, इत्येवं प्रकारे प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रस्ताराः कथ्यन्ते । यत्सङ्ख्याक्षरप्रस्तारे प्रश्नस्तदक्षरसङ्ख्याकान्कोष्ठानेकाधिकांल्लिखित्वा तेषूद्दिष्टवदेकाङ्कादारभ्योत्तरोत्तरद्विगुणा अङ्का देयाः । ततः प्रथमाङ्केन द्व्यादीनां संयोजनं कृत्वा द्व्यङ्कादधः कोष्टकान्कृत्वा तेषु संयुक्ताङ्कांल्लिखेत् । अन्तिमेन प्रथमाङ्को न योज्यः । तावत्सङ्ख्यस्य तत्र वृत्तस्याभावात् । ततो द्वितीयाङ्कं तृतीयकोष्ठाद्यङ्कैरुपान्त्यपर्यन्तैः संयोज्य तृतीयकोष्ठाधः कोष्टकान् कृत्वा तेषु लिखेत्, द्वितीयाङ्ककोष्ठाधःस्थैरप्यङ्कैस्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कं संयोज्य तस्यामेव पङ्क्तावधो लिखेत्, एवं चतुरङ्कमष्टादिभिः संयोज्याष्टमाङ्काऽधो लिखेत्, तदधोऽपि चतुरङ्काधःपङ्क्तिस्थैरष्टमाङ्कं संयोज्य लिखेत्, एवं सर्वत्र यावदङ्कसमाप्तिलेख्यम् । एवं क्रियमाणे यत्र प्रस्तारसङ्ख्याधिकसङ्ख्या पठ्यते सा न लेख्या । एकत्र लिखिता चापरत्र न लिखितव्या किन्तु तदग्रिमसङ्ख्यायोगस्तदधःसङ्ख्यायोगो वा कार्यः । एवं सर्वत्र । तथा च प्रथमस्थाने सर्वगुरुः द्वितीयपङ्क्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं न्यूनं कृत्वा तावद्गुरुकभेदस्थानानि । एवं तृतीयादिपङ्क्तिष्वेकैकगुरुन्यूनप्रस्तारस्थानानि । यद्वा प्रथमः सर्वगुरुर्द्वितीयपङ्क्तावेकलघुस्थानानि, तृतीयपङ्क्तौ द्विलघुस्थानानीत्यादि ज्ञेयम् । तदुक्तम्—

एको द्वावथ चत्वारस्ततोऽष्टाविति वर्धनम् ।
पूर्वं परेण संयोज्य तदधो लेखयेद् बुधः ॥
अन्तिमाङ्कावधिं नैव लङ्घयेदत्र कुत्रचित् ।
एकत्र लिखितं प्राज्ञः पुनरन्यत्र नो लिखेत् ॥

अत्रोदाहरणमेकाक्षरे १ । २ अस्य द्विविकल्पत्वादेकस्थानस्य एक-

गुरुः, द्वितीयस्थ एकलघुरिति। एतावतैव सिद्धिः। द्व्यक्षरे यथा—

१	२	४
	३	

अत्रैकाङ्कद्व्यङ्कयोः संयोजने त्र्यङ्को द्व्यङ्काधो लेख्यः, तस्य चतुर्विकल्पत्वात्तावतैव सिद्धिः। प्रथमस्थानस्थैकः सर्वगुरुः, द्वितीयतृतीयस्थानस्थौ एकगुरुरेकलघुर्वा, चतुर्थस्थानस्थः सर्वलघुरिति। त्र्यक्षरे यथा—

१	२	४	८
	३	६	
	५	७	

अत्र पञ्चाङ्कस्य चतुरङ्कयोजनं न कार्यम्, नवमभेदाभावात्। तेन त्र्यङ्कस्य चतुरङ्कस्य संसृष्टौ सप्तषडधो निवेश्या इति।

चतुरक्षरे पताका यथा—

१	२	४	८	१६
	३	६	१२	
	५	१०	१४	
	९	७	१५	
		११		
		१३		

अत्रैकं द्वाभ्यां सह त्रयं द्व्यङ्काधः, एकं चतुर्भिः सह पञ्च त्र्यङ्काधः, एकाष्टयोगे नव पञ्चाधः, द्विचतुर्योगे षट् चतुरधः, द्व्यष्टयोगे दश षडधः, द्विषोडशयोगो न कार्यः। त्रिचतुर्योगे सप्त दशाधः पञ्चचतुर्योगे नव एकत्र लिखितत्वान्न लेख्याः, त्र्यष्टयोग एकादश सप्ताधः, त्रिषोडशयोगो न कार्यः। पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एकादशाधः, चतुरष्टयोगे द्वादशाष्टाधः, चतुःषोडशयोगो न कार्यः, षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाधः, दशाष्टयोगो न, सप्ताष्टयोगे पञ्चदश चतुर्दशाधः। अत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरुः, द्वित्रिपञ्चनवस्थाने त्रिगुरवः एकलघवो वा, चतुःषट्दशसप्तैकादशत्रयोदशसु स्थानेषु द्विगुरवो द्विलघवो वा, अष्टद्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेष्वेकगुरवस्त्रिलघवो वा, षोडशस्थाने सर्वलघुरिति योजना।

पञ्चाक्षरपताका यथा—

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	१०	२०	२८	
	९	१८	१४	३०	
	१७	७	२२	३१	
		११	२६		
		१९	१५		
		१३	२३		
		२१	२७		
		२५	२९		

षडक्षरपताका यथा—

१	२	४	८	१६	३२	६४
	३	६	१२	२४	४८	
	५	१०	२०	४०	५६	
	९	१८	३६	२८	६०	
	१७	३४	१४	४४	६२	
	३३	७	२२	५२	६३	
		११	३८	३०		
		१९	२६	४६		
		३५	४२	५४		
		१३	५०	५८		
		२१	१५	३१		
		३७	२३	४७		
		२५	३९	५५		
		४१	२७	५९		
		४९	४३	६१		
			५१			
			२९			
			५३			
			४५			
			५७			

अनयोरेकद्व्यादिगुरुस्थानं पूर्ववदेव वक्तव्यम् ।

इति पताकोद्भावनिका ॥

अथ मात्रामेरुप्रस्तारः ।

तत्रैककलद्विकलत्रिकलादिषु कति सर्वगुरवः कति चैकगुर्वादय इति बुभुत्सायां तद्बोधार्थं तत्प्रस्तारः । यथा—उपर्येककोष्ठं लिखित्वा तदधः कोष्ठद्वययुतं पङ्क्तिद्वयं तदधः कोष्ठत्रययुतं पङ्क्तिद्वयं ततः कोष्ठचतुष्टययुतं पङ्क्तिद्वयं इत्येवंरूपेण यावदिच्छमेकैकं कोष्ठं वर्धयित्वा पङ्क्तिद्वयं द्वयं लेख्यम् । एवं कृते उपरि कोष्ठके एकाङ्को देयः सर्वपङ्क्त्यन्तकोष्ठे च स एव देयः, पङ्क्त्यादिकोष्ठेषु एकान्तरेण द्व्यादयोऽङ्का वृद्ध्या देयाः । यथा—प्रथमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे

१	१								१
२	१	१							२
३	२	१							३
४	१	३	१						५
५	३	४	१						८
६	१	६	५	१					१३
७	४	१०	६	१					२१
८	१	१०	१५	७	१				३४
९	५	२०	२१	८	१				५५
१०	१	१५	३५	२८	९	१			८९
११	६	३५	५६	३६	१०	१			१४४
१२	१	२१	७०	८४	४५	११	१		२३३
१३	७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१		३७७
१४	१	२८	१२६	२१०	२६५	६६	१३	१	६१०
१५	८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१	९८७

प्रथमाङ्कः, द्वितीयपङ्क्त्याद्यकोष्ठे द्वितीयाङ्कः, तृतीयपङ्क्त्याद्ये एकाङ्कः,

चतुर्थपङ्क्त्याद्ये ऽप्यङ्कः, तत एकः, ततश्चतुष्टयमिति क्रमेणाद्यकोष्ठपूरणमिति।—एवमाद्यन्तकोष्ठपूरणे कृते समानकोष्ठकपङ्क्तिद्वयमध्ये उपरि पङ्क्तिमध्यस्थितशून्यकोष्ठेषु— पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठाग्रिमकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य योऽङ्कस्तं दद्यात्। द्वितीयपङ्क्तिमध्यस्थकोष्ठेषु तु पूरणीयकोष्ठोपरिस्थकोष्ठाङ्केन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्येऽन्त्यकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य दद्यात्। एवं कोष्ठपूरणे कृते प्रथमकोष्ठे एककलस्य न्यासः, द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य, चतुर्थ्यां चतुष्कलस्य, पञ्चम्यां पञ्चकलस्येत्येवं क्रमेण न्यासः। तत्रैककले एक एव सर्वलघुरेकलघुरूपः, द्विकले एकः सर्वगुरुरेकगुरुरूप एकः सर्वलघुर्द्विलघुरूपः। त्रिकले सर्वगुर्वभावाद् द्वावेकगुरू एकः सर्वलघुः, चतुर्थपङ्क्तौ चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एकः, एकगुर्वात्मकं त्रयं, सर्वलघुरेकः, पञ्चम्यां पञ्चकलेषु सर्वगुर्वभावाद् द्विगुर्वात्मकं त्रयमेकगुर्वात्मकं चतुष्कं सर्वलघुरेकः। षष्ठ्यां षट्कलेषु एकः सर्वगुरुः षट् द्विगुरवः पञ्चैकगुरवः, एकः सर्वलघुरित्येवं ज्ञेयम्। तत्तत्पङ्क्त्यङ्कानेकीकृत्य तत्तत्सङ्ख्या च ज्ञेया। यथा—षट्कले एक-षट्-पञ्चैकाङ्कानां मेलने त्रयोदश प्रागुक्ता भेदा भवन्ति। एवमन्यत्र।

इति मात्रामेरुप्रस्तारः॥

अथ मात्राखण्डमेरुः।

यद्वा मात्रावृत्तेषु कत्येकगुरवः कति द्विगुरव इत्यादिज्ञानार्थं खण्डमात्रामेरुः कार्यः। यथा—उपर्येकः कोष्ठो लेख्यः, तदधो दक्षिणतो वामतो वातिक्रान्तैककोष्ठकं कोष्ठद्वयवत्पङ्क्तिद्वयम्। तदधस्तथैव कोष्ठत्रयवत्पङ्क्तिद्वितयम्। तदधस्तथैव कोष्ठचतुष्टयवत्पङ्क्तिद्वयम्, तदधः कोष्ठपञ्चकोपेतपङ्क्तिद्वयमित्येवंप्रकारेण यावदिच्छं कुर्यात्। एवं कोष्ठेषु लिखितेषु कोष्ठबहिर्निर्गमप्रदेशेऽन्त्यकोष्ठेषु एकद्वि-एकत्र्येकचतुरादिक्रमेणैकान्तरेणैकोत्तरवृद्ध्याङ्का देयाः, द्वितीयप्रदेशेऽन्त्यकोष्ठेषु सर्वैकाङ्का देयाः। मध्यकोष्ठे तु स्वोपरि कोष्ठाङ्केन तदुपरि कोष्ठपुरः स्थितकोष्ठाङ्कमेकीकृत्य पूर्ववल्लिखेत्। यथा—

							१	१
						१	१	२
						२	१	३
					१	३	१	५
					३	४	१	८
				१	६	५	१	१३
				४	१०	६	१	२१
			१	१०	१५	७	१	३४
			५	२०	२१	८	१	५५
		१	१५	३५	२८	९	१	८९
		६	३५	५६	३६	१०	१	१४४
	१	२१	७०	८४	४५	११	१	२३३
	७	५६	१२६	१२०	५५	१२	१	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	६६	१३	१	६१०
८	८४	२५२	३३०	२२०	७८	१४	१	९८७

अत्र प्रथमपङ्क्तावेकमात्रस्य न्यासः। द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयायां त्रिकलस्येत्येवं पूर्ववन्न्यासः। सर्वगुर्वेकगुर्वादिकथनं च पूर्ववदेव कार्यम्। प्रतिपङ्क्तिप्रस्तारसङ्ख्याज्ञानार्थं तत्तत्पङ्क्तिस्थान्सर्वानङ्कानेकीकृत्य सिद्धमङ्कमेकाङ्कात्परतो बहिर्लिखेत्। मात्रामेरौ मात्राखण्डमेरौ च सम्मतिः।

आदावेकं न्यसेत्कोष्ठे तदधः पङ्क्तियुग्मके।
द्वौ द्वौ च तदधस्त्रींस्त्रीनेवं रूपेण वर्धनम्॥
अन्तकोष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्कं न्यसेत्सुधीः।
आदौ चैकं ततो द्वौ च पुनश्चैकं ततस्त्रयम्॥
एकान्तरं च वृद्धाङ्कमेवं रूपेण पूरणम्।
मध्यकोष्ठं ततः प्राज्ञैः पूरणीयं शिरःस्थितैः॥
शिरःस्थितोर्ध्वकाग्राङ्कमेकीकृत्य प्रपूरयेत्।
एवं क्रमेण सिद्धः स्यान्मात्रामेरुर्न संशयः॥ ७॥

इति खण्डमात्रामेरुः॥[1]

---

१. अथ मर्कटी। मात्रामर्कटीवर्णमर्कटीभेदेन द्विधा सा। तत्र इयतीनां मात्राणां प्रस्तारे इय-

न्तो गुरुवर्णाः इयन्तो लघवः इयन्तः सर्वे सम्भूय वर्णाः इयत्यः कलाः इत्यादि सर्वमेकत्र मात्राच्छन्दसामनया ज्ञायते इति मात्रामर्कट्युपयोगः । तथैव वर्णमर्कट्याऽपि प्रस्तारजन्या छन्दःसङ्ख्या तदन्तर्गता लघुगुरुवर्णसङ्ख्या लघुगुर्वन्तारूपसङ्ख्या सर्वकलासङ्ख्या इत्यादिसर्वमेकत्र वर्णच्छन्दसां ज्ञायत इति वर्णमर्कट्युपयोगः । तत्रादौ मात्रामर्कट्या रीतिः प्रस्तूयते—तथाहि—ऊर्ध्वा रेखाः षट् लेख्याः । यावतीनां मात्राणां मर्कट्यपेक्षिता तावत्य अधोरेखा लेख्याः । एवं कृते यथेष्टकोष्ठकानि भविष्यन्ति तत्र अपेक्षितमात्रापर्यन्तं प्रथमपङ्क्त्यां क्रमेण एकद्वित्रिचतुराद्यङ्का लेख्याः । द्वितीयपङ्क्त्यां एकद्वित्रिपञ्चाष्टादिभेदसङ्ख्या लेख्या । तृतीयपङ्क्त्यां ऊर्ध्वकोष्ठद्वयस्थाङ्कयोर्गुणनफलाङ्काः क्रमेण लेख्याः । एवं च सा पङ्क्तिः सर्वकलाबोधिका भवति । चतुर्थपञ्चमपङ्क्त्योः पूर्वं षष्ठ्यां पङ्क्त्यामङ्का लेख्याः । ते यथा षष्ठपङ्क्त्याः प्रथमकोष्ठे एकाङ्को लेख्यः तमङ्कं द्विगुणीकृत्य तृतीयपङ्क्तिस्थद्वितीयकोष्ठस्थिताङ्के ह्रापयित्वा शिष्टमङ्कं षष्ठपङ्क्त्यां द्वितीयकोष्ठे न्यसेत् । पुनस्तमङ्कं द्विगुणीकृत्य तृतीयपङ्क्तिस्थतृतीयकोष्ठस्थिताङ्के ह्रापयित्वा शिष्टमङ्कं षष्ठपङ्क्त्यां तृतीयकोष्ठे न्यसेत् । एवं यावत्पङ्क्तिसमाप्ति कार्यम् । सेयं षष्ठी पङ्क्तिः लघ्वक्षरबोधिका भवति । पञ्चमपङ्क्त्यां प्रथमकोष्ठे (०) शून्यं स्थापयेत् । द्वितीयादिकोष्ठेषु षष्ठपङ्क्तिस्थिता एकाद्यङ्काः क्रमेण स्थाप्याः । सा चेयं पञ्चमीपङ्क्तिर्गुर्वक्षरविबोधिनी भवति चतुर्थपङ्क्त्यामधोऽधः स्थितकोष्ठद्वयस्थाङ्कयोर्मेलनाङ्कः स्थाप्यः । सैषा चतुर्थी पङ्क्तिः स्यात्सर्ववर्णविबोधिनी । इति यथा :—

सप्तमात्रापर्यन्तं मर्कटीचक्रम् ।

१	जात्यङ्काः	१	२	३	४	५	६	७
२	भेदाः	१	२	३	५	८	१३	२१
३	सर्वमात्राः	१	४	९	२०	४०	७८	१४७
४	सर्ववर्णाः	१	३	७	१५	३०	५८	१०९
५	गुरवः	०	१	२	५	१०	२०	३८
६	लघवः	१	२	५	१०	२०	३८	७१

इति मात्रामर्कटीप्रकारः ॥

अथ सङ्ख्यानम् ।

अथ क्रमप्राप्तां सङ्ख्यामाख्याति—

लगक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत्सङ्ख्या विमिश्रिते ॥
उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् ॥ ८ ॥

अथ वर्णमर्कटी ।

तत्र मात्रामर्कटीवत् चक्रं विलिख्य प्रथमपङ्क्तिकोष्ठेषु क्रमेण एकद्वित्रिचतुराद्यङ्का यावदपेक्षं लेख्याः । द्वितीयपङ्क्तौ द्विचतुरष्टषोडशादयो वृत्तभेदाङ्का लेख्याः । तृतीयपङ्क्तौ तदूर्ध्वस्थितकोष्ठद्वयद्वयस्थिताङ्कयोर्गुणनफलाङ्काः क्रमेण स्थाप्याः । चतुर्थपञ्चमपङ्क्त्योः तृतीयपङ्क्तिस्थिताङ्कार्धाङ्काः क्रमेण लेख्याः । षष्ठपङ्क्तौ पञ्चमपङ्क्तिस्थिताङ्कांस्त्रिगुणीकृत्य येऽङ्का भवेयुस्तान् क्रमेण न्यसेत् । एवं च आद्यपङ्क्तिर्वृत्तवर्णसङ्ख्यासम्बोधिनी भवेत् । पङ्क्तिर्द्वितीया भवति वृत्तभेदविबोधिनी । तृतीया सर्ववर्णानां समाहाराङ्कमादिशेत् । चतुर्थी गुरुवर्णानां सर्वसङ्ख्यां प्रबोधयेत् । पञ्चमी लघुवर्णानां सर्वसङ्ख्यां समादिशेत् । षष्ठी च सर्वमात्राणां सर्वसङ्ख्यां प्रकीर्तयेत् । इति सिद्धं वर्णमर्कटीचक्रम् । यथा—

उष्णिक्पर्यन्तबोधकं मर्कटीचक्रम् ।

१	वृत्ताङ्काः	१	२	३	४	५	६	७
२	भेदसं०	२	४	८	१६	३२	६४	१२८
३	वर्णसङ्ख्या	२	८	२४	६४	१६०	३८४	८९६
४	गुरुवर्णसं०	१	४	१२	३	८०	१९२	४४८
५	लघुवर्णसं०	१	४	१२	३२	८०	१९२	४४८
६	मात्रासं०	३	१२	३६	९६	२४०	५७६	१३४४

इति वर्णमर्कटीप्रकारः ॥

लगक्रियायां पूर्वोक्तायां येऽङ्काः सिद्धास्तेषां समूहे मिलिते योजिते सति योऽङ्कः सा सङ्ख्या भवेत्। त्र्यक्षरे यथा—१. ३. ३. १. एतेषामेकत्रित्र्येकाङ्कानां मेलनेऽष्टौ प्रस्ताराः। चतुरक्षरे च—१. ४. ६. ४. १. एषामेकचतुःषट्चतुरेकाङ्कानां मेलने षोडश। प्रकारान्तरेण सङ्ख्यामाह—उद्दिष्टेति। पूर्वोक्तानामुद्दिष्टानामङ्कानां सैक एकसहितः समाहारो मेलनम्, अथवेमां सङ्ख्यां जनयेदुत्पादयेत्। तद्यथा—त्र्यक्षरे एकद्विचतूरूपा उद्दिष्टाङ्काः सप्त एकमेलनेऽष्टौ सा तस्य सङ्ख्या, चतुरक्षरे च एकद्विचतुरष्टाङ्कमेलने १५ सैका षोडश सा तस्य सङ्ख्या। एवं प्रकारद्वयमन्यत्राऽप्युन्नेयम्। इदं चोपलक्षणम्। प्रस्तारगणनयापि सङ्ख्याज्ञानसिद्धेः, प्रथमवृत्तसङ्ख्याद्विगुणोत्तरोत्तरवृत्तसङ्ख्येति सिद्धेश्च। अर्धसमविषमयोरपि पूर्वोक्तरीत्या लगक्रियोद्दिष्टाङ्कमेलनेन सङ्ख्या ज्ञेयेति। सङ्ग्रहपद्यं तु सङ्ख्याध्वनोरेकमेव वक्ष्यते।

अथ सूत्रोक्तः सङ्ख्यानप्रकारः।

सूत्रे तु सङ्ख्याऽऽनयनेऽन्यः प्रकार उक्तः। यथा—यत्सङ्ख्यां जिज्ञासेत तज्जातिनिष्ठाक्षरसङ्ख्याङ्के भूमौ स्थापिते अर्धमपनयेत्। अर्धकरणे भागद्वयस्य कृतत्वाद्या सङ्ख्या लब्धा तां भूमौ पृथक् स्थापयेत्। अवशिष्टार्धसङ्ख्या यदि समा ततस्तस्यामधितायां द्व्यङ्कस्य लब्धस्य पूर्ववल्लब्धाङ्काधस्तान्न्यासः कार्यः। एवमुत्तरत्र। यदा त्वर्धसङ्ख्या वृत्ताक्षरसङ्ख्यैव वा विषमा, तदार्धीकरणाशक्तेरेकं रूपमपनीय शून्यं पूर्ववद् द्व्यङ्कादधः स्थापयेत्। एवमेकपर्यन्तकरणेऽधःस्थितशून्यस्थाने एकाङ्कं निधाय द्विगुणयेत्। तौ द्वौ तस्योपरिष्टादर्धस्थाने निधाय तया सङ्ख्यया सैव गुणनीया, ततो गुणिताङ्कमुपरिस्थाने निक्षिपेत्, तत्स्थानं यदि शून्यस्य तदा तन्न्यस्तमङ्कं द्विगुणयेत्, यदि त्वर्धस्थानं तदा तयैव सङ्ख्यया गुणयेत्, एवमुपरिस्थानपर्यन्ते कृते योऽङ्को जातः स इष्टवृत्तसङ्ख्या ज्ञेयेति। अत्रोदाहरणम्—गायत्रे षट्सङ्ख्यायामर्धेऽपनीते द्व्यङ्के स्थापिते अवशिष्टास्त्रयस्तेषु

रूपमपनीय द्व्यङ्काधः शून्यं स्थाप्यम् । यथा—२ । ० अवशिष्टद्विसङ्ख्यातोऽर्धेऽपनीते शून्याधो द्विसङ्ख्या लेख्या । यथा—२ । ० । २ । ततोऽवशिष्टं रूपं तदपनीय द्व्यङ्काधः शून्यं स्थाप्यम् । यथा—२ । ० । २ । ०. अधः शून्ये एकाङ्कं द्विगुणं न्यस्य तं द्व्यङ्कमर्धस्थाने स्थितमपनीय तत्स्थाने निधाय तं तावद्गुणं कुर्यात् । ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थाने तं निधाय शून्यस्थानाङ्कत्वाद् द्विगुणयेत् । ततोऽष्टौ भवन्ति । तानप्यर्धस्थाने निधाय तावद्गुणान्कुर्यात्, तेनाष्टावष्टभिर्गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्र्यां समवृत्तानि । एवं सर्वत्र समवृत्तसङ्ख्या ज्ञेया । सा च तत्र तत्र दर्शितैव । यदा तु शुद्धार्धसमवृत्तसङ्ख्यां जिज्ञासेत तदा समसङ्ख्या तयैव गुणनीया सिद्धेऽङ्के समसङ्ख्यां पातयेत् । अवशिष्टा शुद्धार्धसमसङ्ख्या भवति । यथा त्र्यक्षरे समसङ्ख्या ८ तैरेव गुणिताश्चतुःषष्टिस्तन्मध्येऽष्टस्वपनीतेषु षट्पञ्चाशच्छुद्धार्धसमानि । एवं सर्वत्र । यदा तु तत्तज्जातिषु शुद्धविषमसङ्ख्या जिज्ञासिता तदा सङ्ख्यायां तयैव गुणितायां या सञ्जाता तां पुनस्तयैव गुणयेत् । सिद्धेऽङ्के समार्धसमे अपनीय शिष्टा सङ्ख्या शुद्धविषमस्य । यथा—त्र्यक्षरे समानि (८) तैरेव गुणने चतुःषष्टिः ६४ पुनरेतयैव तद्गुणने चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिः । अङ्कतोऽपि ४०९६ । समार्धसममेलने ६४ एतेष्वपनीतेष्ववशिष्टं ४०३२ इयं शुद्धा विषमसङ्ख्या । यदा तु समार्धसमविषमाणि समुदितानि, तदा समार्धसमे नापनेये । पूर्वैव तत्सङ्ख्या । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । यदैतज्जात्यन्तानि कति समवृत्तानि इति सङ्ख्याजिज्ञासा तदा विवक्षितप्रान्तच्छन्दःसमवृत्तसङ्ख्यां द्विगुणयेत् तन्मध्ये द्वावपनयेत् । शिष्टा विवक्षितजातिपर्यन्तानां समवृत्तसङ्ख्या । यथा चतुरक्षरे षोडश समवृत्तानि तेषां द्वैगुण्ये द्वात्रिंशत् । द्वयोरपनये तदन्तानां सङ्ख्या ३० । एवमुत्कृतेर्भेदाः षट्कोट्यः एकसप्ततिर्लक्षाणि अष्टौ सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुःषष्टिश्चेति । अङ्कतोऽपि ६७१०८८६४ । एतद्द्वैगुण्ये एतस्य द्वयोर्हाने च त्रयोदशकोट्यो द्वाचत्वारिंशल्लक्षाः सप्तदशसहस्राणि सप्तशतानि षड्विंशत्यधिकानि । अङ्कतोऽपि १३४२१७७२६ । एतावन्ति सर्वाणि समवृत्तानि । तदुक्तम्—

विवक्षितान्तजातेस्तु भेदा द्विगुणितास्ततः ।
द्विहीनाः सर्वसङ्ख्यायां ते स्युरुक्तादिजा इति ॥ ८ ॥
इति सङ्ख्यानम् ॥

अथाऽध्वयोगः ।

अथाऽध्वयोगमाह—

सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः ॥
वृत्तस्याङ्गुलिका व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥ ९ ॥

या समादिवृत्तानां तत्तज्जातिषु सङ्ख्या पूर्वमुक्ता सा द्विगुणा एको नेति सद्भिः प्रस्तारादिज्ञैरध्वा वृत्तप्रस्तारख्याप्यः प्रदेशस्तत्तज्जातिपूक्तः स्वस्वग्रन्थेषु । त्र्यक्षरे यथा सङ्ख्याऽष्टरूपा द्विगुणा षोडश एकोना पञ्चदश भवन्ति सोयं तस्य अध्वा पञ्चदशाङ्गुलायां भुवि तद्वृत्तं प्रस्तार्यते इति भावः । चतुरक्षरेऽपि तथाकरणे एकत्रिंशत् स तस्य । एवमर्धसमविषमयोः । उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह—वृत्तस्येति । वृत्तस्य = वृत्तप्रस्तारस्य व्यासतो व्याप्तिरङ्गुलिमिता । वृत्ताधश्चाङ्गुलिं कुर्यात् । त्यक्तामिति शेषः । अङ्गुलायामा गुरुलघवः, कार्याः, प्रस्तारान्तरालं चाङ्गुलिमितमेव कार्यमित्यर्थः । अत्र चोद्दिष्टाङ्कलेखनाय मध्येऽङ्गुलावस्थापनम्, अङ्गुलन्यूनाधिकपरिमाणानां गुरुलघूनामुद्दिष्टाङ्कानां च लेखनं सम्भवेऽप्यननुगतस्याशास्त्रार्थत्वादगुणमिति सिद्ध्यर्थमङ्गुलिनियमनं कृतं न तु व्यसनिमात्रतया । न च प्रथमप्रस्तारेऽप्युद्दिष्टकरणायोपर्यङ्गुलमितभूमिग्रहे पूर्णैव द्विगुणा सङ्ख्याऽध्वा स्यात् न त्वेकोनेति वाच्यम् । प्रथमस्य सर्वत्र सर्वगुरुत्वेनैव नियमादुद्दिष्टकरणानपेक्षणात् । न चैवमन्तिमस्यापि सर्वलघुत्वेन ज्ञातत्वाद्द्व्यूना द्विगुणा सङ्ख्याऽध्वा स्यादिति वाच्यम् । कोट्यवधिकप्रस्तारेषु सर्वलघोः सामान्यत अन्त्यत्वज्ञानेऽपि कथितोऽयमिति विशेषाज्ञाने गणनाव्यतिरेकेणापि तावत्सङ्ख्याक इति ज्ञानार्थमुद्दिष्टकरणापेक्षणात् । एतेनैतदप्रास्तं यत्केचिदाहुः—'षष्ठः प्रत्ययोऽध्वयोगपरिच्छित्तिः इत्येके सोऽल्पफलत्वात्पुरुपेच्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्तः' इति ॥ ९ ॥ सङ्ख्याध्वनोः

सङ्ग्रहपद्यम्—

सैकोद्दिष्टाङ्ककूटाल्लगकरणगताङ्कैर्विमिश्रैः परेषां
पूर्वद्वैगुण्यतो वा भवति गणनया प्रस्तृतीनां च सङ्ख्या ॥
वृत्ते वृत्तान्तरे चाङ्गुलिपरिमितता स्यात्तदैकेन हीना
सङ्ख्यैव द्विःकृताध्वा विधिरयमुदितो भट्टनारायणेन ॥

इत्यध्वयोगः ।

इदानीं निर्व्यूढप्रतिज्ञाभारो ग्रन्थकारः स्वग्रन्थे श्रोतृभिः प्रवृत्तिविशेषः कार्य इति सूचनार्थं स्ववंशपित्रादिगुणप्रतिपादनपूर्वकं ग्रन्थकृतिमुपसंहरति—

वंशेऽभूत्कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता
विप्रः पव्येकनामा विमलतरमतिर्वेदतत्त्वार्थबोधे ॥
केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्त-
श्छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् ॥१०॥

कश्यपस्य महर्षेर्वंशे गोत्रे प्रकटः प्रसिद्धो गुणसमुदायो यस्य स तादृशः पव्येकाख्यो विप्रो ब्राह्मणोऽभूत् । कीदृक् । शिवो देवता येषां ते शिवपूजकाः शैवास्तत्सिद्धान्तस्य वेत्ता ज्ञाता । शैवागमवेत्तेत्यर्थः । तथा वेदानां तत्त्वार्थस्याऽबोधितस्यार्थस्य बोधे ज्ञाने निर्मलतरबुद्धिस्तस्य पव्येकस्य पुत्रः केदारनामा । कीदृक् । शिवचरणयुगलसेवामात्रैकाग्रचेतास्तेन केदारेणाभिरामं मनोज्ञं सङ्क्षेपेणैव लक्ष्यलक्षणयोरभिधानात्, ग्रन्थान्तरेभ्योऽतिशयवत् । वृत्तरत्नाकरनामकं छन्दः लक्षणया छन्दःशास्त्रप्रकरणं प्रविरचितं कृतम् । यद्यपि 'कर्तरि च' (पा० सू० २-२-१६) इति कर्त्रर्थतृजन्तस्य षष्ठ्या सह समासो निषिद्धस्तथापि 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १-४-३०) इति ज्ञापकेन निषेधस्याऽनित्यताज्ञापनात् शैवसिद्धान्तवेत्तेतिषष्ठी समासः । केचित्तु तृन्नन्तेन समासः इति तन्नतृनो योगे 'न लोका व्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (पा० सू० २-३-६९) इति षष्ठीनिषेधात् । इति सत्रं मनोहरम् ॥ १० ॥

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः
प्रासोष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम् ॥
विश्वामित्राऽन्ववायाम्बुधिविधुरधिकं वर्धते तत्तनूजो
विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥
नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ॥
वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽञ्चिता ॥
ग्रन्थेऽस्मिन् गुणगणवत्त्वमुच्यते चे-
त्त्वं कार्यः गुणगणवन्न मन्यते कः ॥
तत्सन्तः शिरसि कृताञ्जलिस्तु याचे-
शोध्यं तत्सदसदिहोदितं मया यत् ॥
याति विक्रमशके द्विखषड्भू (१६०२) सम्मिते सितगकार्तिकरुद्रे ॥
ग्रन्थपूर्तिसुकृतं किल कुर्मो रामचन्द्रपदपूजनपुष्पम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटमाणिक्य–श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनु-
नारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकरटीकायां
प्रस्ताराध्यायः षष्ठः समाप्तः।

समाप्तश्चायं वृत्तरत्नाकरः

संस्कृत साहित्य का इतिहास

श्री वाचस्पति शास्त्री गैरोला

इस ग्रन्थ को लिखने का उद्देश्य यह है कि संस्कृत-साहित्य के अध्येता को अपनी अभीष्ट सामग्री का चयन करने के लिए अनावश्यक श्रम न करना पड़े तथा पाठक परम्परा और पूर्वाग्रह के मोह में न पड़कर प्रत्येक विवादग्रस्त प्रश्न का समाधान स्वयं कर सकें। पाठक पर अपने विचार लादने की अपेक्षा उपयुक्त यह समझा गया है कि विभिन्न मतवादों की परीक्षा करके वह स्वयं ही विषय के सही ध्येय को ग्रहण कर सके। भारतीयता या विदेशीपन का पक्षपात त्याग कर किसी भी विद्वान् के स्वस्थ और सही विचारों को उधार लेने में संकोच नहीं किया गया है। पुस्तक की विषय-सामग्री और उसकी रूप-रेखा का गठन भी ऐसे ढंग से किया गया है, जिससे संस्कृत भाषा की आधारभूत भावभूमि का परिचय प्राप्त होने के साथ-साथ सम-सामयिक परिस्थितियों का भी अध्ययन हो सके। आर्यों के आदि देश एवं आर्य-भाषाओं के उद्भव से लेकर उन्नीसवीं सदी तक की सहस्राब्दियों में संस्कृत-साहित्य की जिन विभिन्न विचार-वीथियों का निर्माण हुआ और भारत के प्राचीन राजवंशों के प्रश्रय से संस्कृत भाषा को जो गति मिली, उसका भी समावेश पुस्तक में देखने को मिलेगा।

आज आवश्यकता इस बात की है कि संस्कृत के छात्रों को संस्कृत-साहित्य के इतिहास का वैज्ञानिक अध्ययन कराया जाय, जिससे उनकी स्वतन्त्र मेधा-शक्ति एवं भाव-विचारों को विकसित होने के लिए दिशाएँ मिलें। प्रस्तुत उद्देश्य को भी दृष्टि में रखा गया है। मूल्य २०-००

संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इतिहास

श्री वाचस्पति गैरोला

(अनेक विश्वविद्यालयों में पाठ्य-स्वीकृत)

इस छात्रोपयोगी संस्करण में विभिन्न संस्कृत-हिन्दी विश्वविद्यालयों की उच्च कक्षाओं के पाठ्यक्रम में निर्धारित इतिहासविषयक ज्ञान के लिए वैज्ञानिक दृष्टि से संक्षिप्त रूप में इतिहास लिखा गया है और साथ ही संस्कृत के बृहद् वाङ्मय का ऐतिहासिक संक्षिप्त अध्ययन भी प्रस्तुत किया गया है; जो अन्य किसी भी संस्कर• में प्राप्त नहीं हो सकेगा। यही इस संस्करण की विशेषता है। मूल्य ८-०

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

॥ श्रीः ॥

वृत्तरत्नाकरः

'मणिमयी' हिन्दीव्याख्योपेतः

प्रथमोऽध्यायः

सुखसन्तानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम्।
गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम्॥ १॥
वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः प(व्ये)व्येकोऽभूद् द्विजोत्तमः।
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः॥ २॥
तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम्।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये॥ ३॥

चतुरानन ब्रह्मदेव तथा भगवान् विष्णुसे पूजित एवं पार्वतीजी और श्री-गणेशजीसे सुशोभित, चतुर्दश भुवनोंको सुखकारी श्री देवदेव महादेवजीको वैभवादि सुखसन्तान प्राप्तिकी सिद्धिके लिये प्रणाम करके केदारभट्ट नामक-विद्वान् इस वृत्तरत्नाकर नामक छन्दोग्रन्थकी रचना करता है। श्रुतिके अर्थ वेत्ता तथा शैवशास्त्रके तत्त्वज्ञ पव्येक अथवा पत्येक नामक जो एक श्रेष्ठ ब्राह्मण थे। उन्हींका पुत्र, शिवचरणारविन्दोंमें भक्ति करनेवाला, मैं केदारभट्ट नामधारी हूँ। वही (मैं ही केदारभट्ट) बालकोंको सुखसे बोध होनेके लिये, लक्ष्य और लक्षण (अर्थात् उदाहरण और स्वरूपज्ञान) से युक्त वृत्तरत्नाकर (जिसमें छन्दोंके स्वरूपवाले रत्नोंका समूह है) को रचता हूँ॥ १-२॥

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा।
मात्रावर्णविभेदेन च्छन्दस्तदिह कथ्यते॥ ४॥

छन्दःसूत्रकर्त्ता तथा भाष्यकर्त्ता पिंगलादि आचार्योंने मात्रा छन्द और वर्ण छन्द दो प्रकारके लौकिक छन्द माने हैं। उन्हींका वर्णन इसमें कर रहा हूँ॥ ४॥

षडध्यायनिबद्धस्य च्छन्दसाऽस्य परिस्फुटम् ।
प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ ५ ॥

इस छः अध्यायके वृत्तरत्नाकर नामक ग्रन्थमें १३६ श्लोक प्रमाणरूपमें हैं। (अर्थात्—१३६ श्लोक हैं।) ॥ ५ ॥

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ६ ॥

यथा भगवान् विष्णुसे तीनों लोक परिव्याप्त है तथा मगणादि आठों गण और गुरु (दीर्घ) लघु (ह्रस्व) से समस्त वाङ्मय परिव्याप्त है ॥ ६ ॥

सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ ।
ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥ ७ ॥

गणोंके नाम—मगण, यगण, रगण, सगण, तगण, जगण, भगण और नगण । मगणके सब अक्षर दीर्घ होते हैं यथा—वागर्था (ऽऽऽ), आदिमें ह्रस्व यगण होता है, यथा—मनीषा (।ऽऽ)। मध्यमें ह्रस्व रगण होता है, यथा—चन्द्रिका, कौमुदी (ऽ।ऽ), सगण अन्तमें दीर्घ होता है, यथा—कमला (।।ऽ), तगण अन्तमें ह्रस्व होता है, यथा—क्षीरोद (ऽऽ।), जगणके मध्यमें गुरु (दीर्घ) होता है, यथा—मनोज्ञ (।ऽ।), भगणके आदिमें दीर्घ होता है, यथा—श्रीपति (ऽ।।), नगणमें तीनों लघु होते हैं, और यथा—विमल (।।।) ॥ ७ ॥

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।
गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥

आर्या आदि छन्दोंमें चार मात्रावाले पाँच गण हुआ करते हैं। एक सर्व गुरु (ऽऽ), दूसरा अन्त्यगुरु (।।ऽ), तीसरा मध्य गुरु (।ऽ।), चौथा आदि गुरु (ऽ।।) और पाँचवाँ चारो लघुके (।।।।) स्वरूपमें होता है ॥ ८ ॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।
वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः ॥ ९ ॥

अनुस्वारसहित (अं, खं), अन्तमें विसर्गवाला (गः, पः), दीर्घ (चा, टा) और जिसके आगेका अक्षर संयुक्त विष्णु, कृष्ण) हो, तथा पादके अन्तमें रहनेवाला अक्षर, आवश्यकतानुसार लघु भी दीर्घ होता है। गुरुका रूप वक्र (ऽ) और लघुका रूप सरल (।) होता है। कुछ लोग प्रस्तारमें

गुरुको (⌣) और लघुको ऐसे (–) लिखना चाहते हैं। किन्तु आजकल यह प्रथा अप्रचलित है ॥ ९ ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।
पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुनाऽपि क्वचिद् गुरोः ॥ १० ॥

पादके आदिमें रहनेवाला एक वर्णका दूसरे वर्णके साथ जो संयोग उसे छन्दःशास्त्री लोग 'क्रम' नामसे पुकारते हैं। यह 'क्रम' नामक संयोगसे परे होनेपर कहीं-कहीं पूर्वमें स्थित गुरु भी लघु हो जाता है। किन्तु यह लघुत्वभाव संयोगको निमित्त मानकर होनेवाले गुरुका ही होता है; दीर्घ आदि गुरुका नहीं। उदाहरण देते हैं यथा—॥ १० ॥

तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥

इस श्लोकमें 'ग्राम्य' शब्दके पूर्व 'सुन्दरि' की रि गुरु थी, किन्तु लघु ही मानी गयी है। परन्तु जहाँ सुन्दरी होगा उसे सुन्दरि नहीं कर सकते ॥ ११ ॥

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।
ज्ञेयः पादश्चतुर्थोऽशो यतिर्विच्छेदसंज्ञितः ॥ १२ ॥

जैसे लोकमें—ज्योतिष आदि शास्त्रोंमें—अब्धि आदिसे चार संख्या आदि का बोध होता है। वैसे ही इस छन्दःशास्त्रमें भी जानना चाहिये। अर्थात्—अब्धिके अर्थ समुद्र है और समुद्र चार हैं अतः अब्धि = चार। भूत = पाँच। रस = छः। आदिपदसे अश्व, मुनिसे = सात। वसु, नाग = आठ। ग्रह = नव। दिशा = दश। रुद्र = ग्यारह। आदित्य, सूर्य = बारह। श्लोकके चौथे भागको पाद कहते हैं। अर्थात्—प्रत्येक श्लोकमें चार पाद हुआ करते हैं। विच्छेद (विराम) को यति कहते हैं ॥ १२ ॥

युक्सम विषमं चायुक्स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।
सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम् ॥ १३ ॥

छन्दःशास्त्रज्ञ विद्वानोंके मतानुसार द्वितीय, चतुर्थादि स्थानका नाम सम तथा एक, तृतीय आदि स्थानका नाम विषम है। इसी रीतिसे युग्म, अनोज शब्दसे सम तथा अयुग्म, ओज शब्दसे विषम स्थानको जानना चाहिये ॥ १३ ॥

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ १४ ॥

जिस श्लोकमें चारों चरण (पाद) तुल्य लक्षणवाले हों उसे 'सम वृत्त' कहा जाता है १४ ॥

प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।
द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ १५ ॥

जिस श्लोकका प्रथम चरण तृतीय चरणके तुल्य हो तथा द्वितीय चरण चतुर्थ चरणके तुल्य हो उसे 'अर्धसम' कहते हैं ॥ १५ ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥

जो श्लोक चारों चरणोंमें तुल्य लक्षणवाला न हो भिन्न-भिन्न लक्षणवाला हो । उसे छन्दःशास्त्रविशारद लोग 'विषमवृत्त' कहते हैं ॥ १६ ॥

आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पृथक्छन्दो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशति गतम् ॥ १७ ॥

एक-एक अक्षर से आरम्भ करके एक-एक अक्षरको बढ़ाकर २६ अक्षरोंतक एक चरणवाले भिन्न-भिन्न जातिवाले 'वर्णात्मक छन्द' होते हैं । [अर्थात्—एक अक्षरके पादवाले 'उक्ता' छन्दसे प्रारम्भ करके 'उत्कृति' नामवाले २६ अक्षरोंके एक पादवाले छन्द होते हैं ।] ॥ १७ ॥

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ।
शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥

इसके अतिरिक्त अर्थात् २६ अक्षरोंके चरणसे अधिकवाले छन्द 'चण्डवृष्टि' आदि 'दण्डक' संज्ञावाले होते हैं । और इन लक्षणोंसे भी भिन्न तीन अथवा छः पादोंवाले छन्दोंका नाम 'गाथा' है । तथा विलक्षण-विलक्षण लघु-गुरुवाले वर्णोंको भी गाथा ही जानना चाहिये । अर्थात्—जिन छन्दोंमें ३ अथवा छः पादसे कम अथवा अधिक हों और गुरु-लघुका क्रम भी-भिन्न हो वे भी 'गाथा' में ही परिगणित हैं ॥ १८ ॥

उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ १९ ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता ।
शक्वरी साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥ २० ॥

धृतिश्चाऽतिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः ॥ २१ ॥

एक अक्षरसे आरम्भ कर छब्बीस अक्षरोंके पादवाले छन्दोंकी नामावली
१–उक्ता । २–अत्युक्ता । ३–मध्या । ४–प्रतिष्ठा । ५–सुप्रतिष्ठा । ६–गायत्री । ७–उष्णिक् । ८–अनुष्टुप् । ९–बृहती । १०–पङ्क्तिः । ११–त्रिष्टुप् । १२–जगती । १३–अतिजगती । १४–शक्वरी । १५–अतिशक्वरी । १६–अष्टिः । १७–अत्यष्टिः । १८–धृतिः । १९–अतिधृतिः । २०–कृतिः । २१–प्रकृतिः । २२–आकृतिः । २३–विकृतिः । २४–संस्कृतिः । २५–अतिकृतिः । २६–उत्कृतिः ।

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमतो वच्मि साम्प्रतम् ।
लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥

इस रीतिसे छन्दोंके नाम कह दिये । अर्थात्–'उक्ता' से लेकर 'उत्कृति'-तक छन्दोंके नाम बता दिये । अब सर्वप्रथम मात्रा-छन्दोंका निरूपण करके पुनः सम्पूर्ण छन्दोंके लक्षणोंको कहूँगा ॥ २२ ॥

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे संज्ञाभिधानो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयं न-लघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥

(आर्या) आर्या छन्दके पूर्वार्धमें गुरुके सहित सात गण होते हैं । तथा विषम स्थानमें तृतीय, पञ्चम प्रभृति स्थानमें जगण नहीं होता है । छठे स्थानमें जगण अथवा नगण और एक लघुका होना विकल्पसे जानना चाहिये । [इसके चतुर्मात्रिक गण होते हैं ।] ॥ १ ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥

अगर छठे स्थानमें चतुर्लघुरूप गण (नलघु) हो तो, उस गणके दूसरे लघुसे प्रथम (पूर्व) गणके अन्तमें विराम (यति) जानना चाहिये । यदि षष्ठ गणसे परे सातवाँ गण चतुर्लघु हो तो, उसके पहिले लघुके पूर्वमें अर्थात्–छठे गणके अन्तमें यति जानना चाहिये । अब उत्तरार्धका लक्षण कहते हैं—

अगर पाँचवाँ गण चतुर्लघुरूप होवे तो, उसके पूर्वमें अर्थात्—चौथे गणके अन्तमें विराम करना चाहिये। आर्यावृत्तके उत्तरार्धमें नियमसे छठा गण एक लघु (एकमात्ररूप) ही होता है। चतुर्मात्रिक नहीं होता। यही प्रथमार्धसे द्वितीयार्धकी विशेषता जाननी चाहिये॥ २॥

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः।
पथ्येति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन॥ ३॥

(पथ्या) जिसके पूर्वार्ध और परार्धरूप भागोंके प्रथम तीन अंश-बारह मात्रा रूप तीन गणोंके अन्तमें चरणकी समाप्ति होवे उसे 'पथ्या' जानना चाहिये ऐसा नागराजका कथन है॥ ३॥

उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति॥ ४॥

(विपुला) जिस आर्या वृत्तके प्रथम और दूसरे दोनोंमें द्वादशमात्रात्मक तीन गणोंका उल्लंघन करके चौथे गणमें पादकी समाप्ति होवे उसे 'विपुला' वृत्त पिंगलनागने कहा है॥ ४॥

उभयार्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन॥ ५॥

(चपला) जिस आर्यावृत्तके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनों अंगोंमें दूसरा तथा चौथा जगण, दोनों ओरसे गुरु वर्णोंसे आच्छादित हो उसे 'चपला' जानना चाहिये। ऐसा नागराजने कहा है॥ ५॥

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः।
शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना॥ ६॥

(मुखचपला) जिस वृत्तका पूर्वार्ध चपलाके पूरे लक्षणोंसे युक्त होवे तथा जिसका उत्तरार्ध आर्याके सामान्य लक्षणोंसे युक्त होवे उसे पिंगलमुनिने 'मुखचपला' कहा है॥ ६॥

प्राक्प्रतिपादितमर्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः।
लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला॥ ७॥

(जघनचपला) जिस वृत्तके प्रथमार्धमें आर्याके साधारण लक्षण होवें तथा जिसके उत्तरार्धमें चपलाके लक्षण वर्तते हों। उसे पिंगलमुनिने 'जघनचपला' कहा है॥ ७॥

हिन्दीव्याख्योपेतः ।

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥
दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥ ८ ॥

(गीति) जिस वृत्तके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनों भाग आर्याके पूर्वार्धके सदृश हों तथा उनमें विरामकी शोभा भी हो उसे छन्दःशास्त्रज्ञोंने 'गीति' कहा है ॥ ८ ॥

आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद् गदितं लक्षणं तत्स्यात् ॥
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥ ९ ॥

(उपगीति) जिस वृत्तके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनों भाग आर्याके उत्तरार्धके समान हों उसे पिंगलाचार्यने 'उपगीति' कहा है ॥ ९ ॥

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः ॥
सोद्गीतिः किल गदिता तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता ॥ १० ॥

(उद्गीति) जिस वृत्तमें आर्यावृत्तके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध विपरीत (व्यत्यय) रीतिसे हों तथा विराम आदि आर्यावृत्तके ही सदृश हों अर्थात्-आर्याका पूर्वार्ध परार्ध हो और परार्ध पूर्वार्ध हो उसे 'उद्गीतिवृत्त' कहा जाता है ॥ १० ॥

आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ॥
इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदीयमुदितार्यागीतिः ॥ ११ ॥

(आर्यागीति) जिस वृत्तका पूर्वार्ध आर्यावृत्तके पूर्वार्धके समान हो तथा उसमें एक गुरु और अधिक हो एवं उत्तरार्ध भी इसी कथित पूर्वार्धके समान हो उसे 'आर्यागीति' वृत्त कहा जाता है ॥ ११ ॥

षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ॥
न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ १२ ॥

(वैतालीयवृत्त) जिस मात्रावृत्तमें प्रथम और तीसरे चरणमें अर्थात्—विषम पादमें छः मात्राएँ हों तथा दूसरे और चौथे चरणमें अर्थात् सम पादमें ८ मात्राएँ हों एवं सम पादकी यानी दूसरे और चौथे चरणकी मात्राएँ केवल गुरु अथवा केवल लघु न हों अपितु गुरु-लघुसे युक्त हों और सम मात्राएँ आगेकी मात्रासे परस्पर मिली हुई भी न हों तथा आखिरीमें (अन्तमें) एक रगण, एक लघु और एक गुरु हो। उसे 'वैतालीय' वृत्त कहा जाता है ॥ १२ ॥

पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ॥ १३ ॥

(औपच्छन्दसिक) जिस वृत्तके अन्तमें भगण और रगण हो अर्थात् पूर्वोक्त

वैतालीयवृत्तके चारो चरणोंमें एक-एक गुरुको और धर दिया जाय तो छन्दः-शास्त्रके अनुसार उसकी 'औपच्छन्दसिक' संज्ञा है ॥ १३ ॥

आपातलिका कथितेयं भाद् गुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥ १४ ॥

(आपातलिका) जिस वृत्तके द्वितीय और चतुर्थ चरणोंकी आठ मात्राओंके अन्तमें तथा प्रथम और तृतीय चरणोंकी छः मात्राओंके अन्तमें एक भगण तथा दो गुरु रखे जाँय तो उसे आपातलिका वृत्त कहा जाता है ॥ १४ ॥

तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥

(दक्षिणान्तिका) जिस वैतालीय वृत्तमें चारों चरणोंकी दूसरी मात्रा तीसरी मात्रासे संयुक्त हो उसे 'दक्षिणान्तिका' वृत्त कहा जाता है ॥ १५ ॥

उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ १६ ॥

(उदीच्यवृत्ति) जिस वैतालीय वृत्तके प्रथम-तृतीय चरणोंमें दूसरी मात्रा तीसरी मात्राके साथ संयुक्त हो उसे 'उदीच्यवृत्ति' वृत्त कहा जाता है ॥ १६ ॥

पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥

(प्राच्यवृत्ति) जिस वैतालीय वृत्तमें सब पादोंमें अर्थात्—दूसरे और चौथे पादमें पांचवीं मात्रा चौथी मात्राके साथ मिली हुई हो उसे 'प्राच्यवृत्ति' वृत्त कहा जाता है ॥ १७ ॥

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् ॥ १८ ॥

(प्रवृत्तकवृत्त) जिस वैतालीय वृत्तमें प्रथम और तृतीय पाद उदीच्यवृत्ति के प्रथम और तृतीय पादके सदृश हों तथा दूसरा और चौथा पाद प्राच्यवृत्तिके समान हों उसे 'प्रवृत्तक'वृत्त कहा जाता है ॥ १८ ॥

अस्य युग्मरचिताऽपरान्तिका ॥ १९ ॥

(अपरान्तिका) जिस वृत्तके प्रत्येक पादमें सोलह-सोलह मात्राएं हों अर्थात् चारो पाद प्रवृत्तक वृत्तके दूसरे और चौथे पादके समान हों और पांचवीं मात्रा चौथी मात्रासे मिली हो तो उसे 'अपरान्तिका' कहा जाता है ॥ १९ ॥

अयुग्मजा चारुहासिनी ॥ २० ॥

(चारुहासिनी) जिस वृत्तके चारो पादोंमें चौदह-चौदह मात्राएं हों अर्थात्—जिसके प्रत्येक पाद प्रवृत्तकके प्रथम और तृतीयपादके समान हों तथा दूसरी मात्रा तीसरी मात्राके साथ मिली हुई हो उसे 'चारुहासिनी' वृत्त कहा जाता है ॥ २० ॥

हिन्दीव्याख्योपेतः ।

वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ २१ ॥

(वक्त्र अनुष्टुप्) जिस वृत्तके पहले अक्षरके पश्चात् नगण और सगण न हों तथा चौथे अक्षरके पश्चात् यगण जरूर रहे उसे अष्टाक्षर चरणवाला 'वक्त्र अनुष्टुप्' कहते हैं। चतुर्थ अक्षरके पश्चात् रगणका रहना भी सम्प्रदायार्ह माना जाता है ॥ २१ ॥

युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥

(पथ्यावक्त्र) जिस वृत्तके द्वितीय और चतुर्थ चरणोंमें चौथे अक्षरके पश्चात् जगण हो उसे 'पथ्यावक्त्र' कहा जाता है ॥ २२ ॥

ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥ २३ ॥

(विपरीतपथ्यावक्त्र) जिस वृत्तके प्रथम और तृतीय चरणोंमें चतुर्थ अक्षरसे परे जगण होवे उसे 'विपरीत पथ्यावक्त्र' कहा जाता है ॥ २३ ॥

चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥ २४ ॥

(चपलावक्त्र) जिस वृत्तके प्रथम और तृतीय चरणोंमें चतुर्थ अक्षरके पश्चात् नगण हो उसे 'चपलावक्त्र' कहा जाता है ॥ २४ ॥

यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥

(युग्मविपुला) जिस वृत्तके सम पादमें—दूसरे और चौथे चरणोंमें—सातवाँ अक्षर लघु हो उसे 'युग्मविपुला' कहा जाता है ॥ २५ ॥

सैतवस्याखिलेष्वपि ॥ २६ ॥

सैतवाचार्यके मतसे सभी चरणोंमें सप्तम अक्षर लघु होना चाहिये ॥ २६ ॥

भेनाऽब्धितो भाद्विपुला ॥ २७ ॥

(भविपुला) जिस वृत्तमें चौथे अक्षरके पश्चात् भगण हो उसे 'भविपुला' कहा जाता है ॥ २७ ॥

इत्थमन्या रश्चतुर्थात् ॥ २८ ॥

(रविपुला) जिस वृत्तमें चौथे अक्षरसे परे रगण हो उसे 'रविपुला' कहा जाता है ॥ २८ ॥

नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला ॥ २९ ॥

(नविपुला) जिस वृत्तमें चौथे अक्षरके पश्चात् नगण हो उसे 'नविपुला' कहा जाता है ॥ २९ ॥

तोऽन्वेस्तपूर्वान्या भवेत् ॥ ३० ॥

(विपुला) जिस वृत्तमें चौथे अक्षरसे परे तगण हो वह 'विपुला' है ॥३०॥

द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति ॥ ३१ ॥

(अचलधृति) जिस वृत्तमें सोलह लघु—अर्थात् आठ लघु दोसे गुणित हों उसे 'अचलधृति' कहा जाता है ॥ ३१ ॥

मात्रासमकं नवमो ल्गान्तम् ॥ ३२ ॥

(मात्रासमक) जिस वृत्तकी नवमी मात्रा लघु तथा सोलहवीं मात्रा गुरु हो उसे 'मात्रासमक' कहा जाता है ॥ ३२ ॥

जो न्लावथाम्बुधेर्विश्लोकः ॥ ३३ ॥

(विश्लोक) जिस वृत्तमें चार मात्राओंके अन्तमें जगण हो अथवा चार लघु हों उसे 'विश्लोक' कहा जाता है ॥ ३३ ॥

तद्युगलाद्वनवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥

(वनवासिका) जिस वृत्तकी आठ मात्राओंके अन्तमें जगण अथवा चार लघु हों उसे 'वनवासिका' कहा जाता है ॥ ३४ ॥

बाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा ॥ ३५ ॥

(चित्रा) जिस वृत्तकी पाँचवीं, आठवीं तथा नवमीं मात्रा लघु हो उसे 'चित्रा' कहा जाता है ॥ ३५ ॥

उपचित्रा नवमे परयुक्ते ॥ ३६ ॥

(उपचित्रा) जिस वृत्तकी नवमी मात्रा दशवीं मात्रासे युक्त हो उसे 'उपचित्रा' कहा जाता है । (जयदेवका मत इससे भिन्न है । यदि आठवीं मात्राके पश्चात् भगण और दो गुरु हों तो उपचित्रा कहा जाता है) ॥ ३६ ॥

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ।
अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥ ३७ ॥

(पादाकुलक) जिस वृत्तमें प्रथम कथित कई रीतिके लक्षण वर्त्तमान हों [illegible] आदि वृत्तोंके चरणोंसे रचित हो तथा उसमें किसी एक छन्दका लक्षण नियत न हो । परन्तु, एक चरणमें किसी छन्दका, दूसरे चरणमें किसी दूसरे वृत्तका लक्षण घटित होवे किन्तु सोलह मात्राएँ ठीक-ठीक हों तो उस वृत्तका नाम 'पादाकुलकवृत्त' कहा जाता है । अर्थात्—पहले चरणमें मात्रासमक विश्लोक-चित्राका लक्षण हो, दूसरे चरणमें विश्लोक—उपचित्रा

छन्दोंका लक्षण, तीसरे चरणमें मात्रासमक-वनवासिकाका लक्षण और चौथे चरणमें उपचित्रा तथा विश्लोकका लक्षण होवे उसे पादाकुलक कहा जाता है ॥ ३७ ॥

वृत्तस्य ला विना वर्णैर्वर्णा गुरुभिस्तथा ;
गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ३८ ॥

अधुना छन्दके लघु-गुरु तथा वर्णोंकी संख्या बोध विषयमें कहा जाता है— यदि वृत्तकी मात्रा और वर्णसंख्या ज्ञात होवे तथा गुरु-लघुकी संख्या अज्ञात होवे तो, मात्रासंख्यामेंसे वर्णसंख्या घटानेसे शेष बची गुरु संख्या जानना चाहिये। वर्णसंख्यामेंसे गुरुसंख्या घटानेसे लघु संख्या ज्ञात होती है। यदि मात्रा और गुरुकी संख्या ज्ञात है और वर्णसंख्या अज्ञात है तो मात्रासंख्यामेंसे गुरु संख्या घटानेसे वर्णसंख्या शेष बचती है। अब गुरुसंख्याके जाननेकी दूसरी रीति कहते हैं—वृत्तकी मात्रासंख्यामेंसे लघुसंख्या घटाकर जो अवशिष्ट रहे उसे दो भागोंमें कर दे। एक भागकी जो संख्या होगी वही गुरुकी संख्या जाननी चाहिये। वृत्तका तो केवल उपलक्षण मात्र है यही प्रकार गद्य-आदिमें भी गुरु लघु जाननेका है। यथा—"वागर्थाविव सम्पृक्तौ" अथवा "वृत्तस्य. लो विना वर्णैः" इन चरणोंकी मात्रा संख्या चौदह है और वर्ण संख्या आठ है अतः १४ मेंसे ८ घटा दिये तो शेष ६ बचे। अत एव गुरु संख्या ६ है। अब मात्रा संख्या १४ मेंसे गुरु संख्या ६ घटा दी गयी तो शेष ८ बचे तो वर्ण संख्या (अक्षर संख्या) निकल आयी कि इस चरणमें कितने वर्ण हैं। गुरुसंख्याको वर्ण संख्यामें से घटा दिया तो लघु संख्या २ निकली अतः दो लघु हैं—दूसरी प्रणाली यह भी है कि, मात्रा-संख्या १४ में से लघु-संख्या. दो घटा दी तब १२ शेष रहे उनकी आधी संख्या ६ हुई क्योंकि ६ × २ = १२ होते हैं। अतः ६ गुरु हैं ॥ ३८ ॥

शिखिगुणितदशलघुरचित-
मपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्।
सगुरु शकलयुगलकमपि
सुपरिघटितललितपदविततिं भवति शिखा ॥ ३९ ॥

(शिखा) जिस वृत्तके पूर्वार्धमें अट्ठाईस लघु तथा अन्तमें एक गुरु होवे तथा उत्तरार्धमें तीस लघु और एक गुरु होवे उसे शिखा कहा जाता है। अप

तीनों अग्नि, (गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनीय) से गुणित दश लघु ३ × १० = ३०—२—२८ + १ = २९ वाला पूर्वार्ध तथा ३१ वाला उत्तरार्ध होवे ॥ ३९ ॥

विनिमयविनिहितशकल-
कलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति
ननु जशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥ ४० ॥

(खजा) जिस वृत्तमें शिखाके पूर्वार्ध और परार्धका विनिमय—आदान-प्रदान कर दिया जाता है यानी शिखाका पूर्वार्ध परार्ध हो तथा परार्ध पूर्वार्ध हो तो उसे कर्णोंको मनोहर लगनेवाले ललित पदोंसे विभूषित 'खजा' कहते हैं ॥४०॥

अष्टावर्धे गा द्व्यभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडोक्ता ।
दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघुकविरचित-
पदविततति भवति ॥ ४१ ॥

(अनंगक्रीडा) जिस वृत्तमें पूर्वार्धमें आठ गुरु दोसे गुणित किये हों। अर्थात् ८ × २ = १६ गुरु हों। उत्तरार्धमें आठ लघु चारसे गुणित होवें अर्थात् ८ × ४ = ३२ लघु हों। ऐसे सुन्दर पदवाले छन्दको विद्वान् 'अनंगक्रीडा' कहा करते हैं। पिंगलकार इसे 'सौम्या' कहते हैं ॥ ४१ ॥

त्रिगुणनवलघुरवसितिगुरुरिति दलयुगकृततनुरतिरुचिरा ॥ ४२ ॥

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे द्वितीयोऽध्यायः ।

जिस वृत्तमें पूर्वार्धमें नव लघु तीनसे गुणित किये होवें तथा अन्तमें एक गुरु होवे और ऐसा ही उसका उत्तरार्ध भी होवे उसे "रुचिरा" वृत्त कहा जाता है। ९ × ३ = २७ लघु और १ गुरु ॥ ४२ ॥

इस प्रकारसे द्वितीय अध्यायमें वृत्तरत्नाकरकी मणिमयी हिन्दी टीका समाप्त हुई।

तृतीयोऽध्यायः

गुः श्रीः ॥ १ ॥

(श्रीः) एक-एक गुरु अक्षरवाले चारो पाद हों तो, उसे 'श्रीः' वृत्त कहा जाता है। (वृत्तोंमें सदा चार पाद होते हैं) ॥ १ ॥

गौ स्त्री ॥ २ ॥

हिन्दीव्याख्योपेतः । १३

(स्त्री) दो-दो गुरु अक्षरवाले चारों पाद हों तो उसे 'स्त्री' वृत्त कहा जाता है ॥ २ ॥

मो नारी ॥ ३ ॥

(नारी) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे मगण—तीन गुरु—हों तो उसे 'नारी' वृत्त कहा जाता है ॥ ३ ॥

रो मृगी ॥ ४ ॥

(मृगी) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे रगण—मध्यमें लघु—हो तो उसे 'मृगी' वृत्त कहा जाता है ॥ ४ ॥

म्गौ चेत्कन्या ॥ ५ ॥

(कन्या) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण और एक गुरु हो तो उसे 'कन्या' वृत्त कहा जाता है ॥ ५ ॥

भ्गौ गिति पङ्क्तिः ॥ ६ ॥

(पंक्ति) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण और दो गुरु हों, तो उसे 'पंक्ति' वृत्त कहा जाता है ॥ ६ ॥

त्यौ स्तस्तनुमध्या ॥ ७ ॥

(तनुमध्या) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक तगण और एक यगण हो, तो 'तनुमध्या' वृत्त कहा जाता है ॥ ७ ॥

शशिवदना न्यौ ॥ ८ ॥

(शशिवदना) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण और एक यगण हो तो उसे 'शशिवदना' वृत्त कहा जाता है ॥ ८ ॥

विद्युल्लेखा मो मः ॥ ९ ॥

(विद्युल्लेखा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो मगण हों तो उसे 'विद्युल्लेखा' वृत्त कहा जाता है ॥ ९ ॥

त्सौ चेद्वसुमती ॥ १० ॥

(वसुमती) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक तगण और एक सगण हो तो उसे 'वसुमती' वृत्त कहा जाता है ॥ १० ॥

म्सौ गः स्यान्मदलेखा* ॥ ११ ॥

---

* तथा—
सरगैर्हंसमाला ॥ १ ॥ प्रत्येक पादमें क्रमसे सगण तथा रगण और

(मदलेखा) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण और एक सगण तथा एक गुरु हो तो उसे 'मदलेखा' वृत्त कहा जाता है ॥ ११ ॥

भौ गिति चित्रपदा गः ॥ १२ ॥

(चित्रपदा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो भगण तथा दो गुरु हों तो उसे 'चित्रपदा' वृत्त कहा जाता है ॥ १२ ॥

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥ १३ ॥

(विद्युन्माला) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो मगण और दो गुरु हों तो उसे 'विद्युन्माला' वृत्त कहा जाता है ॥ १३ ॥

माणवकं भात्तलगाः ॥ १४ ॥

(माणवक) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक भगण और एक तगण तथा एक लघु और एक गुरु हो तो उसे 'माणवक' वृत्त कहा जाता है ॥ १४ ॥

म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ॥ १५ ॥

(हंसरुत) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण और एक नगण तथा दो गुरु हों तो उसे 'हंसरुत' वृत्त कहा जाता है ॥ १५ ॥

र्जौ समानिका गलौ च ॥ १६ ॥

(समानिका) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक रगण और एक जगण तथा एक गुरु एवं एक लघु हो तो उसे 'समानिका' वृत्त कहा जाता है ॥ १६ ॥

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ १७ ॥

(प्रमाणिका) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक जगण और एक रगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो उसे 'प्रमाणिका' वृत्त कहा जाता है ॥ १७ ॥

हो तो, 'हंसामाला' वृत्त कहा जाता ॥ १ ॥

मधुमति ननगाः ॥ २ ॥ प्रत्येक पादमें यदि क्रम से दो नगण और एक गुरु हो तो, उसे मधुमती' वृत्त कहा जाता है ॥ २ ॥

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ३ ॥ प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे जगण और सगण तथा एक गुरु हो तो 'कुमारललिता' वृत्त कहा जाता है ॥ ३ ॥

चूणामणिस्तभगात् ॥ ४ ॥ प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक तगण और एक भगण तथा एक गुरु हो तो, 'चूड़ामणि' वृत्त कहा जाता है ॥ ४ ॥

नोटः—उपर्युक्त चारों सूत्र ७० पृष्ठ की नारायणी टीका में देखिये ।

वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥ १८ ॥

(वितान) समानिका और प्रमाणिकासे अन्य लक्षणवाले अनुष्टुप् वृत्तोंको वितान छन्द कहते हैं। कुछ लोगोंके मत इससे भिन्न भी हैं ॥ १८ ॥

रान्नसाविह हलमुखी ॥ १९ ॥

(हलमुखी) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक रगण और एक नगण तथा एक सगण हो तो, उसे 'हलमुखी' वृत्त कहा जाता है। (तीन और छः पर यति जानना चाहिये) ॥ १९ ॥

भुजगशिशुभृता नौ मः ॥ २० ॥

(भुजगशिशुभृता) प्रत्येक चरणमें क्रमसे दो नगण और एक मगण हो तो, उसे 'भुजगशिशुभृता' छन्द कहा जाता है। सात और दोपर यति होती है ॥ २० ॥

म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ॥ २१ ॥

(शुद्धविराट्) प्रत्येक पादमें क्रमसे मगण और सगण तथा जगण और एक गुरु हो तो छन्दःशास्त्री उसे 'शुद्धविराट्' छन्द कहते हैं। (पादान्तमें यति होती है) ॥ २१ ॥

म्नौ ज्गौ चेति पणवनामकम् ॥ २२ ॥

(पणवनामक) प्रत्येक चरणमें क्रमसे एक मगण और एक नगण तथा एक जगण एवं एक गुरु हो तो, उसे 'पणवनामक' वृत्त कहा जाता है। (पाँच-पाँचपर यति होती है ॥ २२ ॥

र्जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ २३ ॥

(मयूरसारिणी) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक रगण और एक जगण तथा एक रगण एवं एक गुरु हो तो उसे 'मयूरसारिणी' वृत्त कहा जाता है। (पादान्तमें यति होती है) ॥ २३ ॥

भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥ २४ ॥

(रुक्मवती) प्रत्येक चरणमें क्रमसे एक भगण और एक मगण तथा एक सगण एवं एक गुरु हो तो, उसे 'रुक्मवती' वृत्त कहा जाता है। (पादान्तमें यति जानिये) ॥ २४ ॥

मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता ॥ २५ ॥

(मत्ता प्रत्येक पादमें क्रमसे एक मगण और एक भगण तथा एक सगण

एवं गुरु हो तो उसे 'मत्ता' छन्द जानना चाहिये। (चार और छः पर यति होती है)॥ २५ ॥

नरजगैर्भवेन्मनोरमा ॥ २६ ॥

(मनोरमा) प्रत्येक चरणमें क्रमसे एक नगण और एक रगण तथा एक जगण एवं एक गुरु हो तो उसे 'मनोरमा' वृत्त कहा जाता है। पादान्तमें यति होती है)॥ २६ ॥

त्जौ जो गुरुणेयमुपस्थिता ॥ २७ ॥

(उपस्थिता) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक तगण और दो जगण तथा एक गुरु हो तो उसे 'उपस्थिता' छन्द कहा जाता है। (पादान्तमें यति अथवा किसीके मतसे दूसरे और आठवेंपर यति होती है)॥ २७ ॥

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ २८ ॥

(इन्द्रवज्रा) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो तगण तथा दो गुरु हों तो उसे 'इन्द्रवज्रा' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है)॥ २८ ॥

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥ २९ ॥

(उपेन्द्रवज्रा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे जगण और तगण तथा जगण एवं दो गुरु हों तो उसे 'उपेन्द्रवज्रा' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है)॥ २९ ॥

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीया उपजातयस्ताः ॥ ३० ॥

(उपजाति) एक चरण इन्द्रवज्रा दूसरा उपेन्द्रवज्रा किंवा एक उपेन्द्रवज्रा दूसरा इन्द्रवज्रावाला यदि छन्द हो तो उसे 'उपजाति' वृत्त कहा जाता है। (कुल उपजाति १४ प्रकारके होते हैं। जिनके नाम नारायणी टीकामें स्पष्ट किये गये हैं ॥ ३० ॥)

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु । स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ ३१ ॥

इसी रीतिसे जगती आदि वृत्तके इन्द्रवंश तथा उपेन्द्रवंश आदि छन्दोंको संयोग करनेसे दूसरे तरहके उपजाति वृत्त जानने चाहिये। जैसा इन्द्रवंश और उपेन्द्रवंशके संयोगका उदाहरण नारायणी टीकामें निर्दिशित है ॥ ३१ ॥

नजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥ ३२ ॥

(सुमुखी) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक नगण तथा दो जगण एक लघु एवं एक गुरु

हो तो, उसे 'सुमुखी' वृत्त कहा जाता है। (पांच और छः पर यति जानना चाहिये) ॥ ३२ ॥

दोधकवृत्तमिदं भभभाद् गौ ॥ ३३ ॥

(दोधकवृत्त) प्रत्येक चरणमें क्रमसे तीन भगण तथा दो गुरु हों तो, 'दोधकवृत्त' कहा जाता है। (पादान्तमें यति होती है) ॥ ३३ ॥

शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ॥ ३४ ॥

(शालिनी) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक मगण और दो तगण तथा दो गुरु हों तो, उसे 'शालिनी' वृत्त कहा जाता है। (चार और सातपर यति होती है) ॥ ३४ ॥

वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः ॥ ३५ ॥

(वातोर्मी) प्रत्येक चरण में क्रमसे एक मगण और एक भगण तथा एक तगण एवं दो गुरु हों तो, उसे 'वातोर्मी' वृत्त कहा जाता है। (शालिनीवत् यति होती है) ॥ ३५ ॥

बाणरसैः स्याद्भतनगगैः श्रीः ॥ ३६ ॥

(श्रीः) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक भगण और एक तगण तथा एक नगण एवं दो गुरु हों तो, उसे 'श्रीः' वृत्त कहा जाता है। (पांच और छः पर यति होती है) ॥ ३६ ॥

म्भौ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसितम् ॥ ३७ ॥

(भ्रमरविलसिता) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण और भगण तथा एक नगण एवं एक लघु और एक गुरु हों तो, उसे 'भ्रमरविलसिता' वृत्त कहा जाता है। (चार और सातपर यति होती है) ॥ ३७ ॥

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ॥ ३८ ॥

(रथोद्धता) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक रगण और एक नगण तथा फिर एक रगण एवं एक लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'रथोद्धता' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ३८ ॥

स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम् ॥ ३९ ॥

(स्वागता) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक रगण और नगण तथा एक भगण एवं दो गुरु हों तो, उसे 'स्वागता' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ३९ ॥

ननसगगुरुरचिता वृन्ता ॥ ४० ॥

(वृन्ता) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो नगण तथा एक सगण एवं दो गुरु हों तो, उसे 'वृन्ता' वृत्त कहा जाता है। (चार और सातपर यति होती है) ॥ ४० ॥

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ॥ ४१ ॥

(भद्रिका) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण और एक रगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, उसे 'भद्रिका' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४१ ॥

श्येनिका रजौ रलौ गुरुर्यदा ॥ ४२ ॥

(श्येनिका) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक रगण और एक जगण फिर एक रगण तथा एक लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'श्येनिका' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४२ ॥

मौक्तिकमाला यदि भतनाद् गौ ॥ ४३ ॥

(मौक्तिकमाला) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण और एक तगण तथा एक नगण एवं दो गुरु हों तो, उसे 'मौक्तिकमाला' वृत्त कहा जाता है। (पाँच और छः पर यति होती है) ॥ ४३ ॥

उपस्थितमिदं ज्सौ ताद् गकारौ ॥ ४४ ॥

(उपस्थित) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक जगण और एक सगण तथा एक तगण और दो गुरु हों तो, उसे 'उपस्थित' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४४ ॥

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसै ॥ ४५ ॥

(चन्द्रवर्त्म) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक रगण, तथा एक नगण और एक भगण एवं एक सगण हो तो, उसे 'चन्द्रवर्त्म' वृत्त कहा जाता है। (चार और आठपर यति होती है) ॥ ४५ ॥

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ ४६ ॥

(वंशस्थ) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक जगण और एक तगण तथा फिर एक जगण एवं एक रगण हो तो, उसे 'वंशस्थ' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४६ ॥

स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः ॥ ४७ ॥

(इन्द्रवंशा) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो तगण तथा एक जगण और एक रगण हो तो, उसे 'इन्द्रवंशा' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है)

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥ ४८ ॥

(तोटक) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे चार सगण हों तो, उसे 'तोटक' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४८ ॥

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ४९ ॥

(द्रुतविलम्बित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण और दो भगण तथा एक रगण हो तो, उसे 'द्रुतविलम्बित' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ४९ ॥

मुनिशरविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ॥ ५० ॥

(पुट) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो नगण तथा एक मगण और एक यगण हो तो, उसे 'पुट' वृत्त कहा जाता है। (सात और पाँचपर यति होती है ॥

प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥ ५१ ॥

(प्रमुदितवदना) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण और दो रगण हों तो, उसे 'प्रमुदितवदना' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥५१॥

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ५२ ॥

(कुसुमविचित्रा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण फिर एक यगण फिर एक नगण और फिर एक यगण हो तो उसे 'कुसुमविचित्रा' छन्द कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ५२ ॥

रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ॥ ५३ ॥

(जलोद्धतगति) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक जगण फिर एक सगण पुनः एक जगण तथा पुनः एक सगण हो तो, उसे 'जलोद्धतगति' वृत्त कहा जाता है। (छःपर यति होती है) ॥ ५३ ॥

चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम ॥ ५४ ॥

(मौक्तिकदाम) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे चार जगण हों तो, उसे 'मौक्तिकदाम' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ५४ ॥

भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥ ५५ ॥

(भुजंगप्रयात) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे चार यगण हों तो उसे

'भुजंगप्रयात' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ५५ ॥

रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता ॥ ५६ ॥

(स्रग्विणी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे चार रगण हों तो, उसे 'स्रग्विणी' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यदि होती है) ॥ ५६ ॥

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ५७ ॥

(प्रियंवदा) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण और एक भगण तथा एक जगण एवं एक रगण हो तो, उसे 'प्रियंवदा' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ५७ ॥

त्यौ त्यौ मणिमाला च्छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥ ५८ ॥

(मणिमाला) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक तगण पुनः एक एक यगण पुनः एक तगण पुनः एक यगण हो तो, उसे 'मणिमाला' वृत्त कहा जाता है। (छःपर यति होती है) ॥ ५८ ॥

धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ ५९ ॥

(ललिता) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक तगण और एक भगण तथा एक जगण एवं एक रगण हो तो, उसे 'ललिता' वृत्त कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ५९ ॥

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ॥ ६० ॥

(प्रमिताक्षरा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक सगण तथा एक जगण पुनः दो सगण हों तो, उसे 'प्रमिताक्षरा' छन्द कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ६० ॥

ननभरसहिता महितोज्ज्वला ॥ ६१ ॥

(उज्ज्वला) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण तथा एक भगण और एक रगण हो तो, उसे 'उज्ज्वला' छन्द कहा जाता है। (पादमें यति होती है) ॥ ६१ ॥

पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ६२ ॥

(वैश्वदेवी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो मगण तथा दो यगण हों तो, उसे 'वैश्वदेवी' वृत्त कहा जाता है। (पांच और सातपर यति होती है ॥६२॥

अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ ॥ ६३ ॥

(जलधरमाला) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण और एक भगण

तथा एक सगण एवं एक मगण हो तो, उसे 'जलधरमाला' वृत्त कहा जाता है। (चार और आठपर यति होती है) ॥ ६३ ॥

इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥ ६४ ॥

(नवमालिका) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण और एक जगण तथा एक भगण एवं एक यगण हो तो, उसे 'नवमालिका' वृत्त कहा जाता है। (आठ चारपर यति होती है) ॥ ६४ ॥

स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥ ६५ ॥

(प्रभा) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण तथा दो रगण हों तो' उसे 'प्रभा' छन्द कहा जाता है। (सात और पाँचपर विराम होता है) ॥ ६५ ॥

भवति नजावथ मालती जरौ ॥ ६६ ॥

(मालती) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण तथा दो जगण और एक रगण हो तो, वह 'मालती' वृत्त कहा जाता है। (पाँच सातपर विराम होता है)

जभौ जरौ वदति पञ्चचामरम् ॥ ६७ ॥

(पञ्चचामर) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक जगण तथा एक भगण और फिर एक जगण एवं एक रगण हो तो, उसे 'पंचचामर' छन्द कहते हैं। (चार आठपर यति होती है) ॥ ६७ ॥

अभिनवतामरसं नजजाद्यः ॥ ६८ ॥

(तामरस) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण तथा दो जगण और एक यगण हो तो, उसे 'तामरस' वृत्त कहा जाना चाहिये। (पादमें यति होती है)॥६॥

तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ॥ ६९ ॥

(क्षमा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो नगण तथा दो तगण और एक गुरु हो तो, उसे 'क्षमा' छन्द कहा जाता है। (सात और छःपर यति होती है)॥

म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ७० ॥

(प्रहर्षिणी) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण तथा एक नगण और एक जगण एवं एक रगण और एक गुरु हो तो, उसे 'प्रहर्षिणी' वृत्त कहा जाता है। (तीन और दशपर यति होती है) ॥ ७० ॥

चतुर्ग्रहैरतिरुचिरा जभस्जगाः ॥ ७१ ॥

(अतिरुचिरा) जिसमें जगण, भगण, सगण, जगण और गुरु हो उसे अतिरुचिरा जानना चाहिये। चार और नवपर विराम होता है) ॥ ७१ ॥

वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् ॥ ७२ ॥

(मत्तमयूर) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण तथा एक तगण और एक यगण एवं एक सगण और एक गुरु हो तो, उसे 'मत्तमयूर' छन्द कहा जाता है। (चार और नवपर यति होती है) ॥ ७२ ॥

उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ सगुरुकं चेत् ॥ ७३ ॥

(उपस्थित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक जगण और एक सगण तथा एक तगण फिर एक सगण और एक गुरु हो तो, उसे 'उपस्थित' छन्द कहा जाता है। (छः सातपर यति होती है) ॥ ७३ ॥

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ॥ ७४ ॥

(मञ्जुभाषिणी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक सगण पुनः जगण पुनः सगण और पुनः जगण तथा एक गुरु हो तो, उसे मञ्जुभाषिणी, वृत्त कहा जाता है ॥ ७४ ॥

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ॥ ७५ ॥

(चन्द्रिका) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण तथा दो तगण और एक गुरु हो तो, उसे 'चन्द्रिका' वृत्त कहा जाता है। (सात और छःपर यति होती है) ॥ ७५ ॥

म्तौ न्सौ गावक्षग्रहविरतिरसम्बाधा ॥ ७६ ॥

(असम्बाधा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण और एक तगण तथा एक नगण एवं एक सगण और दो गुरु हों तो, उसे 'असम्बाधा' वृत्त कहा जाता है। (पाँच और नवपर विराम होता है) ॥ ७६ ॥

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ ७७ ॥

(अपराजिता) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे दो नगण, एक रगण और एक सगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, उसे 'अपराजिता' वृत्त कहा जाता है। (सात सातपर यति होती है) ॥ ७७ ॥

ननभनलघुगैः प्रहरणकलिता ॥ ७८ ॥

(प्रहरणकलिता) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो नगण एक भगण और एक नगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, उसे प्रहरणकलिता' वृत्त कहा जाता है। (सात-सातपर यति होती है) ॥ ७८ ॥

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ७९ ॥
सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ॥ ८० ॥
उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन ॥ ८१ ॥

(वसन्ततिलका) प्रत्येक चरणमें क्रमसे एक तगण और एक भगण तथा दो जगण एवं दो गुरु हो तो, उसे 'वसन्ततिलका' वृत्त कहा जाता है। इसे ही काश्यपमुनिने 'सिंहोन्नता' के नामसे पुकारा है तथा सैतवमुनिने 'उद्धर्षिणी' नामसे कहा है ॥ ७९ + ८० + ८१ ॥

इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ॥ ८२ ॥

(इन्दुवदना) प्रत्येक पादमें क्रमसे एक भगण और एक जगण तथा एक सगण एवं एक नगण और दो गुरु हों तो, उसे 'इन्दुवदना' वृत्त कहा जाता है॥

द्विःसप्तच्छिदलोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ॥ ८३ ॥

(अलोला) प्रत्येक चरणमें क्रमसे एक मगण तथा एक सगण पुनः एक मगण और एक भगण तथा दो गुरु हों तो, उसे 'अलोला' वृत्त कहा जाता है। (सात–सातपर यति होती है) ॥ ८३ ॥

द्विहतहयलघुरथ गीति शशिकला ॥ ८४ ॥

(शशिकला) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे चौदह लघु तथा एक गुरु हो तो, उसे 'शशिकला' वृत्त कहा जाता है। (सात और आठ पर विराम होता है) ॥८४॥

स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ ८५ ॥

(स्रक) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे चौदह लघु तथा एक गुरु हो तो, उसे 'स्रक' वृत्त कहा जाता है। (छः और नवपर यति होती है) ॥ ८५ ॥

वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ ८६ ॥

(मणिगुणनिकर) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे चौदह लघु और एक गुरु हो तो उसे 'मणिगुणनिकर' वृत्त कहा जाता है। (आठ और सातपर विराम होता है) ॥ ८६ ॥

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ८७ ॥

(मालिनी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे दो नगण और एक मगण तथा दो यगण हो तो, वह 'मालिनी' वृत्त है। (आठ और सातपर यति होती है) ॥

भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥ ८८ ॥

(प्रभद्रक) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण और एक जगण त-

एक भगण एवं एक जगण और एक रगण हो तो, उसे 'प्रभद्रक' वृत्त कहा जाता है। (सात और आठपर यति होती है ॥ ८८ ॥

सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥ ८९ ॥

(एला) प्रत्येक चरण में यदि क्रमसे एक सगण और जगण तथा दो नगण एवं एक यगण हो तो, उसे 'एला' वृत्त कहा जाता है। (पाँच और दसपर यति होती है ॥ ८९ ॥

म्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ९० ॥

(चन्द्रलेखा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण और एक रगण तथा एक मगण एवं दो यगण हो तो, उसे 'चन्द्रलेखा' छन्द कहा जाता है। (सात और आठपर यति होती है) ॥ ९० ॥

भ्रत्रिनगैः स्वरात्त्वृषभगजविलसितम् ॥ ९१ ॥

(ऋषभगजविलसित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण और एक रगण तथा तीन नगण एवं एक गुरु हो तो, उसे 'ऋषभगजविलसित' छन्द कहा जाता है। (सात और नवपर यति होती है) ॥ ९१ ॥

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः* ॥ ९२ ॥

---

* तथा—

चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगो च वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे रगण, जगण, रगण, जगण, रगण और एक गुरु हो तो, उसे 'चित्र' वृत्त कहते हैं ॥ १ ॥

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ॥ २ ॥

प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे जगण, रगण, जगण, रगण, जगण और गुरु हो तो, उसे 'पञ्चचामर' छन्द कहते हैं ॥ २ ॥

सङ्कथिता भरौ सजसाश्च धीरललिता ॥ ३ ॥

प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे भगण, रगण, सगण, जगण, सगण हो तो, उसे 'धीरललिता' छन्द कहते हैं ॥ ३ ॥

पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ॥ ४ ॥

प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे पांच भगण और एक गुरु हो तो, उसे 'अश्वगति' छन्द कहते हैं ॥ ४ ॥

नोटः—उपर्युक्त चारों सूत्र १०८ पृष्ठकी नारायणी टीकामें देखिये।

(वाणिनी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण और एक जगण तथा एक भगण, एवं जगण और एक रगण एवं एक गुरु हो तो, उसे 'वाणिनी' छन्द कहा जाता है । (सात और नवपर यति होती है) ॥ ९२ ॥

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ ९३ ॥

(शिखरिणी) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक यगण और एक मगण तथा एक नगण एवं एक सगण और एक भगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, उसे 'शिखरिणी' छन्द कहा जाता है । (छः और ग्यारहपर यति होती है) ॥ ९३ ॥

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ ९४ ॥

(पृथ्वी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक जगण और एक सगण तथा एक जगण एवं एक सगण और एक यगण तथा एक लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'पृथ्वी' वृत्त कहा जाता है । (आठ और नवपर यति होती है) ॥ ९४ ॥

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ ९५ ॥

(वंशपत्रपतित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण और एक रगण तथा एक नगण एवं एक भगण और एक नगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, 'वंशपत्रपतित' वृत्त कहा जाता है (दश और सातपर विराम होता है) ॥

रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥ ९६ ॥

(हरिणी) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक नगण, सगण, रगण, मगण, रगण, एक लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'हरिणी' छन्द कहा जाता है । (छः, चार और सातपर यति होती है) ॥ ९६ ॥

मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत् ॥९७॥

(मन्दाक्रान्ता) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण, भगण, नगण और दो तगण तथा दो गुरु हों तो, उसे 'मन्दाक्रान्ता' छन्द कहा जाता है । (चार, छः और सातपर यति होती है) ॥ ९७ ॥

हयदशभिर्नजौ भजलला गुरु न[illegible]

(नर्कुटक) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक [illegible] जगण, भगण, और दो [illegible] जगण तथा एक लघु एवं एक गुरु हो तो, उसे नर्कुटक वृत्त कहा जाता है । (सात और दशपर यति होती है) ॥ ९८ ॥

मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ॥ ९९ ॥

(कोकिलक) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण, जगण, भगण और दो जगण तथा एक लघु एवं गुरु हो तो, उसे 'कोकिलक' छन्द कहा जाता है। (सात और छः तथा चारपर यति होती है। (केवल यतिमात्रका भेद है) ॥

स्याद् भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ॥१००॥

(कुसुमितलतावेल्लिता) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण, तगण, नगण और तीन यगण हो तो, उसे 'कुसुमितलतावेल्लिता' छन्द कहा जाता है। (पांच, छः और सातपर यति होती है) ॥ १०० ॥

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १०१ ॥

(शार्दूलविक्रीडित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण, सगण, जगण, सगण और दो तगण एवं एक गुरु हो तो, उसे 'शार्दूलविक्रीडित' छन्द कहा जाता है (बारह और सातपर यति होती है) ॥ १०१ ॥

ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥१०२॥

(सुवदना) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण, रगण, भगण, नगण, यगण, भगण और एक लघु तथा एक गुरु हो तो, उसे 'सुवदना' वृत्त कहा जाता है। (सात, सात और छःपर यति होती है) ॥ १०२ ॥

त्री रजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥१०३॥

(वृत्त) प्रत्येक चरणमें क्रमसे यदि एक रगण, जगण, रगण, जगण और रगण, जगण तथा गुरु और लघु हो तो, उसे 'वृत्त' वृत्त कहते हैं। (छः सात और सातपर यति होती है) ॥ १०३ ॥

म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुतास्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥१०४॥

(स्रग्धरा) प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक मगण, रगण, भगण, नगण और तीन यगण हों तो, उसे 'स्रग्धरा' छन्द कहा जाता है। (सात, सात और सातपर यति होती है) ॥ १०४ ॥

भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिति ॥१०५॥

(भद्रक) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण, रगण, नगण, रगण, नगण, रगण, नगण और एक गुरु हो तो, उसे 'भद्रक' छन्द कहा जाता है। (दश और बारह पर यति होती है ॥ १०५ ॥

यदिह नजौ भजौ भजभलगास्तदश्वललितं हरार्कयतिमत् ॥१०६॥

(अश्वललित) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक नगण, जगण, भगण,

सगण, भगण, जगण, भगण, लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'अश्वललित' छन्द कहा जाता है। (एकादश और द्वादशपर यति जानना चाहिये) ॥ १०६ ॥

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ नलिगिति भवति वसुशरदयतियुता ॥१०७॥

(मत्ताक्रीडा) प्रत्येक पादमें क्रमसे दो मगण, एक तगण, चार नगण एक लघु और गुरु हो तो, उसे 'मत्ताक्रीडा' छन्द कहा जाता है। (आठ, पाँच और दशपर यति होती है ॥ १०७ ॥

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥१०८॥

(तन्वी) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक भगण, तगण, नगण, सगण दो भगण, नगण और यगण हो तो, उसे 'तन्वी' वृत्त कहा जाता है। पाँच, सात और बारहपर यति होती है। पिंगलाचार्य बारह–बारहपर यति कहते हैं॥

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ॥ १०९॥

प्रत्येक पादमें यदि क्रमसे एक भगण, मगण, सगण, भगण, चार नगण और एक गुरु हो तो, उसे 'क्रौञ्चपदा' छन्द कहा जाता है। पाँच, पाँच, आठ और सात पर विराम करना चाहिये ॥ १०९ ॥

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम ॥ ११० ॥

(भुजंगविजृम्भित) प्रत्येक पादमें क्रमसे दो मगण, एक तगण, तीन नगण, एक रगण, एक सगण, एक लघु और एक गुरु हो तो, उसे 'भुजंगविजृम्भित' छन्द कहा जाता है। आठ, एकादश और सातपर यति होती है ॥ ११० ॥

मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम ॥ १११॥

(अपवाह) प्रत्येक चरणमें यदि क्रमसे एक मगण, छः नगण, एक सगण और दो गुरु हों तो, उसे 'अपवाह' छन्द कहा जाता है। नव, छः–छः और पाँचपर यति होती है ॥ १११ ॥

यदि ह नयुगलं ततः सप्तरेफोस्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ॥११२॥

(चण्डवृष्टिप्रपात) यदि क्रमसे दो नगणोंके अनन्तर सात रगण हों तो, उसे 'चण्डवृष्टिप्रपात' दण्डक नामसे कहा जाता है ॥ ११२ ॥

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णव-
व्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः ॥ ११३ ॥

(अर्णदण्डक) यदि क्रमसे दो नगणोंके पश्चात् आठ रगण हों तो, उसे 'अर्ण' दण्डक कहा जाता है। इसी प्रकार दो नगणके बाद नव रगण हों तो

'अर्णव दण्डक' दो नगणके बाद दश रगण हों तो, व्याल, दो नगणके बाद ग्यारह रगण हों तो 'जीमूत', दो नगणके बाद बारह रगण हों तो 'लीलाकर', दो नगणके बाद तेरह रगण हों तो 'उद्दाम' और दो नगणके बाद चौदह रगण हों तो उसे शंखी कहा जाता है। इसी तरह और भी जानना चाहिये ॥ ११२ ॥

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरः सप्तभिर्यैः ॥

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे तृतीयोऽध्यायः ॥

(प्रचितक दण्डक) यदि क्रमसे दो नगणोंके पश्चात् सात यगण हों तो, उसे 'प्रचितक' दण्डक कहा जाता है। ऐसा छन्दःशास्त्रविशारदोंका कथन है ॥

इस प्रकार वृत्तरत्नाकर तृतीय अध्याय की 'मणिमयी' हिन्दी टीका समाप्त हुई।

चतुर्थोऽध्यायः

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद् गुरुकावुपचित्रम् ॥ १ ॥

(उपचित्र) विषम पादमें—पहले और तीसरे पादोंमें—यदि क्रमसे तीन सगण तथा एक लघु और एक गुरु हो, सम पादोंमें—दूसरे और चौथे पादोंमें-यदि क्रमसे तीन भगण और दो गुरु हों तो, उसे 'उपचित्र' वृत्त कहा जाता है॥

भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्युजि च नजौ ज्यथुतौ द्रुतमध्या ॥ २ ॥

(द्रुतमध्या) विषम चरणोंमें—पहले और तीसरे चरणोंमें—यदि क्रमसे तीन भगण और दो गुरु हों। सम चरणोंमें—दूसरे और चौथे चरणोंमें—यदि क्रमसे एक नगण दो जगण तथा एक यगण हो तो, उसे 'द्रुतमध्या' छन्द कहते हैं ॥ २ ॥

सयुगात्सगुरू विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ॥ ३ ॥

(वेगवती) विषम पादोंमें—पहले और तीसरे पादोंमें—यदि क्रमसे तीन सगण एक गुरु हो। सम पादोंमें—दूसरे और चौथेमें—यदि क्रमसे तीन भगण और दो गुरु हों तो, उसे 'वेगवती' छन्द कहा जाता है ॥ ३ ॥

ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन्म्सौ ज्गौग्भद्रविराड् भवेदनोजे ॥ ४ ॥

(भद्रविराट्) विषम चरणोंमें यदि क्रमसे तगण, जगण, रगण और एक गुरु हो तथा सम चरणोंमें क्रमसे मगण, सगण, जगण और दो गुरु हों तो, उसे 'भद्रविराट्' छन्द कहा जाता है ॥ ४ ॥

असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्गः ॥ ५ ॥

(केतुमती) विषम पादोंमें यदि क्रमसे सगण, जगण, सगण और एक गुरु हो। सम पादोंमें भगण, रगण, नगण और दो गुरु हों तो, उसे 'केतुमती' वृत्त कहा जाता है ॥ ५ ॥

आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥ ६ ॥

(आख्यानकी) विषम चरणोंमें यदि क्रमसे दो तगण, एक जगण और दो गुरु हों। सम चरणोंमें यदि क्रमसे जगण, तगण, जगण और दो गुरु हों तो, उसे 'आख्यानकी' छन्द कहा जाता है ॥ ६ ॥

जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ ७ ॥

(विपरीतपूर्वा) विषम पादोंमें यदि क्रमसे जगण, तगण, जगण और दो गुरु हों; सम पादोंमें यदि क्रमसे दो तगण, जगण और दो गुरु हों तो, उसे 'विपरीतपूर्वा' छन्द कहा जाता है ॥ ७ ॥

सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता ॥ ८ ॥

(हरिणप्लुता) विषम चरणोंमें यदि क्रमसे तीन सगण, एक लघु और एक गुरु हो; सम चरणों में यदि क्रमसे एक नगण, दो भगण और एक रगण हो तो, उसे 'हरिणप्लुता' वृत्त कहा जाता है ॥ ८ ॥

अयुजि ननरला गुरुः समेन्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥ ९ ॥

(अपरवक्त्र) विषम पादोंमें यदि क्रमसे दो नगण, एक रगण, एक लघु और एक गुरु हो; सम पादोंमें एक नगण, दो जगण, एक रगण हो तो, उसे 'अपरवक्त्र' छन्द कहा जाता है ॥ ९ ॥

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ १० ॥

(पुष्पिताग्रा) विषम चरणोंमें यदि क्रमसे दो नगण, एक रगण और एक यगण हो; सम चरणोंमें यदि क्रमसे एक नगण, दो जगण, एक रगण और एक गुरु हो तो, उसे पुष्पिताग्रा' छन्द कहा जाता है ॥ १० ॥

वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ॥
पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथा ॥ ११ ॥

(औपच्छन्दसिक) विषम पादोंमें यदि क्रमसे रगण, जगण, रगण और जगण हो; सम पादोंमें यदि क्रमसे जगण, रगण, जगण और रगण तथा एक गुरु हो तो, उसे 'औपच्छन्दसिक' छन्द कहा जाता है ॥ ११ ॥

स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेज्जरौ जरौ गुरुर्यवात्परा मतीयम् ॥ १२ ॥

इति श्री केदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे चतुर्थोऽध्यायः ।

(यवमती) विषम चरणोंमें यदि क्रमसे रगण, जगण, रगण और यगण हो; सम चरणोंमें यदि क्रमसे जगण, रगण, जगण, रगण और एक गुरु हो तो, उसे 'यवमती' छन्द कहा जाता है ॥ १२ ॥

इस प्रकार वृत्तरत्नाकर चतुर्थ अध्यायकी हिन्दी 'मणिमयी' टीका समाप्त हुई ।

पञ्चमोऽध्यायः

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परे स्युर्मकरालयैः क्रमाद् वृद्धैः ॥
सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं
तदुदितममलमतिभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् ॥ १ ॥

जिस वृत्तका पहला चरण आठ अक्षरोंवाला हो, दूसरा चरण बारह अक्षरोंवाला हो, तीसरा चरण सोलह अक्षरोंवाला हो और चौथा चरण बीस अक्षरोंवाला हो, उसे 'पदचतुरूर्ध्व' छन्द कहा जाता है। इस प्रकारके छन्दमें केवल रचना-सौन्दर्य विशेषपर ध्यान रखा जाता है, गुरुलघुपर ध्यान नहीं रखा जाता ॥ १ ॥

प्रथममुदितवृत्ते विरचितविषमचरणभाजि ॥
गुरुकयुगलनिधन इह सहित आद्यः
लघुविरचितपदवितांतियतिरिति भवति पीडः ॥ २ ॥

(आपीड़) अगर कथित पद चतुरूर्ध्व वृत्तके प्रति चरणमें आखिरीके दो अक्षर गुरु कर दें तो, उसे 'आपीड़' जानना चाहिये ॥ २ ॥

प्रथममितरचरणसमुत्थं श्रयति स यदि लक्ष्म ॥
इरतदितगदितमपि यदि च तुर्यं
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥ ३ ॥

(कलिका) जिस वृत्तके प्रथम चरणमें बारह अक्षर, द्वितीयमें आठ अक्षर, तृतीयमें सोलह अक्षर और चतुर्थमें बीस अक्षर हों, उसे 'कलिका' वृत्त कहा जाता है। इसे पिंगलाचार्यने 'मञ्जरी' नामक छन्द कहा है। अर्थात्—आपीड़ छन्दके प्रथमपाद द्वितीय पादकी जगह और द्वितीय पाद प्रथम पादकी जगह तथा तीसरे और चौथे अपने स्थानपर रहें तो, उसे 'कलिका' जानना चाहिये॥३॥

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयः ॥
अपरमिह हि लक्ष्म प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा ॥ ४ ॥

(लवली) जिस वृत्तके पहले चरणमें बारह अक्षर और दूसरेमें आठ अक्षर तथा तीसरेमें आठ अक्षर और चौथेमें बीस अक्षर हों उसे 'लवली' छन्द कहा जाता है। आपीडकी तरह इसके प्रत्येक चरणके अन्तमें दो गुरु अक्षर होवें ॥ ४ ॥

प्रथममधिवसति यदि तुर्यं, चरमचरणपदमवसितगुरुयुग्मम् ॥
निखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता, तदिदममृतधारा ॥५॥

(अमृतधारा) जिस छन्दके प्रथम पादमें बारह अक्षर, द्वितीय पादमें सोलह अक्षर, तृतीय पादमें बीस अक्षर और चतुर्थपादमें आठ अक्षर होवें। उसे 'अमृतधारा' छन्द कहा जता हैं। आपीड़की तरह प्रतिपादके अन्तमें दो गुरु होना चाहिये ॥ ५ ॥

सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकैरथोद्गता ॥
त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुताः सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥६॥

(उद्गता) जिस वृत्तके पहले चरणमें क्रमसे सगण, जगण, सगण और एक लघु हो, दूसरेमें नगण, सगण, जगण और एक गुरु हो, तीसरेमें भगण, नगण, जगण एक लघु और एक गुरु हो, चौथे चरणमें सगण, जगण, सगण, जगण और एक गुरु हो उसे 'उद्गता' वृत्त कहते हैं। किन्तु, यह वृत्त प्रथम और द्वितीय चरण विना विराम के–एक साथ–पढ़ा जाता है। यही इसकी विशेषता है ॥ ६ ॥

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म यदि सकलमुद्गतागतम् ॥
नौ भगौ भवति सौरभकं चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥७॥

(सौरभक) जिस वृत्तके तीसरे चरणमें क्रमसे रगण, नगण, भगण और एक गुरु हो तथा शेष चरण 'उद्गता' के समान लक्षणके हों उसे 'सौरभक' वृत्त कहा जाता है ॥ ७ ॥

नयुगं सकारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके ॥
तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ॥

(ललित) जिस छन्दके तीसरे पादमें क्रमसे दो नगण और दो सगण हों तथा शेष पाद 'उद्गता' के लक्षणयुक्त हों तो उसे 'ललित' वृत्त कहा जाता है ॥

म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्यत्त्रितयं सनजरगास्ततो नलौ सः ॥
त्रिनपरिकलितजयौ प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥

(उपस्थितप्रचुपित) जिस वृत्तके प्रथम चरणमें क्रमसे मगण, सगण, जगण, भगण और दो गुरु हों, द्वितीय चरणमें सगण, नगण, जगण रगण और एक गुरु हो, तृतीय पादमें दो नगण और एक सगण हो और चतुर्थ पादमें तीन नगण, जगण और यगण हो तो, उसे 'उपस्थित प्रचुपित' छन्द कहा जाता है। इस वृत्तको पढ़ने की प्रणाली यह है कि, प्रथम चरण अलग पढ़ा जाता है और तीनों चरण एक साथ पढ़े जाते हैं ॥ ९ ॥

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ प्रथमाङ्घ्रिकृतयतिस्तु वर्धमानम् ॥

त्रितयमपरमपि पर्वसदृशमिह भवति

प्रनतमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम ॥ १० ॥

(वर्द्धमान) जिस वृत्तके तीसरे चरणमें क्रमसे दो नगण, सगण दो नगण और एक सगण हो तथा बाकीके तीनो चरण 'उपस्थितप्रचुपित' के समान होवें तो, उसे 'वर्द्धमान' वृत्त कहा जाता है। इसे पढ़नेकी प्रणाली वही है कि, प्रथम पादपर विराम करके शेप तीन पाद एक साथ पढ़ना चाहिये ॥१०॥

अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः स्युः प्रथमे च विरतिरार्षभं ब्रुवन्ति ॥

तच्छुद्धविराट् पुरः स्थितं त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥ ११ ॥

(शुद्ध विराट्) जिस वृत्तके तीसरे चरणमें क्रमसे तगण, जगण, रगण हों तथा बाको तीनों चरण 'उपस्थितप्रचुपित' के समान हों तो, उसे 'शुद्धविराट्' वृत्त कहा जाता है। इस छन्दकी पठन-प्रणाली दो प्रकारकी है—एक तो, प्राचीनोंके मतसे 'वर्द्धमान' की तरह, दूसरी प्रत्येक चरणपर यति करके पढ़नेकी ॥

विषमाक्षरपाद वा पादैरसमं दशधर्मवत् ॥

यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे पञ्चमोऽध्यायः ।

(गाथा) जिन छन्दोंका वर्णन इसमें नहीं[1] किया गया है, जिन वृत्तोंमें

---

१. नोट :—उन छन्दोंके ज्ञानको बतलाते हैं जो इस ग्रन्थमें नहीं कहे गये हैं। किन्तु, अन्यत्र देखे जाते हैं जैसे महाभारतके उद्योगपर्वमें विदुरनीति नामक प्रकरणमें 'दशधर्मम्' आदि श्लोक पाये जाते हैं वे तथा जिन वृत्तोंमें चारसे ज्यादा पाद हों वे तथा जो प्रत्येक पादमें सम अक्षरके नहीं हों वे तथा जिनमें गुरु-लघुकी ओर ध्यान न दिया गया हो वे सब वृत्त नहीं कहलाते हैं। वे सब 'गाथा' में परिगणित हैं। नाटकोंकी नान्दी भी गाथा ही है।

षपिनाक्षरवाले चरण हो अथवा विषमचरणवालेवृत्त ही जहां हो उसे 'दशधर्म' के समान 'गाथा' जानना चाहिये ॥ १२ ॥

षष्ठोऽध्यायः

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया ।
सङ्ख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ १ ॥

तीन प्रकारके समादिवृत्तोंका निरूपण करके अब उनके आविर्भावके ज्ञानार्थ और अनुक्त वृत्तोंके स्वरूपबोधनार्थ इस षष्ठ अध्यायमें क्रमसे प्रस्तार प्रभृति छः प्रत्ययोंके विषयमें कहते हैं । प्रथम 'प्रस्तार' द्वितीय नष्ट तृतीय उद्दिष्ट, चतुर्थ एकद्व्यादिलगक्रिया, पंञ्चम संख्या और षष्ठ अध्वयोग ॥ १ ॥

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघु न्यस्य गुरोरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ २ ॥

प्रस्तारकी क्रिया यह है कि, सर्व गुरु चरणमें प्रथम गुरुके नीचे लघु लिखना चाहिये । पुनः दाहिनी ओरकी रेखा (पंक्ति) ऊपरकी रेखाके समान भर दे; अर्थात् शेष स्थानोंमें ऊपरके अनुसार गुरु, लघु आदि भर दे ॥ २ ॥

ऊने दद्याद् गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

उपर्युक्त विधि करते हुए रिक्त स्थानमें अर्थात् बाएँ ओरके शेष स्थानमें गुरु ही लिखे । यह क्रिया तबतक करता रहे जबतक कि सभी लघु की प्राप्ति न हो जाय । छन्दःशास्त्रियोंने इस विधिको 'प्रस्तार' कहा है ॥ ३ ॥

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्धेऽर्धे समे च लः ।
विषमे चैकमाधाय स्यादर्धेऽर्धे गुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥

नष्टवृत्तका अंक यदि सम अर्थात् २–४ हो तो, प्रथम लघु लिखना चाहिये । यदि नष्ट[1] वृत्तका अङ्क विषम अर्थात् ३–५ हो तो, प्रथम गुरु लिखना चाहिये । इसी प्रकार वृत्तके समाप्तितक उसे आधा-आधा करते जाना चाहिये । अगर अर्धभाग सम हो तो लघु लिखना चाहिये और विषम हो तो, गुरु लिखना चाहिये । इसके पश्चात् पुनः विषम आधा नहीं हो सकता है अतः उसमें एक

---

१. किसी प्रस्तारका स्वरूप जानना हो लेकिन उसका भेद ज्ञात न हो तो, उसे निकालनेकी विधिको 'नष्टप्रत्यय' रीति कहते हैं ।

और जोड़कर सम बनाना चाहिये और फिर उसे आधा करना चाहिये। यथा किसीके द्वारा पूछा जाय कि तीन अक्षरवाले वृत्तका पांचवां भेद क्या है? तो, उत्तर इस प्रकार देना चाहिये—पांचवां अङ्क विषम है अतः एक गुरु प्रथम होगा। फिर पांचमें एक और जोड़कर छः बनाया, ततः छः का आधा तीन हुआ। यह भी विषम है अतः फिर गुरु लिखा। तीन भी विषम है अतः एक और जोड़कर चार किया; चारका आधा दो सम है अतः एक लघु लिखा। तीन ही अक्षरकी जातिके वृत्तका प्रश्न था यहाँ भी अब तीन अक्षर (ऽ ऽ ।) पूरे हो गये। अब यहीं यह क्रिया समाप्त करके उत्तर दे देना चाहिये कि, तीन अक्षर वाले वृत्तका पाँचवाँ भेद प्रथम दो गुरु तथा फिर एक लघु होता है। इसी प्रकार चार अक्षरकी चौथी जाति क्या होगी? इसमें चार सम है अतः प्रथम लघु फिर चारका आधा दो सम है अतः फिर लघु फिर दो का आधा एक विषम है अतः गुरु फिर एक का आधा नहीं हो सकता अतः एक और जोड़कर आधा किया तो फिर गुरु आया और (।।ऽऽ) दो लघु तथा दो गुरु उत्तर आये। इसी तरह अन्य वृत्त जानना चाहिये ॥ ४ ॥

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान्समालिखेत् ।
लघुस्था ये च तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ ५ ॥

(उद्दिष्ट प्रस्तार) उद्दिष्ट प्रस्तारका प्रकार निम्नांकरीत्या है—जैसे किसीने (।। ऽ) ऐसा लिखकर पूछा कि, त्र्यक्षर जातिके प्रस्तारमें यह अन्त्य गुरु वाला कौनसा विभाग है? तब दूसरेने जोड़कर उत्तर दिया कि त्र्यक्षरमें चतुर्थ विभागवाला है—जोड़नेकी प्रणाली क्या है—

उद्दिष्ट प्रस्तारका कोई भी प्रथम अक्षर चाहे वह गुरु हो अथवा लघु हो उसके ऊपर (१) अङ्क रखना चाहिये फिर उसके पश्चात् वालेपर एकसे दूना अङ्क (२) रखना चाहिये। ततः दोसे दूना अङ्क चार रखना चाहिये और इस तरह रखकर उसमें जितने लघु हों उन्हें जोड़कर तथा उसमें एक मिलाकर जो संख्या आवे, उसी विभागवाला भेद बताना चाहिये। जैसे यहाँपरके उदाहरणमें दो लघु और एक गुरु है दो लघुपर क्रमसे १ और २ संख्या रखी है। गुरुपर चारकी संख्या है। गुरुकी संख्या छोड़ दी और दोनों लघुकी संख्या जोड़ दी तो १ + २ = ३ हुए तीनमें एक और जोड़ा तो चार हुए ३ + १ = ४

अतः उत्तर आगया कि =व्यचर जातिमें चौथे विभागका यह भेद है । इसी तरह और भी जानना चाहिये ॥ ५ ॥

वर्णान्वृत्तभवान्सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान् ।
एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥ ६ ॥

(एकद्व्यादिलगक्रिया) प्रस्तारोंके अनेकों तरहके भेदोंमें हरएकको आकृति ज्ञानको कहते हैं कि किसमें कितने गुरु और कितने लघु हैं । ऐसी जाननेवाली प्रक्रियाका नाम एकद्व्यादिलघुक्रिया है ॥ ६ ॥

उपान्त्यतो निवर्तेत त्यजन्नेकैकमूर्ध्वतः ।
उपर्याद्याद् गुरोरेकमेकद्व्यादिलगक्रिया ॥ ७ ॥

(लिखनेका प्रकार) प्रथम छन्दके वर्णोंकी जो संख्या होवे उसमें एक अधिक जोड़कर उतने ही एकांक लिखे । उन एक-एक अङ्कोंको ऊपरकी अन्य रेखामें जोड़ दे । किन्तु, अन्त्यके समीपमें रहनेवाले अङ्कको न मिलावे और ऊपरके एक-एक को त्याग देवे । उन त्यागे हुए अङ्कोंमें ऊपरके सर्वगुरु पहले भेदसे नीचे तक गिने । इस रीतिसे प्रथम भेद सर्व गुरु, दूसरा भेद एक गुरु, तृतीय भेद द्विगुरु होता है । इसी तरह नीचेसे ऊपरकी ओर ध्यान करनेसे सबसे नीचेका सर्व लघु उसके ऊपरका एक लघु, तृतीय भेद द्विलघु आदि । संस्कृत टीकामें बताये नकशे से स्पष्ट करना चाहिये ॥ ७ ॥

लगक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत्सङ्ख्या विमिश्रिते ।
उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् ॥ ८ ॥

(संख्या) अगर लगक्रियाके फलित अङ्क समुदायको आपसमें जोड़ दें तो, संख्या निकल आवेगी । अथवा, उद्दिष्टके अङ्कोंमें एक और जोड़ देनेसे संख्या निकल आती है । जैसे १ + ३, + ३ + १ = ८

सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः ।
वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥ ९ ॥

(अध्वा) यदि वृत्तभेदकी संख्याको दूनी कर दें और उसमेंसे एक घटा दें तो अध्वा क्रिया कही जाती है । इसकी उपपत्ति यह है कि एक अङ्गुलपरिमित वृत्तकी चौड़ाई हो और उसके नीचे एक अङ्गुल चौड़ी जगह खाली छोड़ दे जैसा संस्कृत टीकाके नकशेमें दे दिया गया है ॥ ९ ॥

वंशेऽभूत्कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता
विप्रः पव्येकनामा विमलतरमतिर्वेदतत्त्वार्थबोधे।
केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्त-
श्छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम्॥ १

इति श्रीकेदारभट्टविरचिते वृत्तरत्नाकरे षष्ठोऽध्यायः।

इस प्रकारसे शौचाचारादि श्रेष्ठ गुणोवाला शैवसिद्धान्त वेत्ता कश्यपकुल. द्रव वेदसे प्रतिपादित अद्वैतरूप माननेवाला शुद्धप्रज्ञावाला पव्येक नामका विप्र उत्पन्न हुआ। भगवान् शङ्करकी आराधनामें एकाग्र चित्तनिष्ठ विप्रके पुत्र श्रीकेदारजीने इस मनोहर एवं शीघ्र बोध करानेवाले 'वृत्तरत्नाकर' नामक छन्दःग्रन्थकी रचना की है॥ १०॥

इस प्रकारसे वृत्तरत्नाकरके षष्ठोच्छ्वासकी 'मणिमयी'
हिन्दी टीका समाप्त हुई।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

मुद्रकः—विद्याविलास प्रेस, वाराणसी।